

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BALÁZS IMRE JÓZSEF
BALLÓ HUNOR
BALOG IVÁN
BERNEK ÁGNES
BOLDOG-BERNÁD
ISTVÁN
DEMÉNY PÉTER
FARKAS BEÁTA
FAZAKAS LÁSZLÓ
FRIED ISTVÁN
FÜLÖP DOROTTYA
GÖMÖRI GYÖRGY
HORKAY HÖRCHER
FERENC
HORVÁTH LAJOS
KOMAN ZSOMBOR
MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS
SZIKSZAI MÁRIA
TOMPA ANDREA
VAD MÁRTON
VALLASEK JÚLIA

3

KÖZÉP-EURÓPA

III. FOLYAM
2022.
MÁRCIUS

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXXIII/3. • 2022. MÁRCIUS

TARTALOM

Nyugat Kelete és Kelet Nyugata	3
FARKAS BEÁTA • Kapitalista átalakulás és változó geopolitikai erőter: Kelet-Közép-Európa három évtizede	6
BERNEK ÁGNES • Közép- és Kelet-Európa – a jelenleg formálódó eurázsiai erőter új kaputársága?	14
MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS • Vallás Közép-Európában. Megközelítés a sebzett kollektív identitás felől	23
BALOG IVÁN • „Közép-európaiasítás”	34
GÖMÖRI GYÖRGY • Két park, Néprajzi adalékok (<i>versek</i>)	40
FRIED ISTVÁN • (Kelet-)közép-európai változatok az irodalomban	41
BALÁZS IMRE JÓZSEF – VALLASEK JÚLIA • Egy közép-európai regénylexikon	55
HORKAY HÖRCHER FERENC • Közép-Európa büszkesége és balítélete. Eszme- és irodalomtörténeti megfontolások	62
TOMPA ANDREA • Az üres hely. Janovics Jenő feltételezett naplójáról ...	69
KOMAN ZSOMBOR • Bál, Esőránc, Liftakna, Beszéd és írás visszavonása (<i>versek</i>)	80
■ HISTÓRIA	
FAZAKAS LÁSZLÓ • A városi társadalom és a köztisztasági közművek közötti kapcsolatok a 19. században	82
■ MŰHELY	
SZIKSZAI MÁRIA • Az antropológiai jelen műhelytitkai 2.	91
HORVÁTH LAJOS • Idő és tudattalan. Retroaktivitás és a tapasztalat implicit rendje	101

■ MŰ ÉS VILÁGA

VAD MÁRTON • Mi és mi nem a Szabadkőműveség Szentélye
Nagyváradon? 111

■ TÉKA

DEMÉNY PÉTER • Karanténtudomány (*Sasszé*) 116

BOLDOG-BERNÁD ISTVÁN – FÜLÖP DOROTTYA • Egérórség 118

BALLÓ HUNOR • „Nem történészeknek való tanmese ez...” 121

■ ABSTRACTS 126

■ KÉP

XANTUS GÉZA

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem)

■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom),
CSEKE PÉTER (médiatudomány), KESZEG ANNA (társadalomtudományok), RIGÁN LÓRÁND (filozófia,
a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT, Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS,
POMOGÁTS BÉLA, ROMSICS IGNÁC, TÁNCZOS VILMOS, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.

A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkársága,
a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap, az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Petőfi Kulturális
Ügynökség, MOL Románia és az Amerikai Magyar Koalíció – Cultural Foundation for Transylvania

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; 0742-061-613; ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; <http://epa.oszk.hu/00400/00458>; e-mail: korunk@gmail.com

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 100 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 06-303-539-724, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com

■ Revistă culturală finanțată de MOL România

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

■ ISSN: 1222-8338

NYUGAT KELETE ÉS KELET NYUGATA

ASH

■ „A geopolitikai határok nem egyszerűen vonalak, amelyeket diplomaták húznak elegáns konferenciatermekben a térképekre. Realitást teremtenek, amely minden határátlépő számára azonnal kézzelfoghatóvá válik. A vasfüggöny is ilyen volt: csak 10 lépéssel a Checkpoint Charlie-tól egy másik világ kezdődött. Aki manapság Európában ilyen választóvonalat keres, menjen át egyszer gyalog a szlovákiai Vysné Nemecké és az ukrán Uzsgorod között a határon.” (Timothy Garton Ash: *Közép-Európa? Az meg hol van?* 1999.)

ESTERHÁZY

■ „A hazugságok legnagyobbika: hogy azt mondták: vagyunk. Hogy van az ország. Hogy van egy: mi. Hát nincs. Széjjel vagyunk szedve (cincálva, verve). Pedig ha csak az én van, akkor nagy baj van. Aki egyedül van, az mindennél jobban kiszolgáltatót.

Valamelyik jeles Közép-Európa-szakértő mondja, talán Kundera vagy Konrád, vagy mind a kettő, hogy Közép-Európa: az egy álom. Ez nemcsak szép és szellemes gondolat, de nagyon konstruktív is. Hozzám mindenestre közel áll. Végre valami, ami tőlünk függ, a fantáziánktól, a tehetségünktől. Még szabadságot is álmodhatunk ide. És akkor – és ide akartam kilyukadni – talán még az elvesztett mi-t is visszanyerjük. Mi, közép-európaiak, próbálgathatjuk először, és utána már könnyebben lehet mondani, talán: mi, magyarok, mi, szlovének, mi, szerbek, és így tovább.” (Esterházy Péter: *Közép-Európa mint seb, homály, hiba, esély és reménytelenség.* 1991.)

HÁVEL

■ „Az új Európába csupán rendezett múlttal, új törvényhozással, gazdasági életünk szerkezetének átalakításával és egy olyan demokratikus rend megteremtésével juthatunk el, melytől az önkényuralom legutóbbi negyven esztendejében teljesen elszoktunk, s melynek kiépítése még mindig sok erőfeszítést igényel. S eközben azzal is számolnunk kell – Esterházy Péter nyomán, szabadon –, hogy nem minden ostobaság oka keresendő a letűnt rendszerben, hogy itt az évek hosszú során önerőből, sok emberi szenvedés, fenyegetettség, meghunyászkodás, keserv és könny nyomán összegyűlt egy nagy halom, látszólag legyűrhetetlen, pártsemleges ostobaság is. Meggyőződésem, hogy az a közös vágy, melyet egy új, szabad élet iránt érzünk, az eddiginél is szilárdabban köt össze újra bennünket.” (Václav Hável: *Pohárköszöntő.* 1994.)

HOBBSBAWM

■ „*Mitteleuropa* vagy Közép-Európa nem leírás, hanem manifesztum: a német hegemoniáért vagy azzal szemben és/vagy az orosz hegemonia ellen a régióban.” (Eric Hobsbawm: *Nincs császár, nincs ruha*. 1992.)

KIŠ

■ „Egy fotóriporter barátom a kapitány engedélyével felvételeket készített egy Kotorban horgonyzó szovjet cirkáló fedélzetéről. Aztán a partról széles látszögű objektívvel lefényképezte az öblöt, és benne a cirkálót. Amikor előhívta a tekercest, az fekete volt, mint a sötét éjszaka. Az örökkévalóság élményéből, az »óceán-érzetből«, a rádiózavarás (brouillage) adott technikájától függetlenül, csak foltok maradnak a tekercsen – piros, fekete vagy zöld foltok aszerint, hogy a felvétel pillanatában melyik érzékünk hagyott alább éppen: hallásunk, szaglásunk vagy látásunk. Ugyanezt a látványt szemlélte apám 1939-ben (öt évvel azelőtt, hogy odaveszett Auschwitzban) és 1898-ban Sigmund Freud úr, aki ezután álmodta nevezetes álmát a három Párkáról.” (Danilo Kiš: *The Magical Place*. 1983.)

KONRÁD

■ „A közép-európaiság egyfajta magatartás, nevezetesen tapintat a vitás kérdések kezelésében, esztétikai érzékenység az iránt, ami bonyolult, a nézetek többnyelvűsége iránt. Halálos ellenségeink megértése, a megértés egyetemes stratégiája. Nemcsak tolerancia, hanem érdeklődés is, nemcsak kímélet, hanem szolidaritás is, nemcsak sportszellem, hanem szenvedély is.”

„A közép-európai modernitás annyit jelent, hogy felismerjük történelmünk tartós trendvonalait, és pontosan tájékozódó intuícióval meghosszabbítjuk azokat. Fölsíerni az érlelődő folyamatokat, elősegíteni kibontakozásukat, elkerülve az ideológiai és a dramaturgiai klisék csapdáit! Ez az a történelmi vállalkozás, amely mindannyiunkat külön-külön személyes meghívás elé állít.” (Konrád György: *Az autonómia kísértése*. 1989.)

KUNDERA

■ „Egy nép vagy civilizáció identitása azokban a szellemi alkotásokban tükröződik vissza és összpontosul, amelyeket általában »kultúrának« neveznek. Ha ez az identitás halálos veszélyben van, a kulturális élet föllendül, kiéleződik, és a kultúra azzá az élő értékévé válik, amely köré az egész nép tömörül. Ezért van az, hogy minden közép-európai lázadás alkalmával a kulturális emlékezet és a kortársi alkotás oly nagy és meghatározó szerepet játszott, mint soha egyetlen más európai népi lázadásban.” (Milan Kundera: *A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája*. 1983.)

■ „Ha nem létezik hiteles politikai kultúra, és nem léteznek a demokratikus közélet elemi normái, a konspirálás szükségképpen csak elmélyíti a társadalom szenvedéseit, miközben cserébe nem sokat ad. A forradalmi programok és a konspirációs akciók csupán a rendőrség érdekeit szolgálhatják, megkönnyítik a hisztériás hangulat szítását, és lehetővé teszik a rendőrségi provokációt. A kelet-európai másként gondolkodók előtt véleményem szerint nincs más út, mint megalkuvás nélkül harcolni a reformokért, szorgalmazni a fejlődést, amely kiszélesíti az állampolgári szabadság és az emberi jogok körét.” (Adam Michnik: *Új evolucionizmus*. 1976.)

NÉMETH

■ „Mi Duna-népek ott tartunk, ahol a háború előtt, itt élünk egy sorsközösségben, egymásról mit sem tudva. Igazán itt az ideje, hogy megismerjük tejtestvéreinket, akikkel egy sors száraz emlőjét szoptuk.” (Németh László: *Középeurópa*. 1932.)

FARKAS BEÁTA

KAPITALISTA ÁTALAKULÁS ÉS VÁLTOZÓ GEOPOLITIKAI ERŐTÉR: KELET-KÖZÉP-EURÓPA HÁROM ÉVTIZEDE

Összességében történelmi összehasonlításban, makroökonomiai kategóriákkal leírva Kelet-Közép-Európa elmúlt három évtizede a korlátaival együtt is sikeresnek mondható. A lakosság azonban nem ilyen egyértelműen ítéli meg.

6

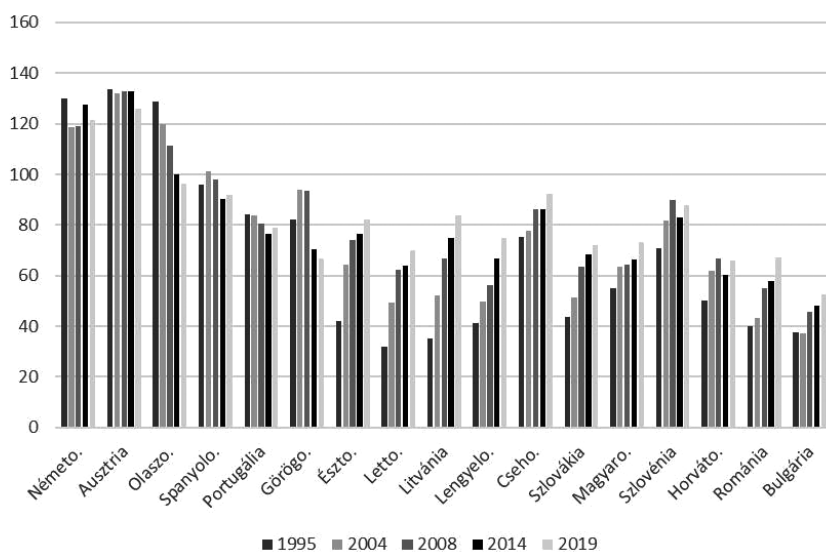
Közép-Európa fogalmának, mibenlétének értelmezéséről könyvtárnyi irodalom született. Ha történelmi és nem földrajzi kategóriaként kezeljük, akkor a különböző értelmezések közös pontja, hogy egy köztes térség a nyugati és a keleti fejlődési út között. Ma ezt a köztes-európaiságot¹ azzal a 11 országgal lehet leginkább megragadni, amelyekben mintegy három évtizede indult el a rendszerváltozás az államszocialista időszak után, és az Európai Unió (EU) tagjai lettek. Magyarul kelet-közép-európai országoknak nevezhetjük az EU-11-eket (az angol szakirodalomban Central and Eastern Europe a bevett kifejezés). Tanulmányunk ezekre az országokra irányul, amelyek abban a reményben vágtak neki az átalakulásnak, hogy belátható időn belül felzárkóznak a tagállamokhoz nem egyszerűen a nemzeti jövedelemben (a szokásos statisztikai kategóriában, a bruttó hazai termékben, a GDP-ben) mérve, hanem a tágabb értelemben vett életminőségben. A nyugati tagállamok szilárd vonatkoztatási pontnak, mintának látszottak mind a piacgazdaság, mind a politikai rendszer, a demokratikus jogállam tekintetében. A második világháború utáni, társadalmi rendszerek közötti versenyben egyértelmű volt a nyugati világ győzelme, és Kelet-Közép-Európa végre a győztes oldalra került.

Mára egy egészen más, a stabil kereteit vesztett világban találjuk magunkat, és ha mérleget akarunk készíteni, hogy a térség honnan hova jutott, akkor ebben az átalakuló világrendben érdemes megtennünk. Kiindulópontunk, hogy az EU

számára olyan mélyrehatóan átalakul a világgazdasági és geopolitikai erőter, hogy az EU-11 helyzetét nem mérhetjük szokásos módon pusztán a nyugati tagállamokhoz való konvergenciával. Fel kell tennünk azt a kérdést is, hogy mit jelent a világ-gazdaság átrendeződése Kelet-Közép-Európa számára, és mit az EU számára a kelet-közép-európai tagállamok jelenléte. A gazdasági fejlődési út értékelésében meg lehetőségek kikristályosodott a szakirodalom megítélése, először ezt tekintjük át. A geopolitikai helyzet értelmezésével már járhatóbb területre merészkedünk, a tanulmány második része ezzel foglalkozik.

A kelet-közép-európai növekedési modell

■ A térség országai a rendszerváltozás után hatalmas gazdasági visszaesést szenvedtek el, de a kapitalista transzformáció után az 1990-es évek közepétől növekedési pályára álltak. Az átalakítás üteme eltért az egyes országokban, és a kiinduláskori fejlettségben hatalmas különbségek voltak. 1995-ben a balti országok, Románia, Bulgária az egy főre jutó GDP uniós átlagának 30-40%-án álltak, míg Csehország és Szlovénia meghaladta a 70%-ot. Az 1. ábrából az is kiolvasható, hogy az 1995 óta elért eredményekben szintén jelentős eltérések vannak. A balti országok 2019-ig mintegy 40 százalékponttal közeledtek az uniós átlaghoz, Lengyelország 34, Románia és Szlovákia 27-28 százalékponttal. A többiek 20 százalékpont alatt maradtak, Magyarország 55-ről 73%-ra jutott. Ugyanakkor az is látszik, hogy egyrészt a Kelet-Közép-Európa lakosai számára összehasonlítási alapként tekintett Ausztriához, Németországhoz képest még mindig tekintélyes az elmaradás, másrészt viszont a konvergencia a 2008-as globális válság után is folytatódott, míg a mediterrán országok, főként Olaszország és Görögország drámai mértékben lemaradtak.

1. ábra. Az egy főre jutó GDP vásárlóerő-paritáson² egyes uniós tagállamokban az EU átlagához (=100) viszonyítva

Megjegyzés: az 1995 előtti évekből több ország adata hiányzik, ezért innen kezdjük az összehasonlítást, 2004 az uniós csatlakozás éve, 2008 a globális válság előtti utolsó stabil év, 2014 a válság 2. hulláma utáni fellendülés éve, 2019 a pandémia előtti utolsó zavartalan év.

Forrás: World Development Indicators adatbázis alapján saját számítás

A kelet-közép-európai országok közötti eltérő teljesítmény ellenére mára a szakirodalomban egyetértés van abban, hogy a térségben egy sajátos, alapvető jellemzőiben hasonló kapitalizmus, illetve növekedési modell alakult ki (pl. Nölke–Vliegenhart 2009, Farkas 2011, 2017, Gill–Raiser 2012, Rapacki 2019). Ennek meghatározó eleme, hogy a gazdaság modernizációja a külföldi működő tőkére épül, amely számára az olcsó, viszonylag jól képzett munkaerő és az uniós tagságból fakadóan jól szabályozott, biztonságos üzleti környezet adja a vonzerőt. A térség országai sikeresen beépültek a globális értékláncokba, kiváltképp a visegrádi országok, Szlovénia és Románia az ún. közép-európai gyáripari központba (Central European manufacturing core), amelyet német cégek vezetnek, kiemelkedően az autógyártásban. Ennek az integrációnak az előnyei a 2008-as válság után jól érzékelhetővé váltak összevetve a kevésbé integrált mediterrán országokkal, az 1. ábrában látható divergenciájuk részben ezzel függ össze. Ugyanakkor Kelet-Közép-Európa országainak pozíciója a globális értékláncokban kedvezőtlen, gyártó gazdaságok (factory economy). Így szokás nevezni azokat a gazdaságokat, ahova a termelést szervezik ki, aminek a hozzáadott értéke alacsonyabb, mint pl. a tervezés, a marketing, a logisztika és más termeléshez kapcsolódó szolgáltatásé, amely tevékenységek jellemzően megmaradnak a multinacionális cég székhelyén (headquarter economy). A szocialista időszak utáni elmaradottságuk miatt ez teljesen természetes volt, csak hogy miután a relatív helyzetük a globális értékláncokban stabilizálódott, érdemlegesen nem léptek feljebb az értékláncon a magasabb hozzáadott értékű tevékenységek felé. A rendszerváltozáskor a közgazdászok széles körében élt az a feltételezés, hogy a külföldi tőke jelenléte elősegíti a hazai kézben levő vállalatok technikai fejlődését az ún. tovagyrúzó (spillover) hatás révén. Ez a hatás a vártnál csekélyebb lett, és a térség hazai vállalatai inkább kivételesen jelennek meg a nemzetközileg versenyképes transznacionális vállalatok között. A gazdasági szerkezet, az elért termelési szint azt hozta magával, hogy a befektetés a humántőkébe (oktatás, egészségügy) nemcsak abszolút mértékben, de a GDP-hez viszonyítva, relatíve is alacsonyabb, mint a nyugati tagállamokban, hasonlóan a szociális védelem kiadásaihoz.

A 2010-es évek elejére egyre több kutató számára vált világossá, hogy a kelet-közép-európai növekedési modellnek az eredményei mellett megvannak a korlátai. A magyar kutatók a térségben az elsők között tárták fel ezeket, kezdték keresni az új utakat (pl. Bohle–Greskovits 2012, Farkas 2013, számos publikációjuk közül: Sass–Szalavetz 2014), és jelentős a hozzájárulásuk a brüsszeli European Trade Union Institute témába vágó kutatásaiban (pl. Galgóczi–Drahokoupil 2017). A térséggel foglalkozó kutatóintézet, a bécsi WIIW kutatási jelentése az előbbi eredményekkel egybevetve, a jelenleg zajló, 4. ipari forradalom néven ismert technológiai átalakulásra és a COVID-19 pandémia hatásaira is reflektálva egy új növekedési modellt vázol fel (Grievson et al. 2021). A digitalizáció, robotizáció leértékeli az alacsony bérek előnyét, ennek ellenére nincsenek jelei, hogy a külföldi tőke elhagyná a régiót, de az a dinamikus tőkebeáramlás sem folytatódik, ami eddig a növekedés fő motorja volt. Arra sem érdemes számítani, hogy a pandémia alatt megtapasztalt ellátási zavarok miatt tömegesen áttelepihenék a termelést Ázsiából Kelet-Közép-Európába. A népesség öregedése, csökkenése, a kivándorlás további kihívást jelent a korábbi fejlődés fenntartásához. Ezért a jelentés szerint a térség vállalatainak feljebb kell lépniük az értékláncon, valamint fejleszteni kell a hazai gazdaságot; mindkettő az eddiginél ak-

tívabb állami gazdaságfejlesztési politikát követel. Az EU-ban meghirdetett zöld és digitális átalakulás a térség beruházásaira is irányadó. A demográfiai problémákon elvileg a születési trendek, a bevándorlás és az automatizáció segítségével lehet segíteni. A jelentés a harmadikat, az automatizációt ajánlja mint megvalósítható megoldást. Ennek a modellnek a működéséhez azonban szükség van egyrészt a humántőke fejlesztésére, másrészt magas színvonalú, nem korrump közigazgatásra, ami képes a jó kormányzásra (good governance). A jó kormányzás területén a térség országai nem kevésbé maradnak el a nyugati tagállamoktól, mint gazdaságilag (Farkas 2019), a klientúraépítés, a járadékvadászat pedig több országban felerősödött (Csaba 2019, Szanyi 2021). Egyes országok eddigi fejlődési útja inkább valószínűsíti, hogy képesek az előbbieken felvázolt átalakulásra, pl. Észtország és Csehország (Gyórfy 2021), de a térség egésze számára nagy esélye van, hogy az útfüggőség hatása érvényesül.

Összességében történelmi összehasonlításban, makroökonómiai kategóriákkal leírva Kelet-Közép-Európa elmúlt három évtizede a korlátaival együtt is sikeresnek mondható. A lakosság azonban nem ilyen egyértelműen ítéli meg. A nyugati országok életszínvonalával, életminőségével hasonlítja össze a magáét, és ez nagyobb különbséget mutat, mint amit az éves jövedelmet nemzetgazdasági szinten összegző statisztika kifejez. Ráadásul a számok mögött nagyobb és nyilvánvalóbb egyenlőtlenségek húzódnak meg, mint amelyekhez a szocialista rendszerben hozzászoktak. A felzárkózással kapcsolatos csalódás a 2008-as globális gazdasági válság okozta nehézségekkel együtt háttérrel adott azoknak a politikai pártoknak, kormányzatoknak, amelyek szembe fordultak a liberális demokrácia nyugati mintájával, elsősorban Magyarországon és Lengyelországban.

Kelet-Közép-Európa az új geopolitikai erőterben

■ A nyugati világ részesedése csökken a világ GDP-ből, az USA és az EU, Egyesült Királyság jelenlegi 44,5%-os részesedése 2040-re várhatóan 37%-ra csökken, míg Kína, India és a többi feltörekvő ázsiai gazdaságé 25%-ról 35%-ra nő (National Intelligence Council 2021). Az egy főre jutó jövedelemben persze így is óriási szakadék marad, de a nemzetgazdaságok között eltolódás megy végbe Ázsia javára. A nyugati világ dominanciája olyan hatalmas volt az elmúlt évtizedekben (évszázadokban), hogy az szorul magyarázatra, nem pedig az, ha elindul egy kiegyenlítődé. Ettől még a vele járó hatalmi átrendeződés feszültségeket kelt, és komoly veszélyeket hordoz. A klímaváltozás a modernizáció során eddig ismeretlen korlátokat állít civilizációnk elé, valamint egyes természeti erőforrások globálisan szűkössé válnak. Továbbá a feltörekvő gazdaságok sokkal nagyobb költségek mellett tudják elérni azt a fejlettséget, mint a nyugati gazdaságok évtizedekkel ezelőtt (gondoljunk pl. a széntüzelésű erőművek leépítésének a költségeire). Mindemelllett a két vezető gazdaság, az USA és Kína közötti viszony kiéleződött, ami azzal is összefügg, hogy mindkettő súlyos belső problémákkal terhelt. Ilyenkor megvan a kísértés, hogy a belső feszültségeket külső konfliktussal vezessék le.

Az USA olyan mély politikai, kulturális megosztottságban él, ami hideg polgárháborúnak nevezhető. Az elnökválasztás után ezen is túlmentek, 2021. január 6-án a vesztes Trump támogatói erőszakos támadást intéztek a washingtoni Capitolium ellen. Közvéleménykutatások egyöntetűen azt mutatják, hogy a megosztottság egy év múlva sem enyhült.³ Kína az 1980-as évek óta folyamatos re-

formokkal hihetetlen mértékű fejlődésen ment keresztül, azonban nominálisan (tehát nem vásárlóerő-paritáson) az egy főre jutó GDP még így is csak egyhatoda az USA-énak, és az újabb erőforrások bevonásán alapuló, ún. extenzív növekedési szakasz lezárult. Ha a gazdaságnak sikerül átállnia az ún. intenzív szakaszra, amikor a termelékenység a növekedés fő forrása, ennek üteme szükségképpen alacsonyabb, mint amikor egy alacsony szintről kezdődik a felzárkózás. Ez az átállás azért is sürgető, mert a kínai termelékenységi ráta negyedszázada 1,7 (ami zsugorodó népességhez vezet), és fennáll a kockázata, hogy Kína azelőtt elöregszik, mielőtt igazán gazdag lenne. 2012-ben Hszi Csin-ping személyében viszont olyan vezető került az ország élére, aki felszámolta azokat a szabályokat, amelyek a centralizált, kommunista egypártrendszerbe dinamikát hoztak, és ezzel támogatták az innovációhoz szükséges gazdasági környezetet is. A reformokat négy évtizede elindító Teng Hsziao-ping óta a pártfőtitkár csak két ciklust tölthetett ki, és a pártkáderek minősítésében a szakmai teljesítmény egyre nagyobb súlyt kapott a politikai lojalitáshoz képest. Hszi Csin-ping elfogadtatta a saját időkorlát nélküli hatalmát, és előtérbe állította az ideológiai kérdéseket, valamint Kína katonai erejének növelését. A 2017-es, 19. pártkongresszussal a Nyugat reményei végleg szertefoszlottak, hogy Kínából egy olyan gazdasági versenytárs lehet, amely egy japán vagy dél-koreai típusú politikai rendszer felé halad, amelyek az ázsiai sajátosságaik mellett is mutatnak közös vonásokat a nyugati demokráciákkal.

Az EU egyensúlyozni próbál ebben az új helyzetben. A 2019-es uniós stratégiában Kínát meghatározó gazdasági kereskedelmi partnerként és egyidejűleg a technológiai vezető szerepért folyó küzdelemben versenytársként, továbbá olyan rendszerszintű riválisként határozták meg, amely alternatív kormányzási modelleket támogat (Európai Bizottság és Unió Külügyi és Biztonságpolitikai Főképvisele, 2019). A gazdasági kapcsolatokat a politikai kérdéseken túl az egyenlő versenyfeltételek akadályai (aszimmetrikus piacvédelem, a vállalatok állami támogatása stb.) is nehezítik. 2021-ben az EU útjára indított egy új stratégiát Global Gateway néven, amelynek célja, hogy fellendítse az intelligens, tiszta és biztonságos összeköttetéseket a digitális, az energia- és a közlekedési ágazatban világszerte, valamint mindenütt megerősítse az egészségügyi, oktatási és kutatási rendszereket (European Commission and High Representative 2021). A hivatalos szövegben nem említik, de a sajtóban nem titkolják, hogy a kínai „Egy övezet, egy út” program ellensúlyozásának szánják a világ többi részén a befolyásért folytatott versenyben.

Az EU-11 országaiban alapvetően kétféle válasz született a nyugati világot ért kihívásokra. Azok az országok, amelyek önálló államisága legfeljebb az Oszmán Birodalom 19. századi felbomlásáig megy vissza, nem mutatnak fel önálló reflexiót. Az a két ország, Lengyelország és Magyarország próbálja a Nyugat gyengülését a nemzeti szuverenitás címén a kormány mozgásterének növelésére, belső politikai hatalmának erősítésére használni, amelyekben nosztalgiaik élnek az évszázadokkal ezelőtti idők iránt, amikor európai hatalmi tényezők voltak. A nyugati EU-tagok jobb- és balközép pártjai, kormányai számára egyes belpolitikai lépéseik (sajtóval, igazságszolgáltatással kapcsolatban stb.) az EU alapértékeit kérdőjelezzik meg, és a konfliktusok állandósultak. A külpolitikában Lengyelország nem jár külön úton, és a NATO-ban látja a függetlensége biztosítékát Oroszországgal szemben. Az Orbán-kormány viszont meg van győződve a Nyugat hanyatlásáról, és Ázsia, mindenekelett Kína felemelkedésére számít. Az „Egy

övezet, egy út” program keretében Kína 2012-ben elindított egy Kína – Közép- és Kelet-Európa együttműködést 17 térségbeli országgal, amit a nyugati tagállamok az uniós egység megbontására tett kísérletnek tekintettek. A várt intenzitású gazdasági kapcsolat nem jött létre, a keleti uniós tagállamok az utóbbi években óvatosabbá váltak, csak Magyarország tartotta fenn korábbi elkötelezettségét (Kavalski 2021).

Az EU geopolitikai pozíciója és Kelet-Közép-Európa

■ A kelet-közép-európai országok kétségtelenül erősítik az EU gazdaságát nemcsak a gazdasági kibocsátásukkal, hanem az olcsó bérekkel versenyképesebbé tették az európai értékláncok exportját is. Az EU geopolitikai helykeresésben viszont jobb esetben semleges, rosszabb esetben visszahúzó szerepük lett. Magyarország és Lengyelország az unión belüli tagállami érdekérvényesítés eddigi kereteit ki akarja tágítani, hogy egy laza, pusztán gazdasági integrációban – Orbán Viktor kifejezésével élve – az illiberális demokrácia külső korlát és ellenőrzés nélkül fenntartható legyen. Ezzel annak az útját zárnák el, hogy az USA, Kína (és lassan India) mellett az EU önálló geopolitikai szereplő legyen, ne csak passzív elszenvetője a nélküle kialakuló erőternek. Márpedig ha az EU a világgazdaság félperifériájává válna, Kelet-Közép-Európának nem lenne szívderítő perspektíva egy félperiféria perifériája lenni. Anélkül, hogy egy ilyen forgatókönyv következményeit elemeznénk, csak utalunk arra, hogy ezt semmiféle keleti kapcsolat nem tudná ellensúlyozni. Minden magyar erőfeszítés, „keleti nyitás” ellenére az exportunk mintegy 5%-a irányul ázsiai országokba, és 77-80%-a az EU-ba.

Az EU csökkenő gazdasági és népességi részaránya mellett akkor tudja megőrizni a nemzetközi jelentőségét, ha talál olyan területeket, ahol továbbra is vezető, mintaadó szerepet játszik. A környezetvédelem, a zöld átalakulás az egyik, ahol ez a törekvés már látszik. Emellett van egy másik terület, ami az EU erőssége volt, de elbizonytalanodott, ez pedig az emberi jogok védelme. Azt, hogy az euroatlanti térség hogyan jön ki a jelenlegi átalakulásból, egy sor társadalmi, gazdasági, politikai, katonai, környezeti folyamat határozza meg. Ezek mellett a nyugati országok nem kerülhetik meg azt a kérdést, hogyan viszonyulnak az emberi jogokhoz. Nemcsak arról van szó, hogy a társadalmi átalakítások („demokráciaexport”) kudarcaival kellett szembesülniük, miközben Kína a más államok ügyeibe való be nem avatkozását reklámozza, hanem az emberi jogok elméleti megalapozása is megrendült. A progresszív baloldal azzal az ellentmondást nem tűrő vehemenciával határozza meg az emberi jogok listáját, mint a 19. századi pápai Syllabus a szellemi eltévelyedéseket. A neotomista teológusok viszont legalább nem húzták ki a talajt a saját szellemi építményük alól, mint a mindent tetszőleges társadalmi konstrukciónak minősítő, ezzel relativizáló posztmodern szemlélet. A nyugati gondolkodóknak el kell dönteni, hisznek-e még abban, hogy vannak antropológiai konstansok, az emberi jogok eszméjével pedig ezeknek megfelelő társadalomszerveződésekhez jutottunk el, és ezért ezek akkor is univerzálisan érvényesek, ha a változó történelmi-társadalmi körülmények között a konkrét tartalmukat időről időre újra kell definiálni. Vagy pedig úgy vélekednek, hogy az emberi jogok történelmi luxustermékek, esetleges társadalmi diskurzustól függő klubszabályok, de akkor a klubon kívül senkin semmit nem lehet számon kérni.

Ennél a dilemmánál emlékeztetnünk kell arra, hogy sem Kína, sem más kultúra nem mutat fel olyan alternatív gondolati keretet, ami a globális kihívások globális kezelésének normatív alapja lehetne a nemzetközi kapcsolatokban. A nyugati civilizáció lendületét az univerzális emberi jogokba vetett hit adta, ami mögé racionális érvelés állítható, és ami tulajdonképpen a keresztény küldetésstudat szekularizált változata. Véleményem szerint az emberi jogok eszméje melletti elkötelezettség nélkül a Nyugat térségszűkítését, befolyáscsökkenését nem lehet elkerülni. Azzal a teherrel szembe kell nézni, hogy az emberi jogok éppúgy motiváltak önzetlen társadalmi szervezeteket, aktivistákat, segélyprogramokat, mint ahogy ideológiaként használták a legáltalánosabb hatalmi törekvésekhez. Az EU mai korlátozott hatalmi befolyása lehetőséget és jótékony kényszert jelent, hogy az emberi jogokról szóló párbeszéd nyitott, befogadó legyen más kultúrák felé, és a partnerség szellemében, dialógus keretében fogalmazzák meg a globálisan érvényesnek tekinthető normák mai tartalmát. A fentebb idézett Global Gateway – ami értékalapú fejlesztési ajánlat, de nem diktátum akar lenni – e nélkül a szellemi alapozás nélkül nem lehet sikeres, még ha gazdaságilag eredményes is lenne. Az intellektuális nyitás ráadásul előnyösen hathatna a túlhajtott identitáspolitikába belegabalyodott nyugati társadalmakra. Kelet-Közép-Európa akár aktív, kezdeményező szerepet játszhatna egy ilyen megújulási folyamatban. Egyrészt a nyugati civilizáció részese, és a 20. század rettenetes traumái megtaníthatják az emberi jogok értékére. Másrészt nagyon jól ismeri a nyugati minták másolása és a saját út megtalálásának dilemmáit. A kérdés csak az, hogy a térség értelmisége, társadalomtudósai érznek-e késztetést, hivatást, hogy hozzájáruljanak az EU helyének újrapozicionálásához a változó világrendben.

■ JEGYZETEK

1. Németország és Ausztria a második világháború utáni évtizedekben egyértelműen a Nyugat szerves része lett.
2. A vásárlóerő-paritás nem a nominális árfolyamon hasonlíttja össze a jövedelmeket, hanem az árkülönbségek figyelembevételével méri a vásárolható áru- és szolgáltatásmennyiséget.
3. <https://www.portfolio.hu/global/20220105/harom-friss-tanulmany-bizonyitja-amerikaban-tenyleg-nagy-a-baj-519388>

■ IRODALOM

- Bohle, Dorothee – Greskovits Béla: *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Cornell University Press, Ithaca and London, 2012.
- Csaba, László: *Unorthodoxy in Hungary: an illiberal success story?* Post-Communist Economies, Ahead-of-Print, 1–14, 2019. <https://doi.org/10.1080/14631377.2019.1641949>
- Európai Bizottság és Unió Külügyi és Biztonságpolitikai Főképviseletje: *Az EU és Kína – stratégiai kilátások*, JOIN(2019) 5. https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/communication-eu-china-a-strategic-outlook_hu.pdf
- European Commission – High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy: *Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee, the Committee of the Regions and the European Investment Bank. The Global Gateway*. Brussels, 1.12.2021 JOIN(2021) 30 final
- Farkas Beáta: *The Central and Eastern European Model of Capitalism*. Post-Communist Economies 2011. 1. sz. 15–34.
- Farkas Beáta: *Changes in the European convergence model*. WIIW Monthly Report 2013. 1 sz. 14–19.
- Farkas Beáta: *Piacgazdaságok az Európai Unióban*. Akadémiai Kiadó, Bp, 2017.
- Farkas Beáta: *Quality of governance and varieties of capitalism in the European Union: core and periphery division?* Post-Communist Economies 2019. 5. sz. 563–578.
- Galgóczi Béla – Drahokoupil, Jan: *Condemned to be left behind? Can Central and Eastern Europe emerge from its low-wage model?* ETUI, Brussels, 2017.
- Gill, Indermit – Raiser, Martin: *Golden Growth. Restoring the Lustre of the European Economic Model*. The World Bank, Washington, 2012.
- Grieveson, Richard – Bykova, Alexandra – Hanzl-Weiss, Doris – Hunya, Gábor – Korpar, Niko – Podkaminer, Leon – Stehrer, Robert – Stöllinger, Roman: *Avoiding a Trap and Embracing the Megatrends: Proposals for a New Growth Model in EU-CEE*. Research Report 458. The Vienna Institute for International Economic Studies (WIIW), Friedrich Ebert Stiftung, 2021.

Györfly Dóra: *Felzárkózási pályák Kelet-Közép-Európában két válság között*. *Közgazdasági Szemle* 2021. 1. sz. 47–75.

Kavalski, Emilian: *Quo Vadis Cooperation Between China and Eastern Europe in the Era of Covid-19?* *World Affairs* 2021. 1. sz. 33–56.

National Intelligence Council: *Global Trends 2040*. 2021, https://www.dni.gov/files/ODNI/documents/assessments/GlobalTrends_2040.pdf

Nölke, Andreas – Vliegenthart, Arjan: *Enlarging the Varieties of Capitalism. The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe*. *World Politics* 2009. 4. sz. 670–702.

Rapacki, Ryszard (ed.): *Diversity of Patchwork Capitalism in Central and Eastern Europe*. Routledge, Abingdon and New York, 2019.

Sass Magdolna – Szalavetz Andrea: *R&D-based integration and upgrading in Hungary*. *Acta Oeconomica* 2014. 64. sz. 153–180.

Szanyi Miklós: *The emergence of patronage and changing forms of rent-seeking in East Central Europe*, *Post-Communist Economies*, 2019, Ahead-of-Print, 1–20, <https://doi.org/10.1080/14631377.2019.1693738>

BERNEK ÁGNES

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPA – A JELENLEG FORMÁLÓDÓ EURÁZSIAI ERŐTÉR ÚJ KAPUTÉRSÉGE?

**Néhány értized múlva
arra a kérdésre, hogy
hol van a közép- és
kelet-európai térség,
milyen választ fogunk
adni: azt, hogy Európa
keleti felén, vagy
inkább azt, hogy
Eurázsia közepén?**

Kompországból kaputérség?

■ Magyarország, valamint a közép- és kelet-európai térség geopolitikai helyzetének alaptényezője a Nyugat és Kelet közötti köztes helyzet, az állandó ingázás a fejlett(nek nevezett) világ (az atlanti erőter, az ún. „Nyugat”) és a fejlődő(nek mondott) világ (az atlanti erőter keleti határától kezdődő Kelet-Európa és nagyobb földrajzi távolságban nézve Ázsia) között. „Komp-ország, Komp-ország, Komp-ország: legképessegeesebb álmaiban is csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza” – írta Ady Endre 1905-ben az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című esszéjében.¹ A kompország politikai metaforát rendszeresen használjuk a politikai közéletben és a tudományos gondolkodásban egyaránt, különösen abban az értelemben, hogy a komp feladata a két part közötti ingázás. Például a szinte már állandósult sztereotip politikai gondolkodásmód a közép- és kelet-európai országok Kínával és Oroszországgal erősödő kapcsolatait mindig úgy jellemzi, hogy „elfordulnak az Európai Uniótól”. Különösen a jelenlegi (2022. januári-februári) helyzetben, amikor is Ukrajna kapcsán a NATO oroszfőbiája ismét a „legmagasabb lángon ég”, szinte lehetetlennek tűnik reálisan értelmezni a valóságtartalmát az atlanti erőter legfőbb narratívájának, miszerint „Oroszország a fő ellenség”. Kiköt-e valamikor is a közép- és kelet-európai térség „kompja” valamelyik partoldalon? Megvalósul-e valaha az igazán optimista geopolitikai prognózis, miszerint a nyugati és keleti partoldalt

nem egy állandóan ingázó komp, hanem egy állandó híd fogja összekötni? Ady Endre 1905-ben arra kérdezett rá, hogy: „Miért hazudtátok, hogy a komp – híd?” Véleményem szerint most, a 21. század elején reális esély van a komphelyzet megváltozására/megváltoztatására, mivel a jelenleg formálódó többpólusú világ megadja a lehetőséget arra, hogy a közép- és kelet-európai térség kiszakadjon a „Nyugat és Kelet közötti fogságából”, s egy új eurázsiai kaputérséggé váljon. E tanulmány a kaputérség fogalmát először elméleti síkon értelmezi, majd bemutatja azt, hogy a közép- és kelet-európai térségen belül milyen kaputérségek formálódnak jelenleg.

Közép- és Kelet-Európa geopolitikai helyzetének 21. századi újraértelmezése: Európa keleti felén vagy Eurázsia közepén?

■ A közép- és kelet-európai régió geopolitikai szerepkörének értelmezésekor a fő kérdés rendszerint az, hogy hol van a térség, Nyugaton vagy Keleten. Mi a fontosabb, az, hogy az atlanti erőter keleti határzónája-e a régió, vagy sokkal inkább az, hogy a most formálódó eurázsiai erőter nyugati hídfőállása? A 21. század elején a közép- és kelet-európai országok tudnak-e változtatni a hagyományos geopolitikai szemléletükön, s legfőképpen azon a szinte már „berögzült” sztereotíp gondolkodásmódjukon, miszerint „Nyugatra mindig felnéznek, és Keletet mindig lenézik”? Képesek vagyunk-e arra, hogy „megkövült” gondolkodásmódunk helyett egy teljesen új geopolitikai látásmódot alakítsunk ki?

E tanulmány kiemelt alapkoncepciója az ún. új Eurázsia-paradigma.² Ennek legfontosabb elemei és alapkérdései a következők:

– A 2000-es években – Putyin elnökségi időszakának megkezdésétől, valamint Oroszország gazdasági és politikai konszolidációjától és felemelkedésétől – az Eurázsia-fogalmat kizárólag az orosz geopolitikai törekvésekhez (mint posztszovjet kifejezés) társították. A Nyugat Oroszország eurázsiai geopolitikai stratégiáiban a Szovjetunió „feltámasztásának” veszélyét látta (és látja). Nem véletlenül az euroatlanti erőter országaiban az Eurázsia-fogalom teljes elutasításra került/kerül, s teljesen kizártnak tartották/tartják, hogy egy új, Európa és Ázsia közötti politikai és gazdasági együttműködés, vagyis egy új eurázsiai erőter jöjjön létre.

– 2013-tól a kínai „Övezet és Út” infrastrukturális és gazdasági fejlesztési program meghirdetésével és megkezdésével viszont az Eurázsia-fogalom új, kiemelten gazdasági értelmezést kapott, s alapvetően túllépett a posztszovjet birodalmi kifejezésen. Ugyanis most először a történelem során reális gazdasági lehetőség van arra, hogy Európa és Ázsia egy gazdasági erőteret alkosson, hiszen ténylegesen összeköttetésre kerül Európa nyugati fele Ázsia keleti felével.

– Mindez azt is jelenti, hogy amíg korábban Eurázsia fogalmát világszinten (Oroszország kivételével) csak geográfiai értelemben használták, addig napjainkra újra felmerül az eurázsiai kontinens politikai és gazdasági értelmezése. Ez alapjaiban fogja megváltoztatni az általános világszemléletet, hiszen Nyugat és Kelet állandó szembeállítás helyett új térségi szinten, szinteken kell gondolkoznunk.

– De milyen lesz e 21. századi Eurázsia térbeli szerveződése? A hagyományos centrum-periféria viszony helyett Eurázsia térségei milyen új függőségi viszonyba fognak kerülni? A korábbi ütközőzónák átalakulhatnak-e hídtérse-

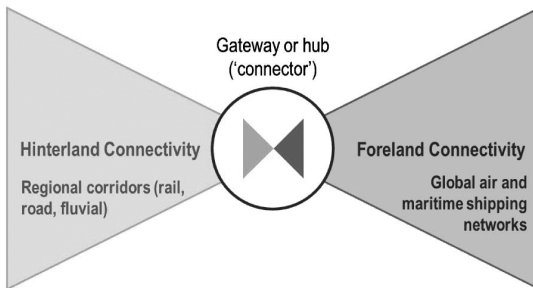
gé/kaputárséggé? Létezik-e Közép-Eurázsia térsége? Ez mennyiben más, mint a hagyományos Közép-Ázsia fogalom?

– Milyen geopolitikai szerepköre lesz a közép- és kelet-európai térségnek ezen az új, most alakuló eurázsiai kontinensen. Európai értelemben e térség az EU periferiája, az európai kontinens keleti fele. De e térség kap-e új geopolitikai szerepkört, lesz-e hídtárség/kaputárség Európa és Ázsia között?

A közép- és kelet-európai országoknak mindenképpen arra kell törekednünk, hogy a 21. század többpólusú világának stratégiai földrajzi zónájává, geopolitikai szóval élve „hídtárségévé”, gazdasági oldalról megközelítve kapuzónájává váljanak. A most formálódó új eurázsiai gazdasági és politikai erőter erre lehetőséget kínál. Oroszország és Kína fokozódó gazdasági együttműködése révén kialakulóban van egy új eurázsiai „szuperkontinens”, de a fő kérdés az, hogy Európának és Ázsiának milyen lesz a jövőben a politikai és gazdasági kapcsolata, s a 21. századi Euráziának része lesz-e az európai kontinens. Néhány évtized múlva arra a kérdésre, hogy hol van a közép- és kelet-európai térség, milyen választ fogunk adni: azt, hogy Európa keleti felén, vagy inkább azt, hogy Eurázsia közepén? E tanulmány fő célja az, hogy hozzájáruljon a közép- és kelet-európai térség új eurázsiai stratégiájának kidolgozásához, hídtárség/kapuzóna szerepkörének elméleti, aktuálpolitikai és diplomáciai, kiemelten gazdaságdiplomáciai megalapozásához. S ennek révén talán a ma még szokatlan Eurázsia-fogalom is nagyobb elfogadásra kerülne.

A kaputárség (gateway region) elméleti kérdései

■ A „gateway” szó szerinti fordításban kapubejáratot jelent. A kapu valahonnan valahová teremtí meg a bejáratot. A „gateway”-fogalmat az informatikában átjárónak is nevezik. Ezen átjáróértelmezés jelentheti a különböző horizontális (az azonos fontosságú) rendszerek és a vertikális (egymásra épülő, alá- és fölérendelt) rendszerek közötti kapcsolatot. Ha ezen átjárófogalmat a regionális tudomány felől közelítjük meg, akkor a „gateway” a különböző horizontális térségi szinten lévő (egymás mellett lévő, szomszédos) területek között biztosítja az összeköttetést, míg ha a világgazdaság/geopolitika felől értelmezzük a „gateway” fogalmát, akkor az egymásra épülő vertikális térségi szintek közötti (pl. régiók, országok összeköttetése a világgazdasággal vagy a kontinenssel vagy ennek egy adott megarégiójával vagy akár adott nagyhatalom érdekszférájával) összeköttetésről beszélünk. Jelen tanulmány a közlekedésföldrajz következő ábráját (1. ábra) tekinti a kaputárség elméleti kiindulópontjának.

1. ábra. A gateway elméleti értelmezése, a gateway mint összekötő kapocs a hinterland és a foreland terület között. Forrás: <https://transportgeography.org/contents/chapter2/transport-and-spatial-organization/#jp-carousel-10216> (letöltve: 2021. január 20.)

Az ábra a „gateway”-t úgy értelmezi, mint az összekötőelemet a „hinterland” és a „foreland” területek között. Az ún. „foreland” terület a „gateway” előterületét, világgazdasági kapcsolatát jelenti, közlekedésföldrajzi megközelítésben a világszinten szerveződő tengeri és légi szállítási kapcsolatokat. Például ha a „gateway” tengeri kikötő, akkor a „foreland” terület jelentheti mindazokat a kikötőket, amelyekkel kapcsolatban áll; ha a „gateway” repülőteret jelent, akkor a „foreland” terület utalhat azokra a repülőterekre, amilyen irányokba a repülőternek légijáratok vannak. Az ún. „hinterland” fogalma viszont a „gateway” szárazföldi kapcsolatait jelenti, például egy tengeri kikötő azon területét, ahol a kikötő értékesíti a szolgáltatásait, és a vevőkkel kapcsolatba lép. A kikötőből érkező áruk a vevőkhöz csak akkor tudnak eljutni, ha a kikötő szárazföldi közlekedési kapcsolatai minél fejlettebbek. Ahhoz, hogy egy adott földrajzi hely „gateway” területté váljon, mindenképpen előnyös, ha kiváló földrajzi helyzettel rendelkezik, s így már eleve, a természetföldrajzi adottságai révén rendelkezik egy ún. természetes hátszaggal, amely területet bekapcsolja például a tengeri kereskedelembe.

Mivel e tanulmány alapkérdése, hogy miként lehetne létrehozni egy új közép- és kelet-európai kaputárséget, így e kiindulási ábra alapján arra keresünk választ, hogy e közép- és kelet-európai kaputárségek milyen kapuvárosai vannak/lehetnének, s ezen kapuvárosoknak milyen „hinterland” és „foreland” területei vannak. A regionális tudomány „gateway”-fogalma kiemelten a „hinterland” felől elemez, így nagyon széles körű nemzetközi szakirodalommal rendelkezik a témakörben, például adott terület helyi gazdaságfejlesztésének kérdéskörében. E tanulmány különlegessége, hogy a kaputárség fogalmát a „foreland” felől közelíti meg, vagyis a „gateway” világgazdasági, geopolitikai megközelítésével foglalkozik.

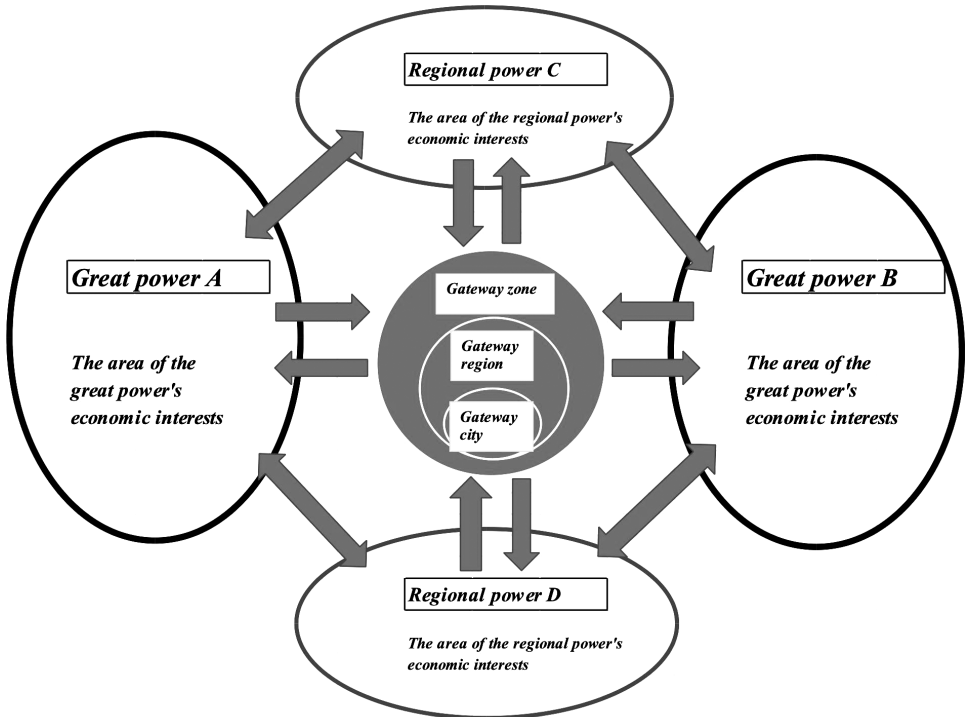
A regionális és a földrajztudományban a „gateway”-konceptió már az 1970-es évektől elterjedt, s az akkori közlekedési infrastruktúra fejlettségi szintjének megfelelően főleg a tengeri kikötőkre és ezek „hinterland” területének lehatárolására és fejlesztésére alkalmazták. Mivel a nemzetközi kereskedelem 90%-a jelenleg is tengeri úton bonyolódik le, így napjainkban is a regionális tudomány, a közlekedésföldrajz és a logisztika tudománya a „gateway”-elméletet kiemelten a tengeri kikötők és ezek „hinterland”-jának, vagyis a „gateway”- régiók fejlesztésére alkalmazza. Ennek megfelelően jelen tanulmány témakörének kétkedő megközelítése megalapozott: nevezetesen egy túlnyomórészt szárazföldi helyzetű, a történelem során mindig is ütközőzóna szerepkörű térség válhat-e egyáltalán kaputárséggé? Ugyanakkor e kérdésre megítélésem szerint a 21. század elején pozitív válasz is adható két új stratégiai elem miatt. Egyrészt azért, mert a jelenleg formálódó többpólusú világ kedvező világgazdasági/világpolitikai környezetet teremt új kaputárségek kialakítására, másrészt azért, mert a szárazföldi közlekedési technológiák hatalmas fejlődése révén az ún. „dry port”-ok, vagyis szárazföldi kikötők egyre fontosabb szerephez jutnak.

Geopolitikai szempontból a legfontosabb elméleti kérdés az, hogy lehetséges-e egyáltalán, hogy egy ütközőállam/ütközőtárség kapurégióvá/kapuzónává alakuljon át. Megítélésem szerint ennek alapvető feltétele, hogy átalakuljon maga a világpolitikai és világgazdasági rendszer. A többpólusú világ lehetőséget kínál erre azért, hogy a nagyhatalmak mellett a regionális hatalmak fontossága, geopolitikai és geoökonómiai szerepe is megnő, s így az egész világpolitikai, világ-

gazdasági rendszer differenciáltabbá, sokrétűbbé válik, nem kizárólag néhány nagyhatalom versenyéről szól. A másik alapvető feltétel ehhez a stratégiai földrajzi helyzet, amely egy átalakuló többpólusú világban új értelmezést, új fontosságot kaphat. E két tényező együttese lehetőséget ad egy új „gateway”-régió kialakítására, de a lehetőség érvényesítéséhez nagyon tudatos, hosszú távra szóló gazdaságfejlesztő stratégiák megvalósítására van szükség.

A közép- és kelet-európai térséget illető saját kaputárság-/kapuzóna-koncepcióm kidolgozása során alapvető volt Jean-Paul Rodrigue 2020-ban 5. kiadásban megjelent *The Geography of Transport Systems* című műve.³ Egyébként a közép- és kelet-európai térség kaputársággé/kapuzónává alakításával foglalkozó szakirodalom még viszonylag szűk körű, a szerző szerint két tanulmány említésre méltó. Egyrészt Vlatko Cvrtila 2000-ben megjelent *Croatia – the “Gateway” to the Southeast Europe* című tanulmánya⁴ és Cristian Moisoiu 2017-ben publikált *Gateways of Eurasia: New Challenges, New Opportunities* című munkája.⁵

A következő 2. ábra a kapuzóna szerveződésének elméleti modelljét szemlélteti a saját koncepcióm alapján. Megítélésem szerint a kapuzóna térségi alapját a kapuvárosok és az ezek „hinterland”-ját alkotó kapurégiók jelentik. A kapurégiók összessége alapján épül fel maga a kapuzóna. Nagyon fontos kiemelni, hogy nem az államok képezik a kapuzóna területi alapját, hanem a tényleges gazdasági egységek, a gazdasági régiók. A többpólusú világ kialakulása révén a regionális hatalmak fontossága megnő, így a következő elméleti modell (2. ábra) a két nagyhatalom mellett két regionális hatalommal is kalkulál.

2. ábra. A kapuzóna (gateway zone) elméleti modellje. Forrás: Bernek Ágnes: *Geopolitics of Central and Eastern Europe in the 21st Century. From the Buffer Zone to the Gateway Zone*. Peter Lang, Berlin, 2021. 50.

Geopolitikai szempontból a kaputárság/kapuzóna legfontosabb elméleti vonásai kutatásaim alapján a következők:

– A kapuvárosok/régiók/zónák legfontosabb feladata a kapcsolat megteremtése, mind a különböző vertikális térségi szintek, mind a különböző horizontális területi egységek között. Így a kapuváros/-regió/-zóna kialakításának legfontosabb feladata a minél erősebb konnektivitás kialakítása mind az egyes nagyhatalmak, mind az egyes regionális hatalmak között.

– A kapuvárosok sikerét egyaránt megszabja, hogy milyen a „foreland”-ja, vagyis a világgazdaság milyen ágazatával, milyen makrorégiójával teremti meg a kapcsolatot. De legalább annyira az is, hogy a „hinterland”-ja, vagyis maga a kapuregiónak mennyire van erős kapcsolatban a kapuvárossal. A kaputárségek fejlesztésének kulcseleme, hogy a kapuváros „foreland” és „hinterland” területe milyen kapcsolatban áll egymással, nevezetesen a kapuváros világgazdasági specializációját mennyire tudja segíteni a „hinterland”, nevezetesen milyen a kapuregiónak gazdasági szerkezete, infrastrukturális fejlettségi szintje s legfőképpen tudatos regionális fejlesztési politikája.

– A kapuzóna legfontosabb feladata az összeköttetés megteremtése a világgazdasággal és a világ megarégióival, de a különböző kapuregiónak csak akkor tudnak kapuzónává alakulni, ha nagyon erős a kapuregiónak összeköttetése, vagyis ki kell építeni a közlekedési folyósokat, korridorokat az egyes kapuregiónak között. Nyilvánvalóan ehhez szoros gazdasági és politikai együttműködés is szükséges, a kapuregiónak közös gazdaságfejlesztési programjainak a kidolgozása és megvalósítása.

– Ahhoz, hogy a kaputárségek összeköttetést tudjanak teremteni, alapfeltétel a legmodernebb közlekedési és kommunikációs infrastruktúra megléte és ennek állandó fejlesztése.

– A kapuvárosok nemcsak az egyes területek, hanem a különböző hálózatok – a terület alapú logisztikai hálózatok és a virtuális hálózatok – között is kapcsolatot teremtenek. Ehhez alapfeltétel a stratégiai földrajzi helyzet megléte. A kapuvárosok értelmezhetők úgy is, mint a hálózatok kapui, mint az egyes hálózatok feletti ellenőrzés és irányítás helyei.

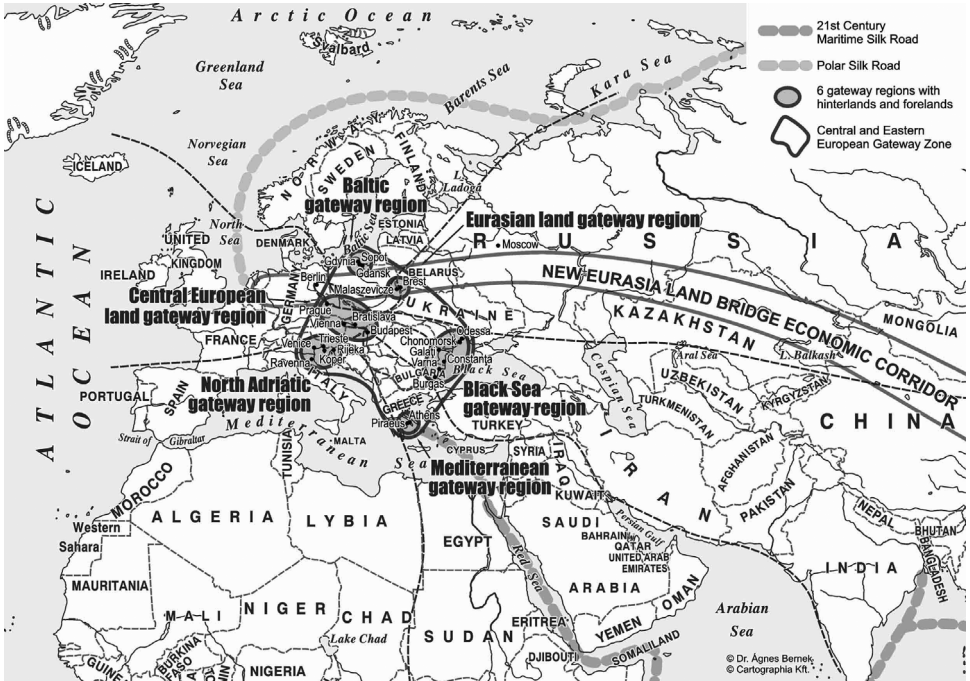
– A kapuvárosok/-regiónak és -zónák az egyes területek és hálózatok közötti kapcsolatot csak akkor tudják megteremteni, ha stabil a belpolitikai és a társadalmi helyzet, ha erős a középosztály. Ennek révén és a közepes vagy magas gazdasági fejlettségnek köszönhetően legalább viszonylagos gazdasági és politikai szuverenitást tudnak kialakítani.

A közép- és kelet-európai térség 21. századi kapuregiónak

■ Megítélésem szerint a jelenleg formálódó közép- és kelet-európai kapuzóna 6 kapuregiónakból áll, ezt szemlélteti a következő, 3. ábra. Földrajzilag nézve a hat kapuregiónak két fő tengely alapján szerveződik: az észak-déli Balti-Adriai tengely és a délkelet/kelet-európai tengely mentén.

A közeljövő kiemelt kérdése, hogy e két fő tengely kapuregiónak között ki fog-e épülni, létre fog-e jönni az infrastrukturális és gazdasági összeköttetés. Bár már részben létezik összeköttetés a Közép-Európai Szárazföldi Kapuregiónak és a Fekete-tengeri Kapuregiónak között a Duna vonalának köszönhetően. Továbbá a kínai befektetések révén jelenleg már alakul az összeköttetés a Közép-Európai Szárazföldi Kapuregiónak és a Mediterrán Kapuregiónak között, mivel a Budapest-Belgrád-

vasútvonal felújítása révén a kínai Új Tengeri Selyemút európai szárazföldi belépési pontjától, a piruszi kikötőből közvetlen vasúti szárazföldi összeköttetés épül ki a legfontosabb nyugat-európai városok irányába. Sőt az amerikai-török Bechtel-ENKA konzorcium és a kínai China Road and Bridge Corporation által elindított nyugat-balkáni autópálya-építkezések révén a két kapurégió között már a közúti összeköttetés kialakítása is folyamatban van. Az Észak-Adriai Kapurégió és a Mediterrán Kapurégió közötti összeköttetést eleve megteremti az Adriai-tenger, s a szárazföldi infrastrukturális kapcsolat is alakul az előbb említett cégek autópálya-építkezéseinek köszönhetően. A két fő tengely közötti összeköttetés viszont hiányzik a Balti-tengeri Kapurégió és a Fekete-tengeri Kapurégió között, mivel Belarusz és Ukrajna nem EU- és nem NATO-tag, s a belpolitikai rendezetlenség megakadályozza, megnehezíti az infrastrukturális kapcsolatok kiépítését. Lengyelország korábbi terve, a Balti-tengert és a Fekete-tengert összekötő E40-es víziút kiépítése a környezetvédelmi szervezetek tiltakozása révén már nem szerepel az EU céljai között. Ugyanakkor a Via Carpathia autópálya nemcsak a Balti- és az Égei-tengert kötné össze, hanem a romániai Kontanca kikötőjével is kapcsolatot teremtené.

3. ábra. Közép- és Kelet-Európa hat kapurégiója, ezek kapuvárosai, valamint „foreland” területei
Forrás: Bernek Ágnes: *Geopolitics of Central and Eastern Europe in the 21st Century. From the Buffer Zone to the Gateway Zone*. Peter Lang, Berlin, 2021.,202.

Az észak-déli Balti-Adriai-tengely négy kapurégiója közül kettő a tengeri kapcsolatra épül. Az északi Balti-tengeri Kapurégió Gdansk-öblének három kapuvárosa – Gdansk, Gdynia és Sopot – és ezek agglomerációs területei már egy városi területet (konurbanizációt) alkotnak Tricity (Trójmiasto)⁶ néven. A pomerániai vajdaság e három városa 2007-től ténylegesen is közös gazdaság- és városfejlesztési projekteket valósít meg. E kapurégió „foreland” területe elsődlegesen

az észak-európai országokkal való kapcsolattartást jelenti, de ezen túlmenően az új sarkvidéki hajózási útvonal kialakítása révén kapcsolódási területe jelentősen megnőhet Oroszország és Kína irányába is.

A tengely déli részét az Észak-Adriai Kapurégió jelenti. Ennek öt kikötője – Ravenna, Velence, Trieszt, Koper (az adriai térség legnagyobb konténerkikötője) és Rijeka – létrehozta az Észak-Adriai Kikötők Társulásának (Northern Adriatic Ports Association, NAPA)⁷ szervezetét annak érdekében, hogy az EU TEN-T közlekedési hálózatához minél jobb legyen az észak-adriai térség intermodális közlekedési és logisztikai kapcsolata. Ezen öt kikötő által lehatárolt Észak-Adriai Kapurégió „foreland” területe kiemelten a Földközi-tenger térségének, így Olaszországnak, Franciaországnak és Spanyolországnak, valamint Észak-Afrikának felel meg.

A Balti-Adriai-tengely két szárazföldi kapurégiója közül a Közép-Európai Szárazföldi Kapurégió fő kapuvárosai közé a négy visegrádi ország fővárosán kívül még Bécs is tartozik, amelyet az üzleti világ (Ausztria semleges politikája révén) már a hidegháborús időkben és jelenleg is Kelet-Európa üzleti, pénzügyi kapujának tart. E kapurégió „foreland” területe elsődlegesen a „hagyományos” értelemben vett Nyugat-Európa, vagyis Közép-Európa (Németország, Svájc, Ausztria) és az Atlanti-óceán partvidékének államai (Benelux államok, Franciaország, az Egyesült Királyság és Írország). Ugyanakkor fontosnak tartom kiemelni, hogy a Balti-tengeri Kapurégió, a Közép-Európai Szárazföldi Kapurégió és az Észak-Adriai Kapurégió – a viszonylag limitált földrajzi távolságnak köszönhetően – területileg is átfedik egymást, s így a „foreland” területeik között is átfedések alakulnak ki.

Az észak-déli tengely másik szárazföldi kapurégiója, az Eurázsiai Szárazföldi Kapurégió kialakulását és jelentőségét a kínai „Övezet és Út” kezdeményezésnek s ennek is a legfontosabb korridorjának, az Új Eurázsiai Földhíd fejlesztési folyósójának köszönheti. A belarusz–lengyel határon lévő Breszt/Malaszevicze vasúti átrakóállomások és logisztikai központok a kínai vasúti áruszállítási útvonal fő európai belépési pontjai. Így e kapurégió igazi eurázsiai összeköttetést teremt, főleg Kínával, Mongóliával, Kazahsztánnal és Oroszországgal.

A délkelet-kelet-európai tengely mindkét kapurégiója a tengeri összeköttetés megteremtésére épül. A Mediterrán Kapurégió két városa Athén és ennek kikötője, Pireusz. Kína legfontosabb európai tengeri kapuja a COSCO cég beruházásai és fejlesztései révén 2019-re már Európa 4. legnagyobb konténerkikötőjévé vált. Mivel az Új Tengeri Selyemút a Szezei-csatornán keresztül lép be a Földközi-tenger térségébe, így e Mediterrán Kapurégió „foreland” területe a Szezei-csatorna révén hatalmas, a Csendes-óceán kínai partvidéke, az Indiai-óceán térsége s ezen belül is kiemelten az Arab-félsziget Perzsa (Arab)-öböl menti és vörös-tengeri partvidéke sorolható ide.

A Fekete-tenger nyugati partvidékének fő kikötői – az ukrán Odessza és Chonomorsk, a román Galați és Konstanca, valamint a bolgár Várna és Burgasz – által alkotott Fekete-tengeri Kapurégió a Fekete-tenger térségének országaival, kiemelten Oroszországgal, Törökországgal és Georgiával, valamint a tágabb értelemben vett Közép-Ázsiával teremti meg a kapcsolatot. Ezen „foreland” lehatárolás lényegében megfelel az EU TRACECA kezdeményezésének, vagyis az Európa, a Kaukázus és Közép-Ázsia közötti infrastrukturális összeköttetés megteremtésére vonatkozó tervnek. E kapurégió fejlesztése terén kulcsfontosságúak a Duna mint közlekedési korridor fejlesztésére irányuló EU Interreg programok,

valamint az 1992-ben létrehozott Fekete-tengeri Együttműködés keretében kidolgozott, a fekete-tengeri térség közlekedésének fejlesztésére irányuló infrastrukturális tervek.

Megítélésem szerint e hat kapurégió közötti összeköttetés megteremtése révén alakulhatna ki az új közép- és kelet-európai kapuzóna. Jelenleg ezen új kapuzónának még csak az elméleti keretét tudom felvázolni, a következő négy kiemelt befolyásoló tényező megnevezésével:

1. globális/megaregionális világpiac: stratégia alkotása arra vonatkozóan, hogy melyek lesznek a kapuzóna globális versenyképességi tényezői, s ezek révén a kapuzóna milyen világgazdasági kapcsolatokat tud kialakítani, mennyiben tudja megteremteni az összeköttetést a globális világpiaccal és a világgazdaság megarégióival
2. a nagyhatalmak gazdasági és politikai befolyása: stratégiai javaslat arra, hogy a kapuzóna államainak milyen legyen az egyes nagyhatalmak felé az egyeztetett geopolitikai/külpiaci stratégiája, s mindezek révén ezen új kapuzóna mennyiben tud ellenállni a nagyhatalmak gazdasági és politikai befolyásának, vagy legalábbis mennyiben tud balanszírozni az egyes nagyhatalmak között;
3. a kapuzóna belső gazdasági és politika hálózata: a közös gazdaságfejlesztési és a közös világpolitikai szerepvállalás stratégiáinak egyeztetése, valamint
4. a nemzetállami szint alatti regionális/lokális gazdasági és politikai környezet: a vállalatok mikrogazdaságtani környezetének fejlesztésére, valamint az országhatár szint alatti területi egységek gazdasági és politikai együttműködésének megteremtésére irányuló stratégiák kialakítása.

Utópia vagy realitás?

■ Minden elméleti kutatás igazi tétje az, hogy a kutatási eredmények hogyan hasznosíthatók a gyakorlatban. Kialakul-e egy új közép- és kelet-európai kapuzóna a közeljövőben? A tanulmány szerzőjének meggyőződése, hogy a tudományos szakértők, a kormányzati intézmények és az üzleti szféra összefogása révén ténylegesen is ki lehet alakítani egy új közép- és kelet-európai kapuzónát, s ennek révén a térség országait is újrapozicionálhatjuk a 21. század jelenleg formálódó többpólusú világában s legfőképpen a most formálódó eurázsiai erőterben. E tanulmány szerzője ezen összefogás erejében bízik, s abban, hogy mindannyian felismerjük azt, hogy a jelenleg alakuló eurázsiai gazdasági és politikai erőter egy különleges, igazi történelmi jelentőségű lehetőség arra, hogy az eddigi nagyhatalmak közötti sodródással jellemezhető geopolitikai helyzetünk helyett saját magunk tudjuk alakítani a világban betöltött szerepünket.

■ JEGYZETEK

1. Ady Endre: *Ismeretlen Korvin-kódex margójára*. Figyelő 1905. április. 217–220.
2. Az Új Eurázsia, a 21. századi Eurázsia és az új Eurázsia-paradigma kifejezések napjaink világpolitikai és világgazdasági szakirodalmában egyre többször szerepelnek már. Adam Balces *A New Eurasian paradigm* című, 2016-ban megjelent tanulmánya több internetes portálon olvasható, így a www.eurozine.com/a-new-eurasian-paradigm/ honlapon is (letöltve: 2017. szeptember 20.).
3. Jean-Paul Rodrigue: *The Geography of Transport Systems*. Fifth edition. Routledge, New York, 2020.
4. Vlatko Cvrtila: Croatia – the “Gateway” to Southeast Europe. *Politicka misao* 2000. Vol. 37. No. 5. 150–159.
5. Cristian Moisoiu: *Gateways of Eurasia: New Challenges, New Opportunities*. Global Economic Observer 2017. June. Vol. 5(1). 36–44.
6. Tricity (Trójmiasto) honlapja: www.trojmiasto.pl.
7. NAPA honlapja: www.portsofmapa.com.

MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS

VALLÁS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Megközelítés a sebzett kollektív identitás felől

Esterházy írja *A halacska csodálatos életé-*ben: „Közép-Európa: az egy álom. Ez nemcsak szép és szellemes gondolat, de nagyon konstruktív is. Hozzám mindenesetre közel áll.” Másutt pedig a *Mercedes Benz* című drámájában az Úr mondja Közép-Európáról: „Testvéri tátott szájak barátságos szövetsége? Hogy ez volna a jövő? Mert a múlt meg a jelen biztos nem ez. [...] Ne tessék itt legyintgetni, imádkozni tessék.”

Ha nem legyintünk, akkor komolyan vesszük a térségre vonatkozó felvetéseket. Erre jó okunk van, részben politikai, részben kulturális. Egész Európa, sőt az egész világ mélyreható átalakulásban van. A második világháború utáni stabilizációban főszerepet játszó hatalmi tömbök meghatározó erejének megkérdőjelezhetetlen evidenciája elbizonytalanodni látszik. A nyolcvanas években még Európán belüli vonatkozta-tási rendszerek mentén elmélkedtek a Közép-Európa felvetésről, mára a globális játékosok jelenlétét nem lehet figyelmen kívül hagyni. A nyugat-európai és kelet-európai politikai kultúra és hatalomgyakorlási tradíciók közötti feszültség elemzésének mára globálissá vált a ke-rete. Miközben a magyarországi közéleti viták-ban fejünket rutinszerűen fordítjuk Brüsszel vagy Moszkva felé, a gazdasági és katonai reali-tás egész Európát helyezi Washington és Peking közé. Mindazonáltal bármennyire is meg lehe-tünk győződve arról, hogy a politikai erővi-szonyok szabályozzák az életünket, a Közép-

...a kortárs szerzőknek a nacionalizmus és az EU-ellenes identitárius politika szélviharával szemben kell fenntar-tani az eredeti, lényegi európaiságot.

Európa-dilemmák a kulturális faktor jelentőségére emlékeztetnek. Bár azt tapasztaljuk, minden politika, közben tudnunk kell, hogy a politika nem minden. Amint a gazdasági marketing egyik fő belátása, hogy nem terméket, hanem életstílust lehet sikeresen eladni, a politikai marketingben is nyilvánvaló, hogy professzionálisan keltett félelmek, álmok és rémálmok terelik az urnákhoz az egyébként individuális, a közjóra fittyet hányó szavazókat. Azok a szerzők, akik egykor Közép-Európa-témákkal foglalkoztak, írók, költők, filozofok, csak látszólag tűntek haszontalan melankolikusoknak. Valójában azt az elemi kérdést tartották ébren, hogy milyen értékekre és hogyan alapítható az élhető együttélés. Ebben a vonatkozásban pedig – lettek legyen ugyan a *Mitteleuropa*-gondolat fejtegetői inkább liberális, valláskritikus értelmiségiek – a térség kereszténysége és egyházi kétségtelenül szerepet játszottak. Ezen a ponton még múlt időt használok (játszottak), a későbbiek során azonban a jelenre és a jövőre is koncentrálok (játszanak, játsszanak). Előbb azonban a régió identitásának álláspontom szerint legfontosabb jellegzetességét, a sebzettséget mutatom be.

Autointerpretáció

■ A Közép-Európát érintő társadalomtudományi vizsgálódásokban a rendszer-váltást követően, amikor már lehetséges volt olyan kérdéseket is szabadon lupe alá venni, mint szegénység vagy éppen a vallás, a kutatók a nyugat-európai és amerikai *know-how*t alkalmazták. Olyan elméleteket, melyek genealógiája a magasan fejlett társadalmakban szerzett tapasztalatokra alapult. A vallásra nézve elsősorban a modernizáció és a szekularizáció elmélete adta az elsődleges értelmezési keretet. Amint azonban szaporodni kezdtek a kutatási eredmények, ezek a megközelítések szűknek bizonyultak az értelmezés számára. Pontosabban szólva az adatok nem támasztották alá a szekularizációs elmélet által feltételezhető eredményeket. A vallásosság változásainak folyamatai nem jártak együtt a modernizálódás folyamataival. Tomka Miklós, a vallásszociológia doyenje többek között ezt az eredményt dolgozta fel akadémiai doktori értekezésében.¹

Párhuzamosan ezzel az elméleti elégtelenségi tapasztalattal a régióban felszaporodtak a múltra, az emlékezetre, a nemzetre vonatkozó kutatások, amelyekben a vallási dimenzió is szerepet játszott. Bár ezekben az elemzésekben is elsősorban a régión kívülről származó elméletek jelentették az elsődleges értelmezési keretet, ezek azonban inkább alkalmasnak bizonyultak a régió belüli adatok adekvát elemzésére. Ennek egyik lehetséges oka az, hogy Aleida és Jan Assmann vagy Eric Hobsbawm emlékezetre, Benedict Anderson vagy Rogers Brubaker nemzetre vonatkozó elméleteiben nem volt jelentős a prediktív vonatkozás, valamint a régió belüli folyamatok belső dinamikája jobban megragadhatóvá vált, mint a modernizációs megközelítés mentén.

Az utóbbi tíz esztendőben egy további folyamatra lehetünk figyelmesek, amely arra törekszik, hogy a régió saját történelmi tapasztalataira alapozó elméletet dolgozzon ki. Ha az előbb említett elméleteket külső értelmezéseknek tekinthetjük, Luhmann alapján heteropoietikusként, akkor ez utóbbiakat autopoietikusként. Ilyen a teológiában a poszt-Gulág teológiai megközelítés (Katja Tolstaja, Ligita Ryliškytė és mások), amely abból indul ki, hogy a régió szenvedéstörténete a teológiai tanítás és a hívő magatartás sajátos jellegzetességeit képes felmutatni.² Ebbe a törekvésbe illeszthető a sebzett kollektív identitás elmé-

lete is, amelyben nemcsak a régióban elszenvedett traumákra, hanem a régió geokulturális és geopolitikai hagyományaira támaszkodunk.³

Véres-vérző zónánk

■ Václav Havel, Adam Michnik, Konrád György és mások, amikor Közép-Európáról beszéltek és írtak, akkor proeurópai és kontraszovjet alapállásból fogalmazták meg utópiáikat. A rendszerváltást követően az Európa és Közép-Európa közötti megkülönböztetést elsodorta a gazdasági és politikai kényszerek hulláma, majd még inkább az Európai Unió úgynevezett keleti bővítésének projektje. Havel az igazságról, Konrád az antipolitikáról, Michnik az új evolucionizmus és a civil társadalom kultúrájáról értekezett mint a régió közös szellemiségéről. E fókuszpontok mentén tárultak eléjük saját országaik történeti tapasztalatai, és még inkább azok a filozófiai, esztétikai és irodalmi gyöngyszemek, melyek fényében fel lehetett értékelni a nagyhatalmak perifériájába szorított régió sajátosságait, és meg lehetett rajzolni egy olyan víziót, amelyet ők maguk az igazi Európa lényegének tekintettek. Miközben a régió magországainak kiemelkedő értelmiségiei voltak, a lengyel, magyar és csehszlovák államokat nem tekintették elszigetelt tömbnek. Írásaikban, konferenciáikon és köteteikben természetesen kaptak helyet szerbek és horvátok és persze németek és osztrákok.

Ami azonban ezeknél a szerzőknél hiányzott, legalábbis hangsúlyárnyékba került, az a régió országainak, társadalmainak a kollektív tragédiái. Nem is csoda, hiszen ezeknek a traumáknak a diskurzusa az egész 20. században megterhelte a régió államainak egymáshoz való viszonyát. A traumatematikára vonatkozó hallgatás, diszkréciónak akarta kerülni a sérelmek megvitatását. A háttérben talán azt is remélve, hogy a közös Európa-vízió, Európa regenerálása (Hável) majd megteremti annak filozófiai és kulturális alapját, hogy elő lehessen venni a nacionalista ellenségeskedés feloldásának feladatát. A hetvenes-nyolcvanas években az említett szerzőknek a nacionalista ellenségeskedés kísértésének kellett ellenállniuk, harminc évvel később pedig a kortárs szerzőknek a nacionalizmus és az EU-ellenes identitárius politika szélviharával szemben kell fenntartani az eredeti, lényegi európaiságot. Azt a szellemiséget, ami nem birtoka egyik államnak, egyik országnak vagy egyik irányzatnak sem, de amelynek folyamatos keresése és tematizálása jelenti Európa szellemi sajátosságát.

Sebzettségparadigma

■ Egy horvát, egy bosnyák és két szerb érkezik a Holdra. A horvát a hegyekre mutat, és azt mondja: „Ezek éppen olyanok, mint a dalmát hegyek. Ez biztosan horvát föld!” A bosnyák azzal érvel, hogy a kráteres felszín hasonlít Szarajevó bombatölcséreire, „tehát ez biztosan boszniai föld”. Végül az egyik szerb előveszi a pisztolyát, lelövi a másik szerbet és így szól: „Itt szerb vér folyt, ez csak szerb föld lehet.”⁴ Ez a szimbolikus történet pontosan azt fogalmazza meg, amit Fried István ebben a folyóiratban, a *Korunkban* 25 évvel ezelőtt közölt tanulmányában így fogalmazott: a kelet-közép-európai régió a mi „véres-vérző zónánk”.⁵ Ezen a nyomon indulunk tovább.

Hegemóniák ütközőzónája: paradox közép

■ A kelet-közép-európai régió földrajzi elhelyezkedése, Kelet és Nyugat közötti geopolitikai státusa alapvető jelentőséggel bír annak társadalmi, társadalmi öntelmezései, kollektív identitása számára. Bibó István, Szűcs Jenő a két magyar kulcsszerző, akik a régió értelmezésénél a köztességre koncentráltak. Így tesz számos rangos külföldi szerző is, egészen Samuel Huntingtonig menően, aki sokat bíralt *A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása* (1996) című könyvében a régióról mint két meghatározó kultúrrégió mezsgyéjén elhelyezkedő földrajzi-politikai egységről ír: „A kilencvenes évek nem csak Európa történelmében, hanem a globális világpolitikában is határvonalat jelentettek. »Általános identitásválság robbant ki«, amely alapvetően érintette Kelet-Közép-Európát, annak országait, melyek részben hosszú történelmi múlttal rendelkeznek, amely őket a Nyugathoz, a Kelethez vagy az iszlámhoz köti, részben pedig rövid ideig tartó autonómiával, amelyet egyik vagy másik nagyhatalom kegyeinek köszönhettek.”⁶

Gerard Delanty Európa történeti és politikai-szociológiai formálódásáról írva Európa történeti régióit köztes geopolitikai státusúnak tekinti, határzónának.⁷ Delanty Európát hat, többé-kevésbé önállóan tárgyalható régióra osztja fel: Északnyugat-, Mediterrán, Közép-, Kelet-Közép-, Délkelet- és Északkelet-Európa. Közép-Európa (szemben a Mitteleuropa erősen ideologisztikus hangsúlyozásával) ebben a felosztásban Dél-németországot, Ausztriát, Svájcot és bizonyos értelemben Kelet-Közép-Európa országait – úgymint Lengyelország, Cseh Köztársaság, Szlovénia és Szlovákia – foglalja magában. A régió történelmi centruma az Osztrák–Magyar Monarchia. Ettől a régiótól eltér a Kelet-Közép-Európa megközelítésű országegyüttes, amelyben az előbbi tágabb régiómegjelöléssel szemben már nem szerepelnek a német nyelvű országok és a szláv nyelvűek, hanem csak a ma Visegrádi négyeknek nevezett országok. Delanty keleti szubrégióit némi-képpen összevonva a régió egyik elsődleges markerének a köztességet tekinthetjük. „Mint régió, egyrészt a Balti-tenger és az Adria között, másrészt keleten Oroszország, délkeleten az Oszmán Birodalom, nyugaton pedig a német birodalmak különböző megtestesülései között helyezkedik el. Ezért a legpontosabban megfelel a »köztes területek« eszméjének.”⁸

Ez a geopolitikai és geokulturális státus a régió társadalmi számára centrális jelentőségű öntelmezési keretet kínál, mely nemzedékről nemzedékre áthagyományozódik, és bizonyos régióspecifikus gyűjtőpontokon szignifikánsan megjelenik. Az elsődleges ilyen sebzettség a nemzeti önállóság és önrendelkezés hiánya, amely a 19. század közepétől vált központi jelentőségűvé, majd az ezt követő évtizedekben, egészen a berlini fal leomlásáig a jóléti vágyakozás mellett a legerősebb társadalmi kohéziót jelentette.

Váltakozó kényszerlojalítás

■ A régió országainak többsége a 19., de még inkább a 20. század során a nyugati és keleti hegemoniák váltakozó uralmát tapasztalta meg, amely nyomot hagyott a társadalom identitásán. A birodalmak felbomlása, a nemzetállamok kialakulása, majd kiszáradva diktatúrába kényszerülése a lakosságot váltakozó kényszerlojalításra kényszerítette a váltakozó politikai hatalommal szemben. Amit Hannah Arendt megfogalmazott a totális diktatúrák vonatkozásában, az

meghatározó a térség társadalmi számára:⁹ „Ha létezik valami olyasmi, mint totalitárius személyiség vagy mentalitás, akkor ennek egyik legfeltűnőbb vonása éppen a rendkívüli alkalmazkodóképesség, valamint az állandóság hiánya.”¹⁰

Arendt ennek a személyiségtípusnak jellegzetességeit a náciizmus és a bolsevizmus korszakának tapasztalataira támaszkodva fogalmazta meg. Álláspontját érvényesnek tekinthetjük abban a vonatkozásban is, hogy a kelet-közép-európai régió legfőbb jellegzetességéből, az állandóság hiányából és az alkalmazkodási kényszerből mintegy újratermelődik a totalitárius személyiség.

A kényszerlojalítás hidegháborús jellegzetességeitől ugyan eltér, de a kétirányú lojalitási kényszer disszonanciáját továbbra is megjeleníti az, amit Krasztev és Holmes *A fény kialszik* című művükben „utánzás korának” neveznek, a *copycat* kultúrának.¹¹ A kommunizmus öröksége a térségben az alávetettség és a korrupció számos változatát jelenti, amitől a „Nyugatra” irányulás meg akart szabadulni. Amellett, hogy a posztkommunista társadalmak polgárai a rendszerváltást követő néhány év alatt tisztába kellett jöjjenek azzal a ténnyel, hogy a vasfüggöny mögül látott Nyugat nem egyenlő azzal, amit most szabadon utazva és üzletelve megtapasztalnak, kettős igazodási kényszerbe kerültek. Ha saját országukban sikeresek akartak maradni, lenni, akkor meg kellett alkudniuk a korrupciós hagyományokkal, ha Nyugaton is sikeresek akartak lenni, akkor éppen ellenkezőleg, tartózkodniuk kellett tőle.

Amint a hidegháború politikai és hatalmi konstellációi felszínre hozták a régió kulturális *border*-státusából fakadó azonosulási kényszereket, úgy a 21. század megváltozott viszonyrendszere is kettős igazodásra kényszeríti a térség lakosait, de elitjét mindenképpen.

Szenvedéstörténet

■ A régió különböző országaira és szubrégióira vonatkozó szakirodalom a 20. század történetét szenvedéstörténetként írja le. A Berend T. Iván, majd Eric Hobsbawn által rövidnek (1914–1991) tekintett vagy hosszúnak (1870–2012) tartott 20. század két világháborút élt át, valamint a kommunista és a nemzeti-szocialista diktatúrák szörnyűségeit, a kitelepítésekkel, a kisebbségi jogok korlátozásával, a vallások, egyházak, másként gondolkodók üldözésével, a munkatáborokkal és nem utolsósorban a Holodomor (1932–33), Auschwitz (1944), illetve Srebrenica (1994) által fémjelzett emblematiszta genocídiumokkal.

A kelet-közép-európai régió egyik legerőteljesebb „nagy narratíváját” Delanty a traumákra történő emlékezetben látja: „A trauma mint az európai narratíva tartalma elkerülhetetlenül beleütközik abba a problémába, hogy vajon az emlékezet megbízható alapot jelent-e a társadalmak számára a tartós örökség megteremtéséhez; ez egy szükséges lépés, de nem lehet az egyetlen alapja a jövőnek, amely az azonosulás pozitív módjait igényli.”¹²

Miközben egyrésztől egyetérthetünk Delanty figyelmeztetésével, ugyanakkor a régió különböző jellegű publikus diskurzusait tekintve azt láthatjuk, hogy a trauma centrális jelentőséggel bír a kollektív identitás konstruálásában. Amit Timothy Snyder ismert könyvének címével az ukrainai nagy éhezésre utalva véres övezetnek mond, majd további műveiben kiterjeszt az egész régióra,¹³ azt fogalmazza meg a történész Konrad Jarausch *Out of Ashes* (Hamuból feltámadva)¹⁴ és az író Navid Kermani *Entlang den Gräben* (Sírok mentén) című könyvével.¹⁵ A régió legsúlyosabb történelmi tapasztalatai és máig ható emlékei a kollektív

szenvedéshez és traumákhoz kapcsolódnak. Jóllehet a kortárs szociológiai kutatások egyre csökkenő mértékben tudják kimutatni a kollektív traumáktól közvetlenül érintettek számát, ugyanakkor a társadalmak köztudatában a traumatizált múlt emléke jelen van, és az erre való emlékezés általánosságban elvárt és gyakorlott performatív tevékenység. Ezt igazolják az egyes országok történetét bemutató nemzeti múzeumok és ezt a legrangosabb és leginkább olvasott regények Herta Müllertől Kertész Imrén át Szvjatlana Alekszievicsig és tovább.

Vallásértelmezés

■ Amennyiben a régiót sebzett kollektív identitású társadalmak együttesének fogjuk fel, a vallási jellegzetességek és változások értelmezésében is ezt a megközelítést állíthatjuk a középpontba. A központi kérdés úgy tehető fel, hogy milyen módon képes a vallás regionális múltjának és jelenének értelmezésére a sebzett kollektív identitás alapú megközelítés. Valláson nem csupán a kereszténységet, zsidóságot, az iszlámot vagy az újabb vallásokat értem. Ezen túl, bizonyos értelemben ezeket megelőzően a vallást mint kulturális dimenziót és funkciót tekintem, amely értelmezési keretet ad a társadalmi változásoknak és az emlékezetnek, esetünkben a traumatikus emlékezetnek.

A régió vonatkozásában elsősorban a nacionalizmus és a vallás, vallási hovatartozás összefüggéseit vizsgálják a kutatók. Megállapítják, hogy erős korreláció van a két identitás között. A nemzeti identitás erősíti a felekezeti, a felekezeti pedig a nemzeti. Ennek elsődleges magyarázata abban rejlik, hogy a francia forradalmat és a 19. századi nemzeti, nemzetállami törekvéseket követő időben az eladdig legnagyobb tekintéllyel és befolyással bíró egyházak az új folyamatokhoz viszonyulva hoztak különböző döntéseket. Sőt az ortodox egyházak esetében a nemzetállami önállóság teremtette meg az önálló pravoszláv egyházak létrejöttének lehetőségét.¹⁶ Kisebb mértékben nem kisebb jelentőséggel bírtak a nemzeti elkötelezettségű protestáns egyházak vagy az unitárius egyház. A közteesség és kiszolgáltatottság traumái közepette és a nemzeti autonómiáért vívott küzdelmekben alakult ki máig ható érvénnyel a régió felekezeti profilja.

A 20. század végére, a rendszerváltást követő időszakban a nemzeti-vallási hagyományra való hivatkozás az identitáspolitika szerves részét képezi. Azok az álláspontok és reflexek, melyek a nemzeti és nemzetállami önállóság kialakítása, illetve visszanyerése során beidegződtek, azok köszönnek vissza a mai kihívásokkal szemben, melyek során új, vélt vagy valós külső fenyegetésekkel való küzdelem jelenti a kollektív identitás elsődleges motívumait. A törésvonalak számítanak (*cleavage matters*). A vallási ágensek megszólalásai, valamint a vallási dimenzió közéleti felhasználása szerepet játszik a „mi” és az „ők” közötti határozott megkülönböztetésekben. Miközben a vasfüggöny időszakában a régió vallási közösségei több-kevesebb egyértelműséggel és bátorsággal szemben álltak a szovjet-kommunizmus vallás- és egyházellenes, materialista törekvéseivel, az így rutinizált reflexek jelen vannak az EU vallássemleges politikájának kritikájában, amely része az EU-val szembeni nemzeti önállóság megőrzését hangsúlyozó politikának. Amint a nemzeti ébredés idején a nemzetközi katolikus egyház maradinak lett titulálva, most a nemzeti szuverenitást támogató katolikus egyház együtt a protestáns egyházakkal úgyszintén maradinak van titulálva a progresszív politikai nézetek és ágensek részéről.

Ezt a nagy ecsetvonásokkal festett autopoietikus tárgyalásmódot három konkrét példa vázlatos ismertetésével mutatom be, miközben tudatában vagyok, hogy mindegyike további kutatásokat igényel. Az első példa a régió vallási állagával és folyamataival kapcsolatban gyakran hangsúlyozott tradicionalizmus, a második az intézménycentrikusság sebzett kollektív identitás alapú értelmezését vázolja. A harmadik pedig egy ellentmondásos vallásszociológiai adatot interpretál az említett autopoietikus megközelítésben.

Nemzet

■ A sebzett kollektív identitásnak a vallásra gyakorolt értelmező ereje plasztikusan érzékeltethető annak a kérdésnek a tisztázására, hogyan lehetséges, hogy a kelet-közép-európai régió három szomszédos országa, amelyek mindegyike a szovjet blokk vallás- és egyházüldözési aktivitásának sorsában osztozott vallási szempontból, mégis olyannyira eltér egymástól. Lengyelország a régió egyik legvallásosabb országa, Romániával versenyezve, Csehország és a volt NDK pedig a legkevésbé vallásos országok közé tartozik, Észtországgal és Lettországgal együtt. A modernizáció elméletei alapján nem magyarázható ez a szignifikáns különbség, hiszen az országok modernizáció szempontjából nem térnek el jelentősen egymástól. Annál inkább magyarázható azonban abból a szempontból, hogy a „nemzeti mítosz” és a vallás, pontosabban a felekezetiesség között milyen szoros a kapcsolat. Előrebocsájtva megállapíthatjuk, hogy a lengyelek ugyanúgy a nemzeti szuverenitásuk védelme miatt olyan nagyon katolikusok, mint amennyire a csehek és a volt NDK lakosai ugyanezért annyira felekezetmentesek.

Az amerikai Pew Research Center 2017-ben nagyszabású kutatást végzett a kelet-közép-európai országokban a vallásos hit és a nemzeti hovatartozás összefüggéseiről. A gazdag anyagból itt csak egyetlenre hivatkozom, ami a saját nemzet felsőbbrendűségére vonatkozik. Azzal az állítással, hogy „A mi népünk sem tökéletes, de kultúránk magasabb szintű másokénál” mind a lengyel, mind a cseh válaszolók 55-55%-ban értettek egyet. Miközben vallási szempontból a térség két szélső értékét képviselő társadalmak a lengyel és a cseh, de nemzeti büszkeség szempontjából azonosak. Ha a vallásosság és felekezeti hovatartozást értékelni akarjuk, akkor erre az azonosságra kell fókuszálni. A nemzeti büszkeség magyarázza a vallási dimenziót.¹⁷

Legfrissebben a *Routledge Handbook of Central and Eastern Europe in the Twentieth Century* 3. kötetében,¹⁸ a nacionalizmus és a szekularizáció összefüggéseit tárgyaló fejezetben Jiří Hanuš egy tanulmányára hivatkozva John Connelly húzza alá, hogy a csehek számára a domináns katolikus egyház idegen, elnyomó, nemzetellenes hatalmat képviselt, amellyel szemben a nacionalista válasz nem is lehetett más, mint a hittel és még inkább a klérussal való szembefordulás.¹⁹ Ezzel a cseh vallás- és klérusellenes nacionalizmussal áll szemben a szerb ortodoxia vagy a horvát katolicizmus, amelyek hosszú időn keresztül az oszmán birodalommal szemben, majd az internacionalista kommunizmussal szemben védte a szerb, illetve a horvát nemzetet, nemzeti identitást. Ezek a történelmi összefüggések és hatóerők végső soron a fenyegető nemzethalállal szembeni évszázados védekezési kényszerre vezethetők vissza, amely a régió geopolitikai köztes státusából ered, nemzeteknek és országainak egymásra torlódó félperiferiális konfliktuspotenciáljából.

■ A kelet-közép-európai vallási, egyházi viszonyok tradicionalizmusát a szociológiai és teológiai szakirodalom nemritkán emeli ki. Elsősorban a régió kívüli szerzőkre jellemző ez a megközelítés és bírálóat.²⁰ Ugyanakkor jelen van a régió belüli kritikus megközelítésekben is.²¹

A kritikai felvetés mögött egyfajta evolucionista modernitásfelfogás érhető tetten.²² Eszerint megrajzolható vagy leírható a történelemnek, a történelmi szereplőknek a fejlődési útvonala, amely – jó esetben – az alacsonyabb szintről a magasabb felé halad, az egyszerűségből a komplexitás és a konkrétság felé. Ami komplexebb, az újabb, a modernebb, szemben az egyszerűbbel, amely hagyományos és elavult.²³ A modernizációs paradigma idővonala akarva-akaratlan értékelést is magában hordoz. Ami újabb, az jobb, ami elmaradott, az rosszabb. Ami új, az érvényes a kortárs viszonyokra vonatkozóan, ami azonban a múlté, az már nem lehet releváns a mára, a *Zeitgeist*ra.

A régió köztes státusából fakadóan és az illető szerzők általánosan ismertté vált és beidegződött hermeneutikája alapján a regionális önértelmezés a régió országait az elmaradottabb Kelet és a modernebb Nyugat közé helyezi. Ebből fakadóan a fejlesztés és fejlődés célja a nyugati viszonyok megteremtése, lemásolása vagy implementálása. Az országok viszonyaira leselkedő veszély pedig a kelet felé tolódás, amely visszaesést jelent. A legközismertebb példa erre az irodalomból a *Nyugat* folyóirat és a nyugatosok generációi, akik Franciaország felé irányultak, és modern irodalmat akartak. Már a folyóirat elnevezése is implikálja a haladás melletti opciót. Az első évfolyam első számában Ignotus, a lap főszerkesztője írja: „A nap s az emberiség s a történelem keletről nyugatra tart.” Ellenkező példa pedig a társadalomtudományokban a balkanizáció kifejezés, amely a (kelet-közép-) európai viszonyok visszacsúszását jelenti a hagyományosabb, egyébként sokak által már meghaladott viszonyokba.²⁴

A lineáris történelemszemlélet és a kultúrdarwinizmus paradigmája nem teszi lehetővé, hogy az egyes kultúrrégiók saját magukhoz viszonyítsák magukat. A gondolkodás modellje rákényszeríti őket arra, hogy az előttük és utánuk járók közötti státusból tekintsenek saját magukra. A sebzett kollektív identitás alapú megközelítés a régió kulturális és vallási viszonyait a régió saját történelmi tapasztalatait központba helyezve vizsgálódik. Arra koncentrálnak, hogy a régióban felmerült kérdésekre és elszenvedett traumákra milyen válaszok, milyen *coping*-megoldások születtek. A válaszok sikerességét nem azon méri, hogy mennyire felelnek meg vagy hasonlítanak más kultúrrégiók válaszaira, hanem hogy mennyire adekvátak a saját régió problematikájára nézve.

A sebzett kollektív identitásra alapozó régióértelmezés a vallási és más kulturális tradicionalizmusban a szakadozott történelmi folyamatosság helyreállítási törekvését, az önmeghatározás joga megalapozását látja. Az a régió, amely – elsősorban köztes elhelyezkedése következtében – meghatározó hegemoniák ütközőzónájában alakította ki önértelmezési reflexeit, óhatatlanul arra kényszerül, hogy megteremtse saját történelmi stabilitásait, stabil történelmi alapot építsen a kiszolgáltatottságok és bizonytalanságok atmoszférájában, ellensúlyozza azt a kollektív egzisztenciális hiányérzetet, amelyben történelme minden jelentősebb szakasza során arra kényszerült, hogy önmagát a hegemoniákkal szemben alacsonyabb rendűnek lássa.

A történelem, a történelmi hűség és folytonosság a vallási tanításokra, intézményekre és intézkedésekre vonatkozóan is kiemelt jelentőséget kap. Szemben a gyakorlati hasznossággal vagy a kortárs igényeknek való megfeleléssel. Éppen a kollektív egzisztenciális stabilitási, restabilizálási igény határozza meg a történelemre, a hagyományokra hivatkozás jelentőségét. A köztes régiók számára nagyobb gyakorlati – vagyis cselekvést megalapozó és irányító – jelentősége van a létező vagy utólag kreált történelmi folyamatossághoz való ragaszkodásnak, mint a pragmatikus kihívásokra adott pragmatikus válaszoknak. Ebből fakad a változásokkal, változtatásokkal szembeni alapvető averzió, hiszen minden változás a kívülről jövő változtatási kényszerek tapasztalatára emlékeztet, így csak fenyegetésnek fogható fel. A régió társadalmi reflexei nem lehetnek mások, mint főbiások. Nem a változtatási kényszerek tartalma és iránya, hanem maga a változtatás képe, esélye provokálja a veszélyérzetet.

A tradicionalizmus Közép-Európában kollektív egzisztenciális szükséglet. Ami újítás, bizonytalanságot okoz, ezért félelmet keltő és elhárítandó. Ez az alapállás nemcsak a kívülről érkező változtatási ajánlatokkal szembeni védekezés, hanem a belülről jövőekkel szembeni is. A társadalmakon, vallási közösségeken belüli reformtörekvések olybá tűnnek, mintha „idegen” – értsd nyugati vagy keleti érdekeket – képviselnének. Ugyanakkor ezek az újítások a tradíció hangsúlyozásához hasonlóan restabilizációs törekvések alternatíváiként foghatók fel. A reformok régió belüli képviselői osztoznak a társadalom közös élményhagyományában, törekvéseik ugyanebből a forrásból érthetők meg árnyaltan és igényesen. A tradíció és a modernitás képviselői között jelentősebb a hasonlóság, mint az eltérés. A viták és a kölcsönös megbélyegzések más módon, más tartalmakkal, de ugyanannak a helyreállítási, megalapozási igénynek állnak szolgálatában.

Intézmény

■ Max Weber (vallás)szociológiájának egyik kulcskifejezése a „karizma” s vele szembe állítva az „intézmény”.²⁵ A karizma a kezdeményezés, innováció közösség általi utólagos elismertségét és legitimálását jelenti. Weber a karizma kifejezést számos értelemben használja, amelynek ismertetésére itt nem szükséges kitérni, hiszen a szakirodalom ezt bőszégesen tárgyalja. A karizmával szemben áll az intézmény, helyesebben a bürokrácia, amely Weber tipológiája szerint akadályozza az innovációt. Nem az intézményről van szó a weberi koncepcióban, hiszen az intézmény is lehet karizmatikus, amennyiben az eredeti karizma hordozójára emlékeztet és emlékezik. A bürokráciáról van szó, amelyben elvész a személyiség, az ihlet. A bürokrácia a fennálló erőviszonyok viszonyok és jogosultságok megőrzésében érdekelt, míg a karizma ezek átrendezésében és lecserélésében.

Weber megkülönböztetésének kifejezett vagy latens alkalmazásával a kelet-közép-európai vallási változásokat gyakran tekintik intézménycentrikusnak. Amint a tradicionalizmussal összefüggésben már utaltam rá, az intézmény restaurációja és fenntartása, az intézmény preferálása a kreativitással szemben bírálható a modernitás társadalmi fejlődéselmélete alapján. Ám ha a régiót a sebzett kollektív identitás mentén értelmezzük, akkor az intézménycentrikusság magától értődő reakció a vallási intézmények részéről is. Hiszen a régió legnagyobb egyházai együttműködtek a nemzeti megmaradás ügyének szolgálatában más nagy társadalmi intézményekkel, mint az iskolarendszer vagy a hadsereg. Amikor pedig a nemzeti önállóságot külső hegemonia korlátozta, akkor az egy-

házak is a hatalommal szembeni ellenzéki pozícióba kerültek, illetve kénytelen voltak saját vallási eszméiket és a közjóról vallott nézeteiket háttérbe szorulva a túlélés érdekében korrumpálódni.

Mínthogy a térség társadalmi folyamatait a megszállások révén a szakadozottság jellemzi, a vallási intézmények közvetve vagy közvetlenül a kontinuitás letéteményesei. A stabil vallási intézmény, amelynek működése akármilyen mértékben is folyamatos, miközben a társadalom más intézményeit a diszkontinuitás jellemzi, a társadalom egészének kontinuitását is jelzi.

Ez az összefüggés, amelyben tehát a vallási intézmények stabilitása és ennek őrzése válasz a társadalmi folyamatok instabilitására, a vallási intézmények képviselőiben rutinizálta a karizmával, mindennemű újítással szembeni óvatosság alapállását. Ezt a megőrzési opciót figyelhetjük meg például a katolikus egyház esetében a II. vatikáni zsinat nehézkes, adott esetben kifejezetten blokkolt recepciójában,²⁶ valamint a teológiai képzés hagyományosságának fenntartásában.²⁷ Nem utolsósorban pedig az egyházak belső nehézségeiről szóló nyilvános viták kerülésében.

Kitekintés

■ Közép-Európáról, benne a vallási változásokról kutatni és érdemben diskurálni azt jelenti, amit Esterházy drámájában az Úr kíván: nem legyintgetni, imádkozni. Nem mintha a tudományos igényű vizsgálódások és eszmélődések egyenlőek lennének a vallási értelemben vett imádsággal. Ám egyenlőek lehetnek azzal, amit értelmiségi alapállásnak nevezünk: meditáció és morfondírozás. Bármilyen álláspontra is jutunk a térséggel és annak vallási dimenzióival kapcsolatban, egy bizonyos: a régió traumáira nem legyinthetünk.

■ JEGYZETEK

1. Tomka Miklós: *A vallás a modern világban*. A szekularizáció értelmezése a szociológiában. SE Mentálhigiéné Int.–Párbeszéd (Dialógus) Alapítvány, Bp., 2011.
2. Katya Tolstaya: *Orthodox Paradoxes: Heterogeneities and Complexities in Contemporary Russian Orthodoxy*. Brill, Leiden, 2014.; Uő: *Orthodox Kaleidoscope: Heterogeneity, Complexity, and Dynamics in the Russian Orthodox Church: An Introduction*. Religion, State and Society 2020. 2–3. sz. 80–89; Ligita Ryliszkytė: *Post-Gulag Christology: Contextual Considerations from a Lithuanian Perspective*. Theological Studies 2015. 3. sz. 468–484; Uő: *Metaphor and Analogy in Theology: A Choice Between Lions and Witches, and Wardrobes?* Theological Studies 2017. 3. sz. 696–717.
3. Máté-Tóth András: *Freiheit und Populismus: Verwundete Identitäten in Ostmitteleuropa*. Springer VS, Wiesbaden, 2019.
4. Michaela Schäuble: *Narrating Victimhood: Gender, Religion and the Making of Place in Post-War Croatia*. Berghahn, New York, 2014. 133.
5. Fried István: *Írók Közép-Európája*. Korunk 1996. 1. sz. 18–24.
6. Samuel P. Huntington: *A civilizációk összezapása és a világrend átalakulása*. (Ford. Pusztá Dóra, Gázsity Mila, Gecsényi Györgyi) Európa, Bp., 2014. 196.
7. Gerard Delanty: *Formations of European Modernity: A Historical and Political Sociology of Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2018. 244.
8. Uo. 254.
9. Az eredeti mű angolul jelent meg 1951-ben. Ugyanabban az évben publikálta Margaret Mead a *Soviet attitudes toward authority* című kutatási beszámolóját, amely a szovjet tekintélyelvűséget vizsgálja kultúranropológiai megközelítésben.
10. Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. (Ford. Braun Róbert, Seres Iván, Erős Ferenc, Berényi Gábor) Európa Könyvkiadó, Bp., 1992. 377.
11. Ivan Krasztev – Stephen Holmes: *A fény kialszik. A liberális demokrácia válságáról*. Park Könyvkiadó, Bp., 2021.
12. Gerard Delanty: i. m. 415.
13. Timothy Snyder: *Black Earth: The Holocaust as History and Warning*. Tim Duggan Books, New York, 2015; Uő: *On Tyranny: Twenty Lessons from the Twentieth Century*. Tim Duggan Books, New York, 2017; Uő: *Der Weg in die Unfreiheit: Russland Europa Amerika*. C. H. Beck, München, 2018; Vő. Timothy Snyder: i. m.
14. Konrad Hugo Jarasch: *Out of Ashes: A New History of Europe in the Twentieth Century*. Princeton University Press, Princeton, 2015.

15. Navid Kermani: *Entlang den Gräben: Eine Reise durch das östliche Europa bis nach Isfahan*. Parlando ein Imprint von Argon, Berlin, 2017.
16. Vő. Daniela Kalkandjieva: *Eastern Orthodoxy and Its Churches in Central and Eastern Europe*. In: Máté-Tóth András – Rosta Gergely (eds.): *Focus on Religion in Central and Eastern Europe: A Regional View*. De Gruyter, Berlin, 2016.
17. <https://www.pewforum.org/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe>
18. Włodzimierz Borodziej – Ferenc Laczó – Joachim von Puttkamer (eds.): *The Routledge History Handbook of Central and Eastern Europe in the Twentieth Century*. Volume 3: Intellectual Horizons. Routledge, London, 2020.
19. Uo. 263–264.
20. Többek között Bruce R. Berglund – Brian Porter-Szűcs: *Christianity and Modernity in Eastern Europe*. CEU Press, Bp.–New York, 2010.
21. Máté-Tóth András – Cosima Rughiniş (eds.): *Spaces and Borders: Current Research on Religion in Central and Eastern Europe*. De Gruyter, Berlin–Boston, 2011; Máté-Tóth András – Rosta Gergely (eds.): *Focus on Religion in Central and Eastern Europe: A Regional View*. De Gruyter, Berlin, 2016; Máté-Tóth András: *Freiheit und Populismus*; Bozóki András – Ádám Zoltán: *State and Faith: Right-Wing Populism and Nationalized Religion in Hungary*. *Intersections* 2016. 1. sz. 98–122.
22. Robert N. Bellah: *Religious Evolution*. *American Sociological Review* 1964. 3. sz. 358–374.
23. Bellah a civilizáció öt fejlődési szakaszát különbözteti meg, melyeket együtt dolgozott ki Parsonssal és Eisenstadttal: „primitive, archaic, historic, early modern and modern” (Robert N. Bellah: i. m. 361.). A tanulmány végén mindenesetre Bellah megjegyzi, hogy: „Egy olyan széles körű evolúciós rendszer kiépítése, mint amelyet ez a tanulmány bemutat, rendkívül kockázatos vállalkozás.”
24. Stjepan G. Meštrović: *The Balkanization of the West: The Confluence of Postmodernism and Postcommunism*. Routledge, London, 1994.
25. Stefan Breuer: *Bürokratie und Charisma: Zur politischen Soziologie Max Webers*. Wiss. Buchges., Darmstadt, 1994.
26. Máté-Tóth András: *Konzilsrezeption*. In: Máté-Tóth András – Miklušćák Pavel (Hg.): *Kirche im Aufbruch*. Schwabenverlag, Ostfildern, 2001.
27. Máté-Tóth András: *Freiheit und Populismus*, elsősorban az *Öffentliche Theologie* fejezet.

BALOG IVÁN

„KÖZÉP-EURÓPAIASÍTÁS”

A viktimizáltságnak az identitásba beépülése azonban vészterhes következményekkel járhat. A szenvedésekért jogosan járó elégtétel keresése közben ugyanis könnyen adódik a (tév)következtetés: akivel szemben igazságtalanságot követtek el, annak mindig igaza van...

Hol húzódnak Közép-Európa határai? Ez még geográfiailag sem eldöntött kérdés, ha pedig nem földrajzi értelemben vizsgáljuk, lehetetlen rá egyértelmű választ adni – pedig rengetegen tettek és tesznek rá kísérletet. Arról ugyanis, hogy meddig terjed ez a régió, nem alakult ki konszenzus az erről polemizálók között, és időnként még arról is vita van, hogy létezik-e földrészünk centrumában olyan térség, amely a keleti, nyugati, északi és déli területektől egyértelműen megkülönböztethető, közös sajátosságokkal rendelkezik. Az itt elhelyezkedő országokat ugyanis időnként részben vagy egészben keletinek, máskor pedig nyugatnak is szokták minősíteni, és van olyan felfogás is, amely éppen e mobilitásra reflektál, amit pl. a kompország metafora fejez ki.¹ Ugyanakkor azt is dőreség lenne tagadni, hogy van Európának olyan fertálya, amely nem esik egybe sem az Occidenssel, sem az Orienssel. Valahogy van egy Közép-Európának nevezhető valami, és sokakat nem hagy nyugodni a rejtély: mégis mi az? Hogyan ragadható meg ez a „je-ne-sais-quoi”, amire tán Babits *Fortissimó*jának sorai illelenek a legjobban: „miért van, ha nincs? miért nincs, ha van?”

A válaszhoz nem elég azt firtatni, hogy Közép-Európa mettől meddig terjed, hanem azt is meg kell kérdezni, hogy kik, mikor, miért, hogyan tematizálják, konstruálják Közép-Európát mint képzelt közösséget,² hol szeretnék, hogy legyen (és nem hol van) Közép-Európa. Ha felis-

merve a *cuius religio, eius regio*³ szellemében, hogy pozicionálásról, auto- és egyben heterodefinícióról van szó, akkor már nem Közép-Európáról, hanem – a nemzetiesítés analógiájára – közép-európaiasításról beszélünk. Ha pedig így tesszünk, akkor arra vagyunk kíváncsiak, hogy miért, milyen politikai szándékból vetődik fel a közép-európaiság, és kik közép-európaiasítanak ma?

Ma ugyanis azt láthatjuk, hogy a közép-európai identitás most is egy nagyobb és kritikával illetett integrációból kifelé mozgás vágyából ered.⁴ Akik így határozzák meg magukat, azok nagyobb függetlenséget akarnak a nagyobb integráción belül – azáltal, hogy Kelet felé közelednek. Manőverezni akarnak a két térség között, hogy nagyobb cselekvési szabadságuk legyen. Az igazi kérdés az, hogy miért kezd a V4-országok közül kialakulni egy önmagát közép-európaiként meghatározó erőcentrum, és miért illiberális irányban tájékozódik, miért distanciálja magát a nyugati országoktól.⁵ A továbbiakban ezt a jelenséget Bibó István nyomán politikai hisztériaként fogom elemezni. Bibó a politikai hisztériákat általa hamis helyzetnek⁶ vagy hamis konstrukciónak⁷ nevezett legitimitási zavarokból, valamint történelmi traumákból kiindulva vizsgálta. Ennek szellemében előbb – a világrendszer-elméletet hívva segítségül – azt a legitimitási deficitet fogom górcső alá tűzni, ami az 1989-es rendszerváltások után térségünkben előállt. Ezt követően azokat a krízisszituációkat és traumatizáló tényezőket boncolgatom, amelyek a régió történelmi múltjában már korábban is megvoltak, és amelyek a jelenkori válságjelenségekhez hozzáadódtak.

Előbb röviden rekonstruálom Bibó hisztériakonceptiójának ama elemeit, amelyek a jelen tanulmány alapproblémája szempontjából relevánsak. Bibónak a legitimitásválságokra vonatkozó fő tézisét így lehet rekapitulálni: „a modern közösségi közmegegyezésben gyökerező alapvető demokratikus rendező elvek által nem igazolt, igazolásukat veszített, hamis igazolásra hivatkozó vagy igazolásra hamisan hivatkozó államhatalmak, politikai, társadalmi vagy gazdasági rendszerek [...] ha a forradalom valamely okból elakad, diszkreditálódik vagy vakvágányra fut, végzetes és pusztító kiábrándulási hullámokba és politikai tömeghisztériákba fordulnak át, melyek gyakran irracionális és nihilista módon szembefordulnak a hatalom igazolásának, elvi, erkölcsi kötöttségének eszmekörével”.⁸ A közösségi hisztériákat tehát az jellemzi, hogy a demokrácia megrontására a szabad és demokratikus társadalom eszményével való meghasonlással reagálnak.

A politikai hisztériákra vonatkozó másik fontos bibói megállapítás, hogy politikai rendszerek egészét jellemzik, tehát rendszerszinten szemlélve lehet csak megérteni őket. Vagyis: nincs értelme a „hisztérikusokat” felelőssé tenni értük: „hívságos és terméketlen dolog a közösségi hisztériákat bizonyos megromlott lelkiületű egyéneknek vagy csoportoknak, társadalmi osztályoknak és politikai hitvallások híveinek tulajdonítani és azon töprengeni, hogy ezek a beteg közösségnek hány százalékát teszik ki, s hogy ezeket hogyan lehetne a közösségből kikiktatni. A közösségi hisztéria természetesen kitermel egy vak, ádáz és korlátozott emberfajtat, mely elsősorban fogja elhinni és hangoztatni a hisztériára jellemző öncsaló ostobaságokat, kitermeli a hisztéria haszonélvezőit, akik a hisztéria hullámainak a legfelületén úszkálnak, és belőle élnek, és kitermeli a hisztéria gengsztereit és hóhérlégényeit. [...] A közösségi hisztéria [...] az egész közösség állapota, s hiába választjuk el a hisztéria látható hordozóit, ha közben a hisztéria feltételei és alaphelyzetei megmaradnak: a hisztéria kezdetén álló megrázódtatások nem oldódnak fel, a hisztéria lényegét kivevő hamis helyzet nem oldódik meg.”⁹

Milyen legitimitászavar áll a közép-európai illiberalizmus térnyerésének hátterében? E kérdés megválaszolására a félperifériák elemzésére legalkalmasabb világrendszer-elméletet¹⁰ hívom segítségül. Ez nyújtja ugyanis a legkiegyensúlyozottabb és legátfogóbb keretet, amellyel a legtöbbet – egyúttal mintegy kívülről és felülről – lehet megmagyarázni a jelenségkomplexumból.

Abból kell tehát kiindulni, hogy az illiberális populizmust önmagában, csak magukat a populistákat vizsgálva nem lehet megérteni, hanem csak rendszer-szinten: az elitizmussal való ellentétében. Az eme konfliktust meghatározó szélesebb összefüggésrendszert pedig az jelenti, hogy 1989 után a volt kommunista országokban egyik egymással szemben álló irányzat sem kérdőjelezte meg a *status quo*t annyiban, hogy elfogadják a kapitalista rendszert. A kapitalizmus 1989 utáni bevezetése ezekben az országokban pedig úgy történt, hogy az emberi jogokat az egyéni és politikai jogok terén kiszélesítették, a munkavállalói és a szociális jogokat viszont az 1989 előtti állapothoz képest csökkentették.¹¹ A legitimitási elvekben így keletkező önellentmondás¹² a berlini fal leomlása után végement törvényes forradalmak legnagyobb tehertétele.

A konfliktust meghatározó törésvonal „a globális gazdaságba bekapcsolódó transznacionális tőke (transznacionális termelőtőke és pénzügyi tőke) és a sikerágazatokból kimaradt nemzeti tőke között”¹³ rajzolódik ki. Ebből következnek a versengő irányzatok auto- és heterodefiníciós stratégiái: „Kelet-Európában az elitblokkok identifikációs harcának pólusai tipikusan a világrendszerbe való betagozódás félperiférián rendelkezésre álló elitstratégiái között oszlanak meg.”¹⁴ Ennek alapján adható meg az egymással szembekerülő ideológiák jellemzése: „Az antidemokratikus populizmus a »nemzeti« érték elismerését olyan kompenzatorikus stratégiákkal éri el, amelyek egyrészt a nyugat magasabb rendű értékeinek az elsajátítására épülnek (nyugati mércével mérhető nemzeti teljesítmények sorolása; az a narratíva, miszerint a nyugat hanyatlik, a valódi európai értékek őrzői már mi vagyunk), másrészt pedig olyan eseménytörténeti tényezők keresésére alapulnak, amelyek miatt a magyar társadalom saját, a nyugatiakkal azonos belső értékei ellenére a Nyugathoz képest igazságtalan módon visszaszorult (a szenvedéstörténet momentumai). [...] A másik elitstratégia, a demokratikus antipopulizmus a demokrácia felsőbbrendű nyugati modellje melletti harcát a nemzeti populizmussal szemben vívja. Mivel a nemzeti populizmus áthidaló technikája az elitekkel ellentétes népi érdekeket a nemzet szimbolikája segítségével vonja maga alá, a demokratikus antipopulizmus oldalán az elnyomottak érdekeinek képviselője csak mint a nemzeti populizmus hatáskörén kívül eső csoportok képviselője jelenhet meg: elsősorban mint a nemzeti egységen kívül eső kisebbségké. A külső függés nemzeti kritikájával és annak antiszemitizmusba hajló felhangjaival szemben a demokratikus antipopulizmus a demokratikus befogadásnak egy olyan ideálját alkotja meg, amely a helyi sértettségeket két részre osztja: egy nemzeti hangon megszólaltatott, illegitim és egy kisebbségi, legitim sértettségre [...]”¹⁵

Az ebből adódó végkövetkeztetés: „Az antidemokratikus populizmus a nemzetközi tőke elleni védelem nevében mossa össze a nemzeti elitek és más rétegek közti érdekkülönbséget, a demokratikus antipopulizmus pedig ezt az összemosást elfogadva a helyi érdekvédelmet az antidemokratikus nacionalizmussal azonosítja, és a demokrácia és antirasszizmus nevében lép fel a helyi érdekvédelem formái ellen.”¹⁶ A két tábor közti ellentét ezek szerint hamis alternatíván alapszik, mert egyben közös: mindkettő elfogadja a „hamis helyzetet”, vagyis a

munkavállalók kiszolgáltatottságának és a nagytőke hatalomkoncentrációjának növelését.

Téves leegyszerűsítés, sőt démonizálás lenne azonban azt gondolni, hogy a populizmust és az antipopulizmust csak gazdasági érdekek motiválják. A politikai hisztériákat félelmek és valós sérelmekért érzett elégtételkeresés is mozgatják, amelyek az érdekek felismerését is befolyásolják – ez pedig az itt taglalt konfliktusra is vonatkozik. Az ugyanis, hogy ki melyik elitfrakcióba integrálódik, és milyen középosztályi vagy hátrányos helyzetű csoportokkal képes szövetséget kötni, nemcsak attól függ, hogy a globalizációban mennyire versenyképes tőkés csoport tagja, hanem történelmi és társaslélektani tényezőktől is.

A közép-európai közösségi hisztériák kialakulása az 1989-es fordulatnál jóval régebbi történelmi gyökerekre nyúlik vissza. A földrészünk közepén elhelyezkedő országok a nyugati és a keleti nagyhatalmakkal való versengésben rendre alulmaradtak. Sok esetben önálló államiságukat is elvesztették, gyakran területeik is megcsonkultak, éspedig többször is egymás rovására, mert szomszédaikkal való viszonyukat nem az összefogás vagy az együttműködés, hanem a torzsalkodás, sőt nemegyszer az élet-halál harc jellemezte. Históriajukban egymást követték a vesztes háborúk, a polgárháborúk és rendszerváltások, a diktatúrák és az azokat követő leszámolások, továbbá a megismétlődésüktől való félelem miatt kialakult pszichózisok, sőt mindegyiküknek van tapasztalata népiratásról és az azt követő áldozati és tettes-traumáról (!) is. Ismétlődően válságövezetről van tehát szó, és ennek messzemenő következményei vannak az itt élők identitására, mentalitására.¹⁷ A válságokkal együtt élés és a válságkezelés technikai ugyanis hovatovább tradícióvá váltak, a krízisek mindenáron való elkerülése pedig elsőrendű prioritássá. Egy ilyen milióban azok a politikusok és politikai irányzatok, amelyek kommunikációjukban a hitelesség látszatát keltve képesek a katasztrófákat megelőzni, képesek megmentő szerepében fellépni, előnybe kerülhetnek.

A fentebb ábrázolt konstelláció másik következménye az áldozatiság diskurzusainak elterjedése. A térség történelmének jelentős része nem sikertörténet, hanem éppen ellenkezőleg: a vereségek, a veszteségek sorozatából álló szenvedéstörténet. Az utóbbi évtizedekben már a nyugati demokráciákban is mára egyre inkább kibontakozott, elkezdődött az a folyamat, amely során a hőskultuszt felváltja az áldozatok konkurenciája,¹⁸ de ennek igazi hazája kontinensünk közepe. A viktimizáltságnak az identitásba beépülése azonban vészterhes következményekkel járhat. A szenvedésekért jogosan járó elégtétel keresése közben ugyanis könnyen adódik a (tév)következtetés: akivel szemben igazságtalanságot követtek el, annak mindig igaza van, az áldozatnak tehát az egész világ adósa, neki mindenkitől csak követelnivalója van, ő azonban semmiért sem lehet felelős – hiszen máskülönben csak az ellene elkövetett gaztetteknek nyújtanánk továbbá igazolást. Ez pedig olyan hatalmas és egyben holtbiztos pszichológiai nyereséggel kecsegtet, amivel semmi nem érhet fel. Így azonban álmegoldások kerülnek előtérbe, amelyeknek a legitimitászavar amúgy is ideális táptalajt biztosít, és amelyeknek éppen a morális sebezhetetlenség illúziója kölcsönöz olyan, kikezdehetetlen vaslogikát, amely révén a hisztéria normalizálódik: „A hisztérikus világrép zárt és tökéletes: megmagyaráz mindent, és igazol mindent, s mindaz, amit állít, s mindaz, amit előír, tökéletesen megfelel egymásnak. Minden stimmel benne. Csupán egyetlenegy hibája van. Nem azért stimmel benne minden, mert megfelel az igazi értékeknek és a való tényeknek, hanem azért,

mert egy hamis helyzet követelményeit foglalja rendszerbe, és pontosan azt mondja, amit a helyzetben élő hallani akar.”¹⁹ Ezáltal képes a hisztérikus világkép konszenzust teremteni, ezért tudnak az egymással rivalizáló elitfrakciók közös nevezőre jutni hátrányos helyzetű rétegekkel is.

Mindezek figyelembevételével nélkül nem lehet megérteni, hogy miért van sikere az illiberális politikusoknak, hogy miért adnak oly sokan hitelt migráns- és Soros-ellenes propagandájuknak, miért tűrik el fokozódó euroszkepticizmusukat, az Oroszországhoz vagy Kínához közeledő, a Nyugattól distanciálódó közép-európaiasítást is. Egy szempontból ugyanis a populista narratíva koherens, mert hitelesen és egyszerre fejezi ki a kétsebességes EU-ban lemaradó, kevésbé versenyképes nemzeti tőke és egyszersmind a neki alárendelt rétegek csalódását az eredetileg nagy reményekkel fogadott veszternizációban, ami sorozatos válságokat idézett elő a régióban a rendszerváltás után. Ezáltal képes a populizmus a globális hálózatokból kimaradt helyek *ressentimentjét* megszólaltatni²⁰ – nagyon erős hasonlattal élve – úgy, ahogy a *Taxisofőr* című film munkásosztálybeli főszereplője válik sértett emberré, mert egy „úrilány” visszautasította.

A végeredmény így az antidemokratikus nacionalizmus felé történő, veszélyes navigálás és a meghasonlás a szabadság értékeivel és intézményeivel, a fékekkel és ellensúlyokkal, a jogállamisággal, az etnikai és szexuális kisebbségek jogaival és beletörődés abba, hogy ha nem sikerült – mert nem sikerült! – megvalósítani a szabadság rendjét,²¹ akkor inkább maradjon a biztos alávetettség,²² mert az legalább stabil és kiismerhető, és legalább megóv a hirtelen és ezért kivédhetetlen összeomlástól, deklasszálódástól. A megbékélés azzal, hogy a hibrid rendszer a kisebb rossz – elvégre a térség történelmében a konszolidált, krízismentes, legalább elviselhető, kibekkelhető időszakok nem a ritka demokráciákhoz, hanem a főszabályként érvényesülő autoriter rezsimekhez kötődnek.²³

A populizmus térhódítását olyan nevek is félmjelzik, mint Trump, Putyin, Bolsonaro, Modi vagy a Brexit. A hisztéria már nem magyar, lengyel, cseh vagy szlovák sajtóság. A félelem egyre növekszik korunk kockázattársadalmában,²⁴ és ezt a Covid-járvány, az EU válsága²⁵, a közösségi oldalakon buborékaiban növekvő paranoia és intolerancia, a klímaválság csak erősíti. Ezek ma már globális tendenciák, amelyek világszerte fenyegetik a demokráciát. Ezért érdemes a közép-európai tanulságokat a régió határain túl is figyelembe venni.

■ JEGYZETEK

1. Teljesen más Közép-Európa rajzolódik ki Friedrich Naumann Mitteleuropa-tervéből (erről lásd Ormos Mária: *Közép-Európa: volt? van? lesz?* A fogalom változásai a 19–20. században. Napvilág Kiadó, Bp., 2007), és megint másképpen vetődik fel a régió problematikája azokban a vitákban, amelyekben Közép-Kelet-Európa-konceptiók polemizálnak Kelet-Közép-Kelet-Európára és Köztes-Európára vonatkozó elképzelésekkel. Ezek közül kiemelkednek: Peter Jordan: *Großgliederung Europas nach kulturräumlichen Kriterien*. Europa Regional 2005. 4. sz. 162–173. és Niederhauser Emil: *Kelet-Európa története*. História – MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2001. A hidegháború idején a fogalom nem is tematizálódott, mert a szovjet hódítás Kelet-Európává alakította át. A kommunista rendszer erőziónja indította el azt az irányzatot, amely egy sajátos kulturális habitusban látja megragadhatónak a régió legfőbb sajtóságát (erről lásd Hanák Péter: *Alkotóerő és pluralitás Közép-Európa kultúrájában*. Budapesti Negyed 1998. 4. sz. 251–269.). Szellemes megközelítés szerint a *differentia specificát* éppen a hibriditásból eredő meghatározatlanság adja (Tóth Andrea: *Elmozduló jelentések*. A feminista irodalomkritika fogalmainak újragondolása az *Éjszakai állatkert* és a *Szomjas oázis* recepciójának tükrében. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem – Bölcsészettudományi Kar – Irodalomtudományi Doktori Iskola. Szeged, 2017. 19–31.). A legmélyebben az a felfogás elemezte a problémát, amely társadalomfejlődési sajtóságok alapján akarta meghatározni a térség határait. Ezen belül az elkanyarodási teóriát időközben megkérdőjelezték – az erről szóló diszkusziót lásd Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései évszázadaiban 1556–1767*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969; Pach Zsigmond Pál: *Érvék az elkanyarodás mellett*. Válasz Gyáni Gábornak és Hanák Péternek. BUKSZ 1992. 4. sz. 145–154; Pach Zsigmond Pál: *A közép-kelet-európai régió az újkor kezdetén*. BUKSZ 1991. 3. sz. 351–361; Hanák Péter: *Kezadjik újra a régió-vitát?* Pach Zsigmond Pál Közép-Kelet-Európa koncepciójáról. BUKSZ 1992. 4. 6–10.

2. Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek*. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. (Ford. Sonkoly Gábor) L'Harmattan Kiadó, Bp., 2006.
3. Az ismert mondas megfordítását lásd Pierre Bourdieu: *Az identitás és a reprezentáció*. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. (Ford. Derdák Tibor) Szociológiai Figyelő 1985. 1. sz. 7–22.
4. Máté-Tóth András: *Freiheit und Populismus*. Verwundete Identitäten in Ostmitteleuropa. Springer VS, Wiesbaden, 2019.
5. Fontos, hogy van ellenkező tendencia is! Krekó Péter: *Central Europe's V4? More Like V2+V2*. <https://cepa.org/central-europes-v4-more-like-v2v2>. Utolsó letöltés: 2022. január 31.
6. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I–IV. Magvető Kiadó, Bp., 1986. I. 378.
7. Uo. II. 603.
8. Uo. IV. 341–342.
9. Uo. I. 376. Vö. Emmanuel Terray: *La question du voile: une hystérie politique*. Mouvements 2004. 2. sz. 96–104.
10. Immanuel Wallerstein: *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. (Ford. Koltai Mihály Bence) L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, Bp., 2010.
11. „[...] az intézményesített munkától való megfosztás adott pillanatban gazdaságilag mégoly racionális mozzanattól nyílegyenes az út a szabadságtól való megfosztás »politikailag immár elkerülhetetlen« eszkalációjáig.” Szalai Júlia: *Az állami „túlelosztás” funkcióváltozásai*. A jóléti redistribúció feletti társadalmi küzdelmek a rendszerváltás utáni Magyarországon. Akadémiai doktori értekezés. Bp., 2006. 157.
12. Hasonló diszkrepanciákról lásd Ilonszki Gabriella – Lengyel György: *Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia?* Politikatudományi Szemle 2009. 1. sz. 7–25; György Lengyel – Gabriella Ilonszki: *Simulated Democracy and Pseudo-Transformational Leadership in Hungary*. Historical Social Research / Historische Sozialforschung 2012. 1. sz. 107–126.
13. Scheiring Gábor: *Egy demokrácia halála*. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon. Napvilág Kiadó, Bp., 2019. 83.
14. Gagy Ágnes: *Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme*. Fordulat 2014. 6. sz. 298–316. 303.
15. Uo. 306–307.
16. Uo. 312.
17. Máté-Tóth András: i. m. 101–163.
18. Jean-Michel Chaumont: *Du culte des héros à la concurrence des victimes*. Criminologie 2000. 1. sz. 167–183.
19. Bibó István: i. m. I. 378.
20. Ehhez lásd Ágh Attila: *A kényszerdemokrácia paradoxonjai*. Társadalmi Szemle 1992. 12. sz. 3–15; Hetényi Géza: *Többsebességű Európa*. In: *Tagállami integrációs modellek*. A gazdasági kormányzás új dimenziói az Európai Unióban. Szerk. Halmai Péter. Dialóg Campus, Bp., 2019. 249–263. Békés Márton: *Jobboldali, magyar konzervatív pozícióból mindig lesz mi ellen lázadni*. https://24.hu/kultura/2021/02/23/bekes-marton-intervju-kulturalis-hadviseles-konzervativ-forradalom/?fbclid=IwAR14w7mBpBYYGbPALWu37NMCe9VrZxluG4WSSfqx-4ph42veHFfNW_Ysoyk&utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_202201. Utolsó letöltés: 2022. január 31.
21. Bibó István: i. m. II. 504.
22. *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Sajtó alá rendezte, a szövegeket gondozta: Balog Iván – Tóth László Dávid. Kossuth Egyetemi Kiadó – Debreceni Egyetem, 2004. 137.
23. Csizmadia Ervin: *Miért „alaptalan” a magyar demokrácia?* Pártok, konfliktusok, társadalmi kohézió és állampolgári nevelés. Gondolat Kiadó, Bp., 2014.
24. Ulrich Beck: *A kockázat-társadalom*. Út egy másik modernitásba. (Ford. Berényi Gábor – Kerékvártó Béla) Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Bp., 2003.
25. Marek A. Cichocki: *The West's Polymorphic Crises and Their Impact on the Visegrad Group*. In: *Illiberal Democracies in the EU: The Visegrad Group and the Risk of Disintegration*. Ed. Pol Morillas. 9–19. CIDOB Ediciones, Barcelona, 2017.

GÖMÖRI GYÖRGY

Két park

István park: sűrű-édes
hársfaillat, Észak-Londonban,
útban egyik fiamhoz. A pesti hasonló
(a Szent előnevű) parkra is jól emlékszem,
bár eleinte ritkán jártam ott,
mint józsefvárosi kis srác, akinek
még a Rákóczi úti fagyfaltozó is messze volt.
Később persze nemegyszer látogattam
a kényelmes és drága *Dunaparkot*
a Pozsonyi sarkán, ezt a soktükrös cukrászdát,
ahol nyáron szellős terasz volt tárva-nyitva.
A londoni park mellett nincs széles Duna, de van
egy szoborpadja Spike-nak,* meg egy kis halastó,
ahol citromsárga meg piros halakat
bámulnak vasár- és ünnep-
napokon a ráérős helyi szülők és gyerekek.

Néprajzi adalékok

Bhutan állam Popsika völgyében
óriás falloszok lógnak a házfalakon
– hagyomány ez a bhutaniaknál!
Ebben a kis országban a Nagy Nemzeti Boldogság
ünneplése fontosabb a nemzeti jövedelemnél.
Másutt meg az a szokás, hogy
kiírják a színes falvédőre:
„hol béke, ott áldás”, függetlenül
attól, kinek a békéje ez,
milyen császár-királyé vagy nagy hasú káné
(elég, ha ürügyén egy jó nagyot lehet menetelni).
A gondolat most aranyszárnyakon visszaszáll
Bhutanba, ahol a néprajzosok bejárják
és leírják (feljelentik?) kies Popsika völgyét.

FRIED ISTVÁN

(KELET-)KÖZÉP-EURÓPAI VÁLTOZATOK AZ IRODALOMBAN

Közép-Európa nem hagyja magát instrumentalizálni,
Közép-Európa nem hagyja magát konceptualizálni.
Közép-Európát csak regénybe írni lehet.

Jiří TRÁVNÍČEK

A határok a lehetőség reményei, felnyithatják
gondolkodásunkat, gazdagíthatják életünket.

JAMES W. SCOTT

Talán nincs még egy oly régiója a régiók által keresztül-kasul szabdalt vén Európának, amellyel összefüggésben annyi megrendítő, bölcselkedésre készítő, kételyeket ébresztő és mindenféle meghatározással szemben kételkedő szentenciát, eszmefuttatást, komolynak és perdöntőnek szánt értekezést lehetne tetszetős gondolatfűzéssel elősorolni, mint a ki tudja, mely vonatkozásban valóban létező (és nemcsak megálmodott, a múltból elővezetett, a jelenben több diszciplína kutatói által igazolni remélt, de inkább vágyott, mint megértést hozó) *Közép-Európa*.¹ Mely földrajzi, történelmi (ti. egy közösnek feltételezett történelemből származtatott), kulturális, művészeti tényezőkre visszavezetett „fogalmiságát” nagyon kevésbé egy közös elgondolás, inkább a vitapozíciók kijelölése révén kapja a kutatásban. A műalkotásokban pedig újabb meg újabb alakokban jelenik meg. Éppen ezért nem hagyja, hogy elfelejtődjék. Ellenkezőleg: a goethei „nap követelményei” (*die Forderung des Tages*) figyelembevételével állandó kihívást jelent részint egy „mi-tudat” körvonalazódásakor, részint a meghatározható, bár állandó határokkal nem rendelkező térszerkezetben létezés helyeként elgondolható és mindenekelőtt a megkülönböztetést szolgáló „entitás” leírásakor. A többrendszerűség elméletéből levonható tézis: a létezés messze nem egy-

Az emlegetett szerzők úgy járultak hozzá egy – nevezzük így – Monarchia-szöveghez, hogy a feldolgozott tematikában a „helyi színek” „stilizálásán” túl a hasonlóképpen megjeleníthetőség mellett tanúskodtak...

dimenziójú, a valahová tartozás sem csupán egyetlen virtuális térhez fűződő, minek következtében a lényegi sajátosságok nem zárhatók rövidre avval, hogy mindössze egy alrendszerbe sorolódnak; elsősorban annak a – mondjuk ezúttal így – *areának*, régiónak megkülönböztető jegyei, amely folyamatos soknyelvűségével, akaratának olykor ellenére többkulturáltságával, nyelviségének több mint változatos, szüntelen máshonnan is származtatható, mert kényszeres együttéléseknek kitett gazdagodásával, szellemi és anyagi művelődésének bizarr összetettséggel egyfelől Európa szerencsésebb és még szerencsétlenebb terei ellenében sajátosságát kölcsönzi (és a válogatva kölcsönzést sajátosságnak kénytelen elfogadni), másfelől önazonosságát a történelmi, etnikai, kulturális, művészeti alakulástörténetében sosem képes megrögzíteni, nevezetesen egy tartósan megformált, terv alapján kikovácsolódott állandóság sosem jöhet létre. Mindezt még fokozza belső tagoltsága, rétegzettsége, külső-belső „hatások” feszítő, megnyugvást kívánó, de nem leelő ereje.²

E Közép-Európa elmondhatja magáról, hogy politikai, antipolitikai, néprajzi és a (nép)gazdaságot érintő, nyelvészeti-nyelvi, irodalmi és művészeti viták felhangolásának, időnkénti elhallgatásának, többnyire félreértéseknek és a legkülönbözőbb (magabiztos és tétova) megközelítéseknek terepe, amelyben – hasonlóan a szinte irodalmi gondolkodástípusokként körülírt „világirodalom”-fogalmakhoz – ki-ki a saját történelmi-kulturális tapasztalataként kezdeményez „Közép-Európa”-megoldásokat, politikailag-államjogilag föderatív terveket (Magyarországon az első a Martinovics-összeesküvés során merült föl),³ szövetségi rendszereket; a szépirodalom és a tudományos kutatás konferenciák, kerekasztal-beszélgetések, protokolláris alkalmak, könyvfesztiválok és más jószándékú, de az esemény végeztével viszonylag csekély „következménnyel” járó rendezvények eseményeit produkálják, produkálták már a múltban, a 19. században is, a 20. században még több ízben; a dunatáji összefogástól a keleti Svájc-eszméig, a történész vegyesbizottsági értekezletektől a két vagy több irodalom kapcsolatait, hasonlóságait összegyűjtő-prezentáló sokszerzős tanulmánykötetekig. Ilyen fogalmak merülnek föl: sajátos irodalomközi együttesek, több irodalomban/kultúrában otthonosság, kultúra/nyelv/irodalom-átszövődések,⁴ „hibrid kommunikációs terek”,⁵ és folytathatnám a kutatásokat valóban őrsztönző, a régióra vonatkozó nézetek valóban differenciáló-finomító, sőt, „érzékenyítő” vállalkozások fogalmi tanulságait. Mindezek ellenére nem egy értekezletnek, tanulmánygyűjteménynek, konferenciának stb. „szokásos” (?) sorsa lett, hogy a megjelenő kötet, esetleg sorozat lényegében visszhangtalanul halt el, ritkán indított olyan tisztázó vitákat, amelyekre ma is, 2021 végén, amikor e sorokat teljesen korszerűtlenül írógépemem kopogom le, alapos szükség volna. Nem állítom, hogy a leginkább kétoldali (nem feltétlenül) kölcsönös vonatkozások ne kapnának helyet a könyvkiadók, a folyóiratok kiadási programjaiban, azt sem, hogy némely tudománytörténeti érdekességek ne lelnék meg kutatójukat, sőt tagadhatatlan, hogy éppen olyan (akár alapvetőnek minősíthető) térképzetek, mint Közép-Európa, Kelet-Közép-Európa, Habsburg Monarchia, Ausztria–Magyarország ne merülnének föl, különböző előjelekkel, megközelítési szándékokkal, a lényegre célzó tematikával, csakhogy mindezek valaminő összegződése, valamilyen, a párbeszédet a legkevésbé sem mellőző, a pozitív töltésű vitákat segítő szintézisbe foglalása (amely a dialogizáltsággal, heterogeneitásával, a sokfelől szemlélődés/szemlélés érdekességével jeleskedik) kevésszer valósul meg. Ha efféle kötet kiadására sor kerül is, nemigen generál olyan reagálásokat, amelyek jeleznék: a kö-

tet megjelenésével ugyan még semmi nem dőlt el, ám kitűnő lehetőség adódik a továbbgondolásra, újabb részletek átvilágítására, a „nemzeti” irodalomtörténetek szembesítésére, összehasonlítására, amely a különbségek tudatosításával mozdítaná elő a jóindulatra-megértésre törekvés hermeneutikáját.

Olvasom a pozsonyi Komenský Egyetem Bölcsészettudományi Karának „filológiai” tanulmánygyűjteményét.⁶ Egy kutató hölgy a lengyel–szlovák komparatiztika kezdeteire kérdez: tudománytörténeti a nézőpont és a tárgy, értékes adatokhoz jutunk, a lengyel kutatásban mikortól fedeződik fel a szlovák művelődés. Egy másik – nem kevésbé adatgazdag – írás arról a horvát részvételről tudósít, amely az 1940-es évek elejének szlovák színházi működésében érzékelhető. Két „közép-európai”, sőt kelet-közép-európai kultúra némely részletének kontaktológiai kutatását szemrevételezhetjük anélkül, hogy a jelzett tárgy adatszzerű feldolgozásánál többet kapnánk. Persze „adalékként” (s ezt a dolgozatok terjedelme eleve behatárolja) nem adhatnak többet, mint amennyit fölkinálnak, mégis meggondolkodtató, hol volna lehetőség e zárt kutatási tér fölnyitására, vezet-e innen út egy tágabb kulturális–irodalom/tudománytörténeti mezőre a föl-táráson túl, nem lett volna-e talán célszerű egy olyan kontextusba helyezni a kutatás tárgyát és anyagát, amelyben mód nyílik annak reflektálására, hogy a részlet miféle nagyobb egységre utalhat. Tölgyesi Tamás nemcsak nyelvészeti, hanem művelődéstörténetileg is érdekes tematikát dolgozott föl doktori értekezésében, ennek tömör összefoglalását adta közre egy ünnepi tanulmánykötetben: *Német–cseh–szlovák–magyar nyelvi kontaktusok a közép-európai konyhaművészet tükrében.*⁷ A magam részéről látnék közelítési lehetőséget a Monarchia-irodalom, a Monarchia-kultúra irányába, a nyelvészeti szempont indokoltságát egyébként nem kell külön hangsúlyozni (ha csak a gulyás, a knédli, a „sztrapacska”, az Apfelstrudel nyelvi-vendéglői-irodalmi karrierjére gondolunk!). Más kérdés, hogy nem pusztán a nyelvészeti (etimológiai stb.) módszerek deríthetik föl a gasztronómia több irányba nyithatóságát. Egy Pécsen és Eszéken osztrák–magyar–német–olasz–amerikai részvétellel rendezett értekezlet anyagát 2014-ben jelentette meg a Böhlau Kiadó *Kulinaritás és kultúra* címmel, beszédes alcímmel: *Ételek mint Közép-Európa/Zentral-Europa kulturális kódjai*, a kulturális fordulatot követő korszak előfeltételezéseinek nyomába eredve, a kultúratörténet, az irodalom, a zene példáinak segítségével. Az egyes tanulmányok „eredményei” ugyan nem összegződnek, de kétségen kívül dialogizálnak egymással: értesülhetünk a bécsi konyha „transznacionalitásáról”, olyan „nemzeti” menüpontokról, amelyek az evés-ivás megzenésítésekor körvonalazódnak: Josef Bayer 1896-ban bemutatott operettjének (*Mister Menelaus*) egy kupléjában sorolódnak föl az egykori Monarchia étel-/italkülönlegességei, az olasz (származású) ételeket a tarantella, a csehekét a polka, a ländler a stájerországit, a csárdás a magyar gulyást, a keringő a Wiener Schnitzelt segíti abban, hogy sztereotípiái révén a „szellemi” és az „anyagi” kultúra összhangja csendüljön föl, egyben a nemzetinek gondolt különös a közös harmóniájába torkolljon, mintegy Közép-Európa „névjegyeként”.⁸

Mindazonáltal máig nem csitult a vita, hogy mennyiben azonos Közép-Európa az Osztrák-Magyar Monarchiával, másként nevezve a Dunai Monarchiával. Lényegében avval látszik megoldani a kérdést, illetőleg mellőzi az azzal történő szembesülést Orosz Magdolna osztrák–magyar irodalmi-kulturális (ezen belül a századforduló prózáját érintő) monográfiája,⁹ hogy megmarad vállalt feladatánál, melyet könyvében így jelölt meg: *Nyelv – emlékezet – elbeszélés*, innen kö-

zelítve a modernség (prózaírodalmi) feldolgozásához, a kiválasztott, mert reprezentatívnak gondolt szerzők és művek értelmezéséhez. Melynek során nem feltétlenül az összehasonlító-konfrontáló nézőpont bizonyul a legfontosabbnak, bár nemegyszer szükségesnek. A Monarchia versus Közép-Európa dilemma elől nem tér ki, jóllehet közvetve szól csupán róla, például az alábbi passzusban: „Bécs mint az Osztrák–Magyar Monarchia központja sokféle heterogenitást és különbséget egyesített, amely a Monarchia fennállása alatt jellemző volt, az államalakulat kisebb és távolabbi, »helyi« központjai kifejtett hatása messzemenően befolyásolta a regionális és kulturális irodalmi hatásokat, valamint azok kölcsönhatásait is.”

A magam részéről annyi hozzátennivalóm volna, hogy: 1) Bécs (azaz a századforduló bécsi modernsége) maga is összetett képletként fogható föl, a perifériáról érkező szerzők, művek, ezek integrálódása, az integrálódás mikéntje eleve megalapozta a perifériára irányuló „hatás” minéműségét, nem túlzás azt állítani: lehetővé tette, mivel a regionálisnak¹⁰ nevezett részkultúrák, irodalmak befogadási stratégiája az egykor ismertet és újként jelentkezőt egyként „reagálta le”. A századforduló bécsi kultúrája nemcsak a Jung Wien, a Wiener Werke, Freud és a pszichoanalízis, a színházi kultúra, a megújult városkép által határozható meg, hanem többek között a szlovén Ivan Cankar, az ukrán Ivan Franko, a lengyel Tadeusz Rittner és sokan mások közreműködésével, mint ahogy a szláv periodikák¹¹ egyszerre fogadták be a Bécshez kapcsolódó kulturális-irodalmi anyagot, és kísérelték meg annak ellensúlyozását a francia művelődés/irodalom felé fordulással, valamint a nemzetinek gondolt saját stílus megformálásának erőteljes szándékával. 2) A kölcsönhatás több síkon szemrevételezhető. A központ és a periféria,¹² a központ és a (szub)regionális központok, továbbá az egyes alkotók között, a művészeti irányok változatainak hatástörténetében, az integrálások és a megtagadások egymást váltó, nemegyszer együtt érzékelhető cselekvéssorai-ban. A kölcsönhatások vizsgálatakor nem nehéz fölfedezni az aszimmetriát. Az osztrák modernség magyar befogadása, ismerete igen jelentős, míg a magyar irodalom jóval kevésbé van jelen Bécsben a századfordulós periódusban, jóllehet ezt az állítást alaposabb filológiai elemzés nem támasztja alá (azért tudunk Molnár Ferenc színműveinek sikeres jelenlétéről, prózájának fordításairól), Karl Kraus folyóirata mindössze két magyar szerzőt közölt (Herczeg Ferencet és Tömörkényt egy-egy alkalommal). Az osztrák folyóiratok ritkábban publikáltak a magyar irodalomból, míg (ha csak a *Nyugat* első világháború előtti számai között tallózunk) magyar részről folyamatosnak mondható az érdeklődés, Füst Milán Altenbergről, Kosztolányi Rilkéről, Lukács György Schnitzlerről és Beer Hoffmannról adott közre esszét, Fenyő Miksa ismertette Musil iskolaregényét. De nem állhatunk meg e valóságot kifejező megállapításnál: a párhuzamosságok, e párhuzamosságok során kimutatható kisebb-nagyobb eltérések, melyeket Orosz Magdolna monográfiája pontosan jelez, a „mögöttesbe” rejtett lélektani-lélekelemzési mód, a nagyvárosi létezés irodalmi megjelenítése, végül a különféle modernségfelfogások és -kritériumok (ti. mi sorolható a modernségbe) nem pusztán a perszónálunióban létező nemzetek között létesült viszonylatnak köszönhetőek, hanem az európai trendekre közel azonos/hasonló reagálásoknak, amelyek az együtt élő, noha sok tekintetben eltérő nemzetek, államok maguk tervezte szellemi kapcsolataival magyarázhatóak, hozzátéve az egymással rivalizálás, a hagyományértelmezés és a hasonlóképpen megnyilatkozó, bár olykor elmentéses célzatú kulturális emlékezet funkcionálását. 3) A 18. század vége óta

meghatározott rétegek, körök, szerzőik többes önazonosságára figyelhetünk föl. A vita a működés nyelve és az állampolgári elkötelezettség között nem feltétlenül a bizonytalankodás számlájára írható, nemegyszer, még a 20. században is, az erősödő centrifugális erővel szembeszállva hangsúlyozódik egy kulturális/irodalmi felfogás „hibriditása”; a kettős honosság megnyilatkozásakor nem minden esetben a nyelvi elkötelezettség kerül fölénybe (például) a kulturális közvetítés többnyelvűségével szemben. A kultúráközvetítők¹³ (a 19. század első felében a német nyelvű folyóiratok – például a *von und für Ungarn* igényével föllépve), a kölcsönös fordításra vállalkozók, illetőleg a két kultúra között (jó értelemben vett) „ingázók”, akiknek léte és működése a kizárólagosság retorikáját tagadja, hozzájárulnak ahhoz a hibrid kommunikációs térhez, amilyenek korunk nem egy kutatója a Monarchia kulturális központjait (nemcsak Bécs és Budapestet, hanem Prágát, Lemberget, Triesztet stb.) szemléli. S bár epizodikus a jelenléte, a 20. század első évtizedében Budapesten magyar nyelven jelent meg a *Croatia* című folyóirat, amelynek nemes célja a horvát és a szerb irodalom, kultúra megismertetése volt a magyar olvasóközönsséggel; a horvát szerkesztő mellett a szerb költő, Veljko Petrović (már 1906-ban fordította Adyt!) aktivizálódott. Tünetszerű, hogy a jelentékenynek aligha mondható szerb kisebbséggel rendelkező Budapesten kiadtak egy ilyen típusú folyóiratot, de az is, hogy csak igen rövid ideig élt. Ennél hosszabb időt fog át, nagyobb visszhangot keltve a prágai németiség irodalma, amelynek nem egy képviselője rendszeresen és sikeresen ültette át a cseh irodalmat németre, közülük Max Brod az elsők között ismerte föl a honfitársai által sokáig mellőzött Janáček zsenijét, és tett lépéseket hazai és külföldi elismertetése érdekében. E néhány (kiragadott, bőségesen szaporítható) példa ama tézist szeretné erősíteni, miszerint az irodalmi/kulturális kölcsönhatások révén derült ki a hatástörténetben érdekelt felek fogadókészsége, részint a rokonuló kulturális vállalkozásokban. Itt pusztán jelezni tudom, hogy a két háború között a cseh–magyar–német kulturális együttműködés számára kedvezőtlen politikai körülmények között is egyfelől a prágai német lapok nemcsak a közvetítés szerepét vállalták, hanem a magyar irodalom bevonását a csehországi kulturális térre, mint azt Márai Sándor írásainak jelenléte a *Prager Tagblatt*-ban igazolja. Másfelől valamennyi érdekelt fél fel tud mutatni olyan kultúráközvetítőt, aki többnyelvűségével, többes önazonosságával, a transznacionális elképzelések gyakorlatba átültetésével több irodalom résztvevője, olyan irodalmaké, amelyek egy (kelet-)közép-európai irodalomközi együtteshez tartoznak. Kissé hevenyészett példaként említem Neubauer Pált/Paul Neubauert, a *Prágai Magyar Hírlap* rovatvezetőjét és irodalmi/kulturális rovatának szorgalmas munkatársát, a prágai német nyelvű irodalom kevésbé neves, bár szorgalmas munkását, aki német regényeivel volt részese ennek az irodalomnak, levelezett Romain Rollanddal, Stefan Zweiggel (utóbb Thomas Mannal, állt kapcsolatban Max Broddal), 1938 után Budapestre költözve a magyar irodalom német fordítójaként és magyar íróként tűnt föl, miközben a bölcselő Constantin Brunnernek volt elkötelezett híve.

Visszatérve a Monarchia versus Közép-Európa kérdéshez, emlékeztetnék a trieszti germanista, szegedi egyetemi díszdoktor Claudio Magris munkásságára. Nagy feltűnést és osztrák részről meglehetősen vegyes fogadtatást kapott első monográfiája, melyben az újabb osztrák irodalomban jellegzetesnek vélt Habsburg-mítoszt mint a német irodalomtól elkülönülő, saját jogán „nemzeti irodalmi” funkciójú irodalmat mutatta be. Számottevő anyagra tudott támaszkodni, a

20. században akár Hugo von Hofmannsthal vagy Joseph Roth nem egy művére lehetett hivatkozni. De azt aényt sem veszíthetjük el szem elől, hogy Grillparzer egy versében az idősebb Johann Strauss által indulóval megajándékozott Radetzky tábornagy seregében vélte fölfedezni az „Ausztria-közösséget”. Magris tézisével némileg vitatkozik annak fölismerése, hogy a 19. század három, bizonyonnyal legjelentősebb szerzője a maga osztrákságát éppen ezáltal hirdethette, hogy a Birodalom soknyelvűségére, tarka népvégületére, hagyományainak párhuzamosan artikulálódó voltára utalt műveivel. Lenau, Grillparzer és Stifter, de a náluk jóval kevésbé jelentékeny Johann Nepomuk Vogl (messze túl a pusztaromantikán) magyar tárgyú műveik segítségével módosították a németiség magyarságképét, de nem jelentéktelenebb az sem, amit a cseh történelemtől, tájról, mondakincsről stb. különféle műfajokban (színműben, prózai epikában, balladákban stb.) alkottak.¹⁴

Az emlegetett szerzők úgy járultak hozzá egy – nevezzük így – Monarchia-szöveghez, hogy a feldolgozott tematikában a „helyi színek” „stilizálásán” túl a hasonlóképpen megjeleníthetőség mellett tanúskodtak, és olyan összefüggések létrejöttére döbentettek rá, amelyek egy közösen megélt történelmi, kulturális emlékezetet mint közös élmény különféle értelmezési lehetőségét demonstrálták. A 19. század második felében aztán az egymásnak jórészt ellentmondó föderációs elképzelések mellett, azoktól függetlenül a világirodalmi spektrum kiszélesítésekor számottevő erőfeszítéseknek lehetünk tanúi, amelyek közül egyik-másik az area (régio) irodalmi kölcsönösségéről van hivatva tudósítani. Újabb példát hozok egy (kelet-)közép-európai irodalmi történet bemutatására. A magyar–cseh irodalmi/színházi kapcsolatoknak fontos eseménye volt, hogy Jaroslav Vrchlický csehre fordította Madách emberiségkölteményét, felhasználva egy közkezen forgó német fordítást, valamint a magyar fordításaival nevet szerző František Brábek segítségét. Nem az sürgette a fordítás elkészültét, hogy *Az ember tragédiájának* egyik színe Prágában játszódik, noha a kapcsolattörténet szempontjából ez sem mellékes, hanem az, hogy Vrchlický időszerűnek vélte azt a filozófiát, amely – Madách szavaival élve – nem az ördög komédiájának, hanem valóban az ember tragédiájának fogta föl az álmat a történelemtől, amely a sziszüphoszi mítosz távlatába helyezte a választ a tragikus embersors kérdésére. („A cél halál, az élet küzdelem, s az élet célja e küzdelem maga”). A *poème d’humanité* nem korszerűtlen műfaj, ráadásul a budapesti *Nemzeti Színház* tanúsította Madách művének színpadi előadhatóságát, amely a cseh előadásokban visszaigazolódott. Igaz, a cseh–magyar viszonyok változásával egy magyar színmű fogadtatása megnehezült. Ez azonban nem okozott kárt Vrchlický magyar fordításait tekintve; a magyar modernség költői közül Telekes Bélát, Kosztolányi Dezsőt, Juhász Gyulát leljük a cseh költő magyar fordítástörténetében. Vrchlický Arany János cseh utóéletében szintén részt vett a *Buda halála* cseh változatának elkészítésével. Arany a *Toldi szerelmét* több cseh vonatkozással gazdagította: a Karlovy Vary közelében lelhető Szarvasugrás (Hirschensprung) mondáját beiktatva, ebbe belefonva a maga jelenlétét, majd a cseh történelem egy epizódjához a cseh történész, František Palacký művét olvassa tanulsággal.¹⁵ Ide-oda hullámzó cseh–magyar irodalmi kapcsolatokat regisztrálhatunk, melyek részben függetlenedtek a politikai feszültségtől, máskor azok erőteljesen belejátszottak. Mindenesetre ez a folyamatos érintkezés a közössé váló érdeklődés tudatosítása (Petőfi verseinek és Jókai regényeinek cseh fogadtatása sem hagyható figyelmen kívül e folyamatban, melyhez adalék a történetírásában erőteljesen cseh pers-

pektívát érvényesítő František Palacký magyar akadémiai külső tagsága, az 1840-es évekbeli pesti látogatása, halálakor Zsilinszky Mihály méltató beszéde). Ez a sűrű érintkezés a hasonló irodalmi-kulturális érdekeltséget hozza helyzetbe, amelynek majd a két háború között lesz folytatása – mind a kölcsönös műfordítások, mind a tudományos kutatások területén. A kölcsönös fordítások megmozgatták a magyar irodalom legjelesebbjeit (Szabó Lőrincet, József Attilát), ráébresztve őket a két irodalom rokoníthatóságára.¹⁶ A tudományos kutatások az 1930-as években a magyar bohemisztika korszerű megalapozását tették lehetővé, méghozzá olyan kontextusban, amelyben a magyar és „szomszéd népi/irodalmi” (szlovák, horvát, szerb, román) vonatkozások nem egyszerűen a kutatás tárgyai lettek az ifjú szlavisták és romanisták megjelenésével, hanem megcélzódott ama „közép-európaiság”, melynek első jeleit már a humanisták tevékenységében föl lehetett fedezni (Celtis Konrád *Sodalitas litteraria danubianájában*), és amelynek folytatása a magyar Közép-Európa-stúdiumokat emancipálta (volna), ám erre az 1940-es esztendőkből már kevésbé nyílt alkalom. Az 1945–1948 közötti évek az újraindítással kecsegtettek, az 1960-as évek elejéig kellett várni a magyar folytatásra.

Ez a résztörténet magába rejti egyrészt a névadás¹⁷ körüli kísérletezést (a Dunától Közép-Európáig, Közép- és Kelet-Európáig), másrészt annak ígérését, hogy az egyes szláv nyelvek, kultúrák, irodalmak kutatói mint lépik át szűkebb diszciplínájuk határait egy összehasonlító Közép-Európa-elemzés felé irányítva érdeklődésüket. Ezen az úton ütköztek bele a nyelvrokonságot mindenekelőtt szem előtt tartó csoportképzésbe, amelynek „hivatalos” tudományos hátteret az 1950-es esztendőktől a szlavisztikai kongresszusok kínáltak, ugyanakkor e kongresszus egyes „szláv” delegáltjai, valamint a nem szláv országokból érkező szlavisták, messze nem azonos/hasonló nézeteket hangoztató kutatók inkább szláv és nem szláv nyelvi-irodalmi-néprajzi-történelmi problémák összefoghatóságáról, egymásra olvasásáról értekeztek. Nem kevesen eljutottak az areális szemlélethez (balkáni, kelet-közép-európai nyelvszövetség), miszerint a köztudomásúnak vett nyelvi meghatározók mellett léteznek olykor termékenyebbnek bizonyuló térségi elgondolások: mind a Közép-Európának, mind a Balkánnak emlegetett „areá”-ban a „történelmi sorsközösség” vagy a közös földrajzi egymás mellé rendeltség, nemkülönben az azonos kormányzat alatt élés összejártsága nem pusztán a kulturális tudat alakulástörténetében fontos szerephez jutó oktatásban, hanem a kultúra számos más területén (a könyvkiadásban, a hétköznapi érintkezési rítusaiban, bizonyos magatartásformában stb.) is tetten érhető. A 18. század végétől Pest-Budán az *Egyetemi Nyomda* (és több más kiadói műhely), a Budára, majd Pestre költöző Egyetem, a Helytartótanács egyaránt foglalkoztatott különféle anyanyelvű értelmiségieket, az ekkori időben egyes városrészek egyes nemzetiségek számára biztosítottak életlehetőséget. A magyar, német és latin, ritkábban görög és héber nyelvű kiadványok mellett szlovák (bibliai cseh nyelvű), szerb, újgörög, román, ukrán, bolgár könyvek jelentek meg pesti kiadóknál, a szerb sajtó számottévőnek volt mondható, szlovák almanach látott napvilágot az 1830-as években. 1864-ig Pest adott helyet a szerb Maticának. A pesti német nyelvű sajtó majd az 1850-es esztendőkből lép új korszakába, a magas színvonalú *Pester Lloyd* kiadásával. Kelet-Közép-Európa más városai is létrejön a különféle kultúrák/művészetek olyan együttese, amely érzékelteti a nagyobb egységben (főváros, regionális központ) folyamatosan alakuló, egymásra figyelő-reagáló törekvéseket. Ezek egyfelől a nemzeti mozgalmak érveiként, példáulként

szolgálhatnak, másrészt hozzájárulnak az area egészének többes önazonosságához, ahhoz ugyanis, hogy az area éppen e többes önazonosság szerkezetében, rétegzettségé milyenségében mutat sajátlagos vonásokat, ebben hasonlítván és különbözvén más (szub)régióktól/hoz. A 19. század folyamán megszerveződik az az olvasóközönség, a hangversenyre/képtárba járó csoport, amely elsősorban az anyanyelvit, a nemzetit vagy annak véltet részesíti előnyben, de megmarad egy olyan, nem jelentéktelen réteg, amely megőrzi többnyelvűségét, nyelvi magatartását a megfelelőnek tetsző alkalmak szerint változtatja, és akár a közvetítők, közvetítésre kész orgánumok (például a térség német nyelvű sajtója, színházai, színházi vendégszereplések stb.) segítségével, akár közvetlenül, ragaszkodván a többnyelvűséghez, szuverénül tájékozódik a kulturális/irodalmi fejlemények irányzatai között.

Az areális kutatások nyelvészeti hozadéka nem pusztán abban bizonyul jelentősnek, hogy a nyelvrokonsági alapú csoportképzéshez alternatívát mutat föl, hanem abban is, hogy ebből az alternatívából utak vezethetnek más diszciplínák felé, és ezáltal a régiók/areák (szinonimákként használom) többfelől szemlélhetőségét, valamint jellegzetes összetettségét segít megmutatni. A különféle szlávizmusok (a szláv irodalmi kölcsönösségtől egy-egy irány, elgondolás, „stílus” szláv sajátosságként feltüntetéséig) sugallhatják egy részterület kikülönülését, így senki nem vitatná a lengyel romantika hatástörténetét a cseh, a szlovák vagy a szlovén irodalomban, kérdés azonban, mennyire indokolja az efféle, megismétlem, mindig hasznos, szubregionális együttes feltételezése (Kelet-)Közép-Európaként elfogadását, nem véve tudomást a magyar vagy az osztrák polonofiliáról és/vagy a lengyel irodalom iránt tanúsított számottevő érdeklődéséről. A két- vagy többoldalú kontaktológia, összehasonlító elemzés jelezheti a (kelet-)közép-európai szintézis irányába mutató jellegzetességeket, de önmagában csupán előkészülete részint egy szintetizáló munkának, részint csak áttételesen (kelet-)közép-európai. Ilyen esetben akár a címben feltüntetett nagyobb area/régió jelzőként szerepeltetése, amennyiben nem íródik körül, nem érzékeltethető, nem önreflektálással tudatosított – részleges – törekvés, éppen a (kelet-)közép-európai (jelzőként, értelmezésként, önpozicionáltságaként) válik kevésbé hitelessé.

Kiss Szemán Róbert monográfiájának¹⁸ merészen hangzó alcíme szerint „a katolikus irodalom közép-európai alakváltozatainak” földerítésére törekedett a régióból a magyar, cseh, szlovák irodalom idevonatkoztatható erőfeszítései, hányattatásai, újra-létesítési akciói után nyomozva. A rendkívül informatív, a tudományosságban úttörőnek minősíthető kötetben a magyar, a cseh és a szlovák szépirodalomból, legalább olyan mértékben érkező prózából származnak az adalékok, a 19. századi előzmények közül néhány sorban a lengyel romantika egy-két képviselője is előkerül (érdekes módon a Mickiewiczre és Słowackira ható Towiański nem). A monográfus határozottan hártja el magától, hogy a kezdeményező francia *renouveau catholique* magyar, szlovák, cseh jelenlétével foglalkozzék, jóllehet e nagy hatású iránynak befogadástörténetét föltárva (idevonatkozó előtanulmányok léteznek, a monográfus is idézi az egyiket) jobban kitetszhetne, miféle távolabbi hagyomány és közelebbi újítás találkozása eredményezi az elsősorban közép-európainak elgondolt „katolikus irodalmat”. Nem azzal szeretnék foglalkozni, hogy a monográfus használta terminológia és előfeltevésrendszer (amellett, hogy a bőséges példaanyag sok tekintetben eligazít) alkalmas-e a „közép-európai katolikus irodalom” le- és körbeírására, annyit hiszek megfontolandónak: míg a katolikus irodalom megközelítése több diszcipl-

lína felől történik, az, hogy mit érthetünk (ez egyszer? vagy általában?) Közép-Európán, nem válik világossá. Magától értetődőnek tűnik, mint ahogy az is, hogy – amennyiben létezik (kelet-)közép-európai irodalomközi együttes – oda a magyar, a szlovák, a cseh besorolható; s az sem kétséges, hogy megírható e három irodalom kapcsolattörténete, akár a kétoldali kontaktusok történeti sorba állításával, akár indokolhatóan kiragadott meghatározott korhoz kötött vizsgálattal; persze a magyar–szlovák, cseh–szlovák kettős kontaktológiai elemzésben lesznek törések, párhuzamok, átfedések, különösségek és alapvető eltérések. Azt készséggel elismerem, hogy egy efféle vállalkozáshoz nem szükséges az areális/regionális problémák fölvetése, a határok, átmeneti sávok, a(z irodalom-) történeti változások akár szűkkörű tárgyalása. Az azonban talán igényként fölmerülhetne, éppen az area/régió jellegének, terének stb. oly sokat vitatottsága okán, hogy a monográfus jelezze a maga Közép-Európa-fogalmát, és a katolikus irodalomról szólva ne mulassza el az utalást a feltehetőleg (?) hasonló lengyel, horvát, szlovén jelenségekre. Egy másik példával érzékeltetném, hogy – ezúttal egy évfordulós értekezésről röviden szólva – egy esettanulmány más hármas összevetési javaslattal él, sugallva, hogy (kelet-)közép-európai jellemzőket, (minden?) mástól eltérő sajátosságokat demonstrál. Várkonyi Alma és Kálec Simon Orsolya a Pilinszky-centennárium alkalmából három költő egy-egy versét (Pilinszky Jánosét, Slavko Mihalicét és Edvard Kocbekét, egy magyart, egy horvátot és szlovént) ragadja ki,¹⁹ helyezi el az „otthonalanság közép-európai lírai alakzatai” között. Nincs okom, hogy kételkedjem az értelmezések elfogadhatóságában, a jelzett tézis valós voltában. Hogy Sartre és Camus „egzisztencialista” prózájának valóban akkora-e a súlya a három versben megfogalmazódott világszép megvalósulásában, ebben nem vagyok bizonyos, Pilinszky esetében magam más szerzőkre (is) gondolnék: és elfogadom ugyan a Heidegger *Lét és idő*jéből vett idézetek orientáló szerepét, ám Pilinszky esetében például a kutatás más (francia) szerzőket is emleget. Csak ismételni tudom magam: úgy gondolom, hogy mind a magyar, mind a horvát, mind a szlovén irodalom esetében fölfigyelhetünk a közép-európaiság jelenlétére (persze másképpen Mészöly Miklósánál, másképpen Miroslav Krležánál, megint másképpen Drago Jančárnál), csakhogy az előbbi, magyar-cseh–szlovák példával szembeállítható magyar–horvát–szlovén példa nem pusztán azért kelt némi hiányérzetet, mert végül is a levont/levonható „tanulságok” nem utalnak vissza egy markánsabb Közép-Európa-képzetre, hanem azért is, mert magától értetődőnek tűnik, ami nem az. Csupán (?) annyi a nyereség, hogy efféle hármasságból talán kinyerhetők a közép-európaiság (?) bizonyos (?) kritériumai (?). Ezt a magam részéről el tudnám fogadni, ám nem oszlatja el kétségemet: csupán egyik vagy másik hármasságra vonatkozik-e a kezdeti és a végső tézis, általános végkövetkeztetéshez jutottunk-e? Jogosultnak és termékenynek tekintem az effajta részelemzéseket, jóllehet esetleges „összegződésük” lehetőségét tekintve nem szűnnek kétségeim. A (Kelet-)Közép-Európára vonatkozó kutatások elég bőségesek ahhoz, hogy egyik-másik, perdöntőnek vélt darabjára mint referenciára lehessen hivatkozni, vagy (még inkább) egyik-másik irány téziseit, megállapításait, előfeltételezéseit konfrontálni lehessen a két- vagy háromoldalú szembesítésekkel.

Érdekes módon egy amerikai egyetemi kezdeményezés²⁰ már az 1980-as esztendőben (*Cross Currents. A Yearbook of Central European Cultures*) indítványozta egy meglehetősen (némileg indokolatlanul) tág Közép-Európa-fogalom különféle tartalommal való föltöltését, oly szerzőket mozgósítva többek között,

mint Eugène Ionesco, Konrád György, Czesław Miłosz. Ennek megfelelően ábrándos esszéktől kezdve komparatiztikai kérdésfelvetésekig igen vegyes az egyes írások célzata, módszeres eljárása, tartalma; a szerb és román egykori királyság területe éppen úgy idegondolódik, mint Litvánia. Valójában nem Közép-Európa meghatározása/meghatározhatósága az évkönyv célkitűzése, hanem a régióra vonatkozó nézetek szembeállítás. Még akkor is, ha Konrád például a maga közép-európai álmáról ad számot, végkövetkeztetése nem kevésbé „költői”: „The Central European dream speaks of something that is natural and that can not be given up.” Aligha feledhető, hogy ez az az évtized, amelyben Konrád és más írástudók Kelet-Európából/tól kívánták visszaperelni Közép-Európát. Norbert Czerny (Kelet-)Közép-Európa reprezentatív írószemélyiségéről közöl értekezést, Danilo Kišről, akit megkísérel (világ)irodalmi kontextusba helyezni, így oly nevek merülnek föl, mint Kafka, Joseph Roth, Broch, Kundera, Robbe-Grillet (!), Cervantes, Bruno Schulz, Gombrowicz. Elintézhetnők: kevesebb több lenne; s ha annyi volna az értekező szándéka, hogy példázza, egyetlen jeles szerző sem szorítható a régió zárt falai közé (amennyiben vannak a régióknak zárt falai; úgy gondolom, nincsenek, átjárható szellemi határai vannak), de a világirodalmi kontextus feltételezése nem azonos a parttalansággal, egyes – filológiai vagy csupán „apró” – részletek kiemelése megtévesztő lehet, az összehasonlítás során az eltérések, a kikülönülések, a „kidifferenciálások” föltárása megvalósítható feladatnak tetszik, ám a kontextus történetisége, az írói életmű bizonyos fokú behatároltsága nemigen mellőzhető. Danilo Kiš kisvárosképe több kortársáéval (például a horvát vagy a magyar irodalomból) összeolvasható, dokumentaritás és fikció egymásra érthetőségének sugalmazása szintúgy, ám a felsorolt szerzők egyike-másika nehezen látható rá akár a *Borisz Davidovics síremlékére*, akár *A holtak enciklopédiája* című – műfajilag nehezen besorolható – műre.

Az évkönyv efféle dolgozatok ellenére (sőt, ezekkel együtt) jó szolgálatot tett (volna) a Közép-Európa-kutatásnak, ha időben eljut oda, ahol az 1980-as években még nemigen látták szívesen az efféle dolgozatokat. Ehhez hasonlóan az osztrák Monarchia–Közép-Európa stúdiumokat kevésbé az érdeklődők (?) szélesebb köre, inkább néhány kutató regisztrálta. Mint ahogy György Sebestyén (így áll a címlapon) – Sebestyén György *Notizen eines Mitteleuropäers* (1990)²¹ sem kapta meg a megérdemelt visszhangot, pedig már fejezetcímei csábítanak a reflexióra: *Írók a határon* (mely szerint a határ nem elválasztó vonal, hanem a találkozás földszávjá), *Közép-Európa (Mitteleuropa) – valóság vagy illúzió?* (fölcillan a remény, miszerint az egység a sokféleségben nem veszett el: a dunai kis népek össze/együtműködése valóság volt, ma is az), a *Dunatáj (dunai térség – Donauraum): a sokféleséggel megtámogatott egység, Ausztria: a dunai térség kis világszínháza*. A szerző önnön tudatosodásához oly neveket idéz, mint Németh László, Bartók Béla, Karel Čapek, Miroslav Krleža, Lucian Blaga – utazások a régió országain keresztül, ismeretségek nemcsak osztrák, hanem a térség íróival, összehasonlítási kényszer Bécs és Budapest között, amely a lényeges különbségek mellett több hasonlóságra figyelmeztette. Érett fővel fedezte föl Weöres Sándor, Vasko Popa költészetét, Witold Gombrowicz írásművészetét, s úgy érzi, szemlélyiségtörténete, önazonossága nincs még kész, önalakulása/alakítása folyvást formálódik, önazonosságában mindig marad valami, ami nyitott, pozicionáltsága egyre új meg új meghatározást igényel. A magyar származású és közép-európai tudatú, Ausztriában működő, németül (is, sőt főleg) publikáló szerző esszéisztikusan, személyes tapasztalatait mondatokba foglalva gondolja el szépirói esz-

közökkel, körvonalazza a maga Közép-Európa-hitét, amit majd (nemcsak az ausztriai kutatás) a kulturális fordulatot követő kelet-közép-európai párbeszéd sora fog részletezőbben, elméletileg megtámasztva vitatni, immár kevésbé a „nemzeti”, az „önelvű” irodalmi alapviszonyok megfeleléseit keresve, hanem figyelembe véve a transznacionális irodalmi elgondolásokból el/levonható következtetéseket. A mottóban idézett Jiří Trávnické professzor két, csehül megjelent összeállítására hivatkozom a továbbiakban.

A (közös) történelemtől szorongatott Közép-Európa a tárgya egy szokatlan összeállítású tanulmánykötetnek,²² amely tanulmányokon kívül egy írók és politikusok részvételével megtartott konferencia válogatott anyagát is olvasásra kínálja, valamint egy budapesti kerekasztalon elhangzott beszélgetést közöl. Itt csak névsorolvasásra telik, a névsorból azonban következtethetünk a kerekasztal szellemiségére, a regionális megközelítések olykor nemcsak árnyalatokban eltérő változataira, hanem arra is, hogy az író-újságíró-költő együttes a közös meggyőződésből kiindulva a demokratikus alapú szövetkezések és megértő módú múltértelmezések elkötelezettje: H. C. Artmann, Esterházy Péter, Danilo Kiš, Konrád György, Eduard Limonov (orosz író), Claudio Magris, Czesław Miłosz, Paul-Eerik Rummo (észtköltő), Mészöly Miklós, Adam Michnik; mindegyik személyiség a maga területén és államában sokat tett a rendszerváltásért, Magris említett monográfiájával és Duna-könyvével, mely regényes riport, utazási beszámoló nemcsak a trieszti hozzájárulást képviselte a Közép-Európa-diskurzushoz, hanem példát szolgáltatott a közös Duna-történet elágazásainak összefogásához, a különféle „nemzeti” szempontok közép-európai relativizálásához. Ezt Esterházy Péter *Harmonia caelistis*ében a családi történet kollektív emlékezeteként tudatosításával egészítette ki. A közép-európai összehasonlító irodalomtudományi dolgozatok közül Karel Kosík Hašeket és Kafkát szembeesítő tanulmányát emelném ki. A többnyelvű, különféle hagyományokat éltető-öszöntző, minnek következtében különféle kulturális folyamatoknak helyet/otthont biztosító Prága két reprezentatív szerzője a régió két alaptípusát fogalmazza, más-más okok miatt, befejezetlenül maradt regénybe, egyben más-más narrációs stratégia szerint eljárva. Kafka allegorizáló, ambivalens jellemeit kíséző története egyszerre ágyazódik az átváltozás Ovidiustól eredeztethető hagyományába, illetőleg a zsidó misztika történetmondásába. Hašek olyan pikareszkváltozatot ad elő, melyben az egyes történelemek részint anekdotával, részint mások kalandjainak epizódjaival töltődnek föl. Kafka kétértelműségtől vezetett elbeszélője figyelmeztet a csak paradoxonaiban előadható, ennél fogva létmódját tekintve nem elbizonytalanított, hanem eleve bizonytalan történetmondásra, Hašek naivnak tetsző „antihőse” minden történéshez illeszt egy saját emlékezetében rögződött másikat, s a kétféle történet egymás görbe tükrékként értelmezhető. A Kafkánál Josef K.-nak, K.-nak nevezett alakok meghatároznák az őket körülvevő világot, bíznak saját értelmezésükben, mellyel világmagyarázatot produkálnak, jóllehet a „világ”, a történések nem felelnek meg az értelmezéseknek. Hašek Švejkjét azonban a „világ”, a szűkebb és tágabb környezet határozná meg, sorolná be valamely kategóriába, Švejknek pedig legfőbb törekvése, hogy egyik meghatározási kísérletnek se feleljen meg, szüntelen kibújik a körülhatároltságból, a történelem „nagyelbeszélésével” a maga kiselbeszéléseit szegezi szembe. Kosík konfrontatív elemzése a „közép-európaiságnak” rendhagyó eseteit vonja be a kutatásba, az értelmezésbe, majd e két alaptípus mellé konstruált figurák leírásával, más alaphelyzetek fölvázolásával rokonul Robert Musil szintén befejezetlen

regénye, *A tulajdonságok nélküli ember*, mely Kákániára vetíti ki az ambivalenciát, a Birodalmat alkotó két rész, állam együttesét a („nemzeti”) színeiben-jellemben össze nem illő kabát és nadrág hasonlatával demonstrálva. Musil a ki-mondhatatlanságot, a megnevezhetetlenséget a bukás fő okaként emlegeti, ahogy a történet végigmondhatatlanságában egy nagyszabásúnak induló, de kudarcra ítélt akció résztvevőinek a megértéssel vívott küzdelme érzékelődik. Kosík nem a régió egészének értelmezését vállalta, hanem egy részjelenségét, amely a maga jelen idejében a közvélemény (az olvasók) számára semmiképpen nem számított reprezentatívnak. Az irodalomtörténet és vele párhuzamosan a kulturális emlékezet azonban mind Kafka, mind Hašek életművét kiemelte a töredezettség, félirodalmiság, peremlét státusából, és egy korszak egészének jelző-déseként fogadta el, iktatta be a közép-európaiság legfontosabb jellemzői közé.²³

Trávníček másik rendkívül fontos hozzájárulása a *Česká literatura* című folyóirat 2011. évi 6. számában közölt összeállítására, amely tanulmányokból, interjúból, vitáirások közléséből összeállított Közép-Európa tematikus szám, melyben a különféle tárgyú, eltérő módszertannal rendelkező, összehasonlító-szembeesítő értekezések és értekezések tárják föl a maguk (Kelet-)Közép-Európájának megközelítési lehetőségeit. A kérdés cseh szakértője, Marek Nekula az egy- és soknyelvűség kanonizálódásának ellentmondásairól számol be, majd természetesen szóba kerül Švejk, ezúttal lengyel jelenséggel szembeesítve, a félkegyelmű irodalmi alakváltozatait vizsgálva; lehet-e a középkort tekintve konstruálni egy közép-európai identitást? – hangzik egy kérdés, „az irodalmi misztifikáció mint szépművészet”, szól egy értekezés, a prágai német irodalom mint közép-európai jelenség (fenomén), erősíti egy dolgozat nemcsak a közvetítő szerepben jeleskedő „transznacionális” irodalomváltozat jelentőségét, hanem helyzetének és helyzettudatának tematizálása okából is. Martin C. Putnára Kiss Szemán Róbert sokat hivatkozott, ezúttal is a katolikus irodalommal foglalkozik, európai távlatból vetve föl a cseh, a magyar, a szlovén folyóiratok és szerzők képviselte világszemlélet irodalmi leképeződésének meghatározási problémáit. Ennek ellenpólusaként a zsidó és az antiszemita diszkurzus problémakörének történelembe ágyazottságából kiindulva a vész-korszakot megörökítő alkotásokig ívelően tárgyalja a magyar, lengyel, cseh irodalmi műveket.²⁴

A két vállalkozás jelzésszerű említésével igyekszem közeledni az inkább példával, esettanulmányokkal érzékeltetett Közép-Európa-problematikáról szóló fejtegetésem munkahipotézis-szerű következtetéseihez. Előszörre azt emelném ki, hogy amennyiben mainapság (Kelet-)Közép-Európáról értekezünk, nemigen tanácsos a felejtésbe utasítani a kérdéstről szóló történeti/irodalomtörténeti (szak)irodalmat. Minthogy legalább annyi újrakezdésnek lehetünk tanúi, mint kezdeményezésnek, hasznára válik a kutatásnak, ha szem előtt tartja a már elért, nemegyszer (olykor hivatkozás nélkül) megismételt megállapításokat. Persze nem felejthetjük, jelentékenyek a kutatás fehér foltjai (az *Apollo* című folyóiratról még nem készült monografikus feldolgozás, Hantos Elemérről keveset beszél a kutatás, hogy csak magyar példákat említsek). A magyar és az idegen nyelven kiadott magyar értekezések beillesztése a kutatásba és a kutatástörténetbe fontos feladatnak tetszik. Másodsor, egymáshoz közelítendő a különféle diszciplínák Közép-Európa elképzelése, hiszen a különféle művészetek hasonló konfrontatív módszerrel rendelkeznek, nemegyszer az egyes művészetekben időbeli eltolódást konstatálhatunk. A nemzeti versus regionális, a saját meg az idegen találkoztatása, a sztereotípiák, ellenségek, önazonosságra törekvések éppen úgy

jellegzetes megnyilatkozásai a régiónak, akár az anyagi kultúrának bizonyos jelenségei. Harmadszor, irodalomtörténészként vettem és veszek részt a (Kelet-) Közép-Európáról szóló vitákban, a magam részéről egyelőre nem látom indokoltságát annak, hogy módosítsam korábbi nézetemet, miszerint a német és az orosz irodalom között létezett/létező irodalmakról van szó, amelyek határai sosem rögzíthetőek teljesen, így átmeneti sávokkal számolhatunk, belső tagozódással, szubrégiókkal. Egy időben például több meggyőző tanulmány készült az Alpok–Adria szubrégióról. Negyedszer, nehéz kérdésként merül föl régiónk és a balkáni irodalmak szembesülése, összeolvasása vagy éppen ellenkezőleg: egymástól elkülönítése. Az egykori Jugoszlávia léte nem igazolja vissza, miszerint „egyértelműen” a horvát meg a szlovén közép-európai, a szerb és az észak-macedón balkáni irodalom volna. Aligha kételkedhetünk abban, hogy a szerb avantgárd a horváttal és a magyarral rokonítható, a bolgár groteszk-abszurd meg a lengyelrel és a csehvel. Ugyanakkor Ismail Kadaré (albán szerző) közeledése a posztmodernhez nem eredményezheti, hogy a kortárs albán irodalom egészét megfontolások nélkül a (kelet-)közép-európai posztmodern irodalomhoz akár közelínek minősítsük. Meggondolandó azonban, hogy az Ivo Andrić, Meša Selimović, Isak Samokovlija hármasság képviselte szarajevói-bosnyák (tárgyú) próza tárgya, megírási módja, hagyományértelmezése, általa képviselt kulturális emlékezete hogyan értelmeződik szempontunkból.

Nem kívánom sem lezárni, sem véglegesíteni, csak körülírni és érzékeltetni a Közép-Európáról évtizedek óta formálódó nézetemet – több ízben kifejtettem, miért emlegetem szűkebb értelemben Kelet-Közép-Európának, tágabb értelemben elhagyva a Keletet, de idegondolva a 18. század végétől az osztrák irodalmat. A kulturális fordulat új gondolatiságával és terminológiával pontosabb megfogalmazásokra készítet(het), evvel feltétlenül élni kell. Az azonban megjegyzendő: a változó és kiszélesülő világirodalmi folyamatokban egy elmosódott Közép-Európa-elgondolással kevés az esélyünk az aktív részvétellel.²⁵

■ JEGYZETEK

1. Amikor (Kelet-)Közép-Európát írok, saját terminusomat használok, a mások különböző jelentéssel ellátott Közép-Európája egy régióját értve. Vö. Fried István: *Die Frage der ostmitteleuropäischen Region*. In: Uő: *Ostmitteleuropäische Studien*. Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, Szeged, 1994. 1–59. Egy a napokban megjelent interjúkötetben Konrád György is Kelet-Közép-Európát emleget: *Élethosszig tartó regény*. Rác Lajos beszélgetései Konrád Györggyel. Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2021. 303.
2. A régióproblémákat összegzi: Moritz Csáky: *Das Gedächtnis Zentraleuropas*. Kulturelle und literarische Projektion auf eine Region. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 2019. A kötetet részletesen ismertettem: *Közép-Európa emlékezete*. Forrás 2020. 9. sz. 26–40. Vö. még Stefan Simonek: *Von Lenau bis „Laibach“*. Beiträge zu einer Geschichte Mitteleuropas. Peter Lang, Frankfurt am Main, Bern etc. 2016, főleg: 337–360.
3. Deák Ágnes: *Wesselényi Szózata a korabeli osztrák-német és szláv röpiratirodalom tükrében*. In: Wesselényi emlékülés. Debrecen–Hadad–Zilah–Zsibó (Szerk. Takáts Péter) Kölcsy Társaság, Fehérgyarmat, 1996. 17–38.
4. Dionýz Ľuríšin a kollektív: *Osobitné mediziterátne spoločnosť*. SAV, Bratislava, 1987–1992. I–V.
5. Moritz Csáky: i. m. 100–101; Uő: *Sprachliche Polyphonie und Kommunikation, in Zeitschriften als Knotenpunkte der Moderne*. (Hg. Marek Nekula, unter Mitwirkung Line Dorr, Kenneth Hanshew) Universitätsverlag, Heidelberg, 2019. 73–91.
6. Zuzana Obertová: *Počiatky pol'sko-slovenskej literárnej komparistiky*. Zborník Filozofickej Fakulty University Komenského – Philologica, 27. Bratislava, 2018. 366–373. Ugyanebben a kötetben: Zrinka Kovačević: *Baranović, Gavella, Senečić: Hrvatsko-slovačke kulturne veze*. 409–415.
7. Tölgyesi Tamás: *Német-cseh-szlovák-magyar nyelvi kontaktus a közép-európai konyhaművészet tükrében*. In: *Legendák, kódexek, források*. Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére. (Szerk. Kocsis Mihály – Majoros Henriette) Szegedi Tudományegyetem Szláv Intézete, Szeged, 2017. 331–338.
8. Stefan Schmidl: „National-Menü”. Über die Musikalisierung von Essen und Trinken, in *Kulinarik und Kultur. Speisen als kulturelle Codes in Zentraleuropa*. (Hg. Moritz Csáky – Georg Christian Lack) Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2014. 142–148. A kötet bevezetőjében Csáky Móric fölvezolja a problémakört – és annak elméleti alapjait.
9. Orosz Magdolna: *Nyelv – emlékezet – elbeszélés*. A századforduló bécsi és budapesti modernsége az irodalomban. Gondolat, Bp., 2019. E dolgozat szempontjából a bevezető és az összegző fejezet mond a legtöbbet.

10. Friedrich Achleitner: *Ort und Zeit. Zum Dilemma von Regionaler Architektur und Moderne*. In: *Topoi der Heimat und Idehtität*. (Hg. Peter Plener – Péter Zalán). ELTE Germanistisches Institut, Bp., 1997. 17–28.
11. *Die Wiener Moderne in slavischen Periodika der Jahrhundertwende*. (Hg. Stefan Simonek) Peter Lang, Bern etc., 2006.
12. István Fried: *Changing Spaces in Literature. Centres and Peripheries*. In: *Nonkonformismus und Subversion*. Festschrift für Thomas Bremer. (Hg. Martina Bender – Susanne Schütz – Peter Güttner) Verlag Janos Stekovics, Wettin-Lobejün OT Dösel, 2020. 569–573.
13. Helga Mitterbauer: *Überall und nirgendwo*. Kulturvermittler als hybride Akteure. In: *Verflechtungsfiguren*. Intertextualität und Intermedialität in der Kultur Österreich-Ungarns. (Hg. Endre Hárs – Wolfgang Müller-Funk – Magdolna Orosz) Peter Lang, Frankfurt am Main, Bern etc., 2003. 189–206.
14. Fried István: *Johannes Nepomuk Vogl és a kelet-európai népek nép- és mondaköltészete*. Ethnographia 1979. 387–394. Uő: *Ein österreichischer Biedermeier-Dichter und die Südslawische Volksdichtung*. Studia Slavica Hung. 1974. 20. sz. 115–126.
15. Karel Krejčí: *Cseh motívumok Arany János trilógiájában*. Filológiai Közölny 1965. 11. sz. 292–314.
16. Richard Pražák: *Česko-mad'arské vztahy v průběhu posledních pěti století*. In: Uő: *Dějiny Uher a Mad'arska v datech. Nakladatelství Libri*. Praha, 2010. 408–465.
17. Fried István: *A névadás lehetségessége*. In: Uő: *A névadás lehetségessége*. Nemzetiség, régió, Európa. Madách–Pozonium, Pozsony–Bratislava. 2004. 18–34.
18. Kiss Szemán Robert: *„Tamaszkodva támasz nélkül”*. A katolikus irodalom közép-európai alakváltozatai. Eöt-vös ELTE Kiadó, Bp., 2018. A „közép-európai” állandó jelzőként funkcionál: „közép-európai katolikus irodalmak”, „közép-európai nemzeti irodalmak”, sőt: „közép-európai kulturális kánonok” (?), „a posztmodern és poszt-kolonialista irodalomelmélet közép-európai képviselői”. Ez önmagában kevésnek látszik ahhoz, hogy tudható legyen, a szerző miféle Közép-Európára gondol könyvében, szerinte mi a „közép-európaiság” lényege.
19. Várkonyi Alma – Kálcz Simon Orsolya: *A létben való otthontalanság lírai alakzatai*. (Piliszkzy János, Slavko Mihalić, Edvard Kocbek). Tiszatáj 2021. 11. sz. 153–158.
20. Antonín Mišt'an: *Gegenströmungen in Mitteleuropa*. Bohemia 1988. 1. sz. 153–158. ismert meg néhány évfolyammal. A terjedelmi korlátozottság pusztán felsorolást és igen rövid megjegyzéseket enged meg, ennél-fogva nem árt az eredeti lelőhelyeket megkeresni.
21. György Sebestyen: *Notizen eines Mitteleuropäers*. Edition Atelier, Wien, 1990. A posztumusz kötethez Alois Mock, egykori osztrák vezető politikus írt igen méltató előszót.
22. *V kléštích dijin*. Střední Evropa jako pojem a problém. (Ed. Jiří Trávníček) Host, Brno, 2009. Karel Kosík értekezése: *Hasek a Kafka neboli Groteskni svit*. 132–141. A főszövegben épp csak említett lisszaboni irodalmi tanácskozás „közép-európai” résztvevői körül néhány név: Jozef Škvorecký, Danilo Kiš, Esterházy Péter, Veno Taufer, Konrád György, Adam Zagajewski, Czesław Miłosz, illetve Susan Sontag, Jozsif Brodskij, Ismail Kadaré, Szergej Dovlatov. A tanácskozás hozzászólásait a kötet szerkesztője szemelvényesen közli.
23. Sátoraljaújhely vasútállomásán emléktábla őrzi a keleti frontra induló derék katona, Švejk emlékét, a város főterének egyik házán, amely szállodaként funkcionált valaha, a világháború alatt sógorát látogató, e látogatást naplójában rögzítő Kafkára emlékeztető tábla található. Kosík dolgozatától függetlenül jól ismert „történetek” hozzák össze az aktánsokat, tesszik az emlékezet helyévé Sátoraljaújhelyt, a (kelet-)közép-európai irodalmi létezés egyik sokatmondó színhelyévé.
24. Ebben a folyóirat-számomban jelent meg vázlatos dolgozatom a kelet-közép-európai irodalmak összehasonlító elemzésének feltételeiről: *Teze o východní střední Evrope*. 861–867. Ennek angol nyelvű, újradolgozott változata: *East Central Europe as Literary Space*. In: *Kánon és komparatiztika. A kánonok többszólamúsága kelet-közép-európai kontextusban*. (Szerk. Szávai Dorottya – Földes Györgyi) Gondolat, Bp., 2019. 32–38. Egy korábbi dolgozatomban a téridős viszonyok komparatív megközelítését céloztam meg: *Die Kleinstadt der Habsburger Monarchie als kulturelles und/oder literarisches Gedächtnis*. In: *Die Vision von Mitteleuropa*. Stephan Széchenyi (1791-1860) und seine Reformideen. Tausend Jahre Lebensgemeinschaft in Mitteleuropa. (Red. Maria Jahn Brandenstein) Integratio, Wien, 2002. 253–259. E kötetben fontos írások e problémakörhöz: Moritz Csáky: *Das kollektive Gedächtnis einer europäischen Region: Zentraleuropa*. 193–213; Uő: *Nationale Vielfalt – kulturelle Übereinstimmung – Kriterien einer mitteleuropäischer Identität*. 105–129.
25. A legújabb szintézis a Habsburg Monarchia szellemi történetét konstruálja meg, különféle tárgykörök, nézőpontok, művészeti megfontolások, irányok, törekvések historikumának feldolgozásával. Mind a vállalkozás, mind az egyes részterületek szerzői azonban a (kelet-)közép-európai aspektusról sem feledkezvén meg, változó régióhatárok és -kritériumok szem előtt tartásával a történelem dinamikáját érvényesítik: *Die Habsburger Monarchie 1848-1918*. X. Das kulturelle Leben. (Hg. Andreas Gottsmann, Redaktionsassistentz und Register: Stefan Wedra). Verlag ÖAW, 2021. Teilband 1–2.

BALÁZS IMRE JÓZSEF – VALLASEK JÚLIA

EGY KÖZÉP-EURÓPAI REGÉNYLEXIKON

■ „Mutasd a Közép-Európád, és megmondom, ki vagy!” – írja címbe emelve az angol történész, Timothy Garton Ash,¹ rámutatva a „közép-európai” regények lexikonba sorolásának első, még a korpusz válogatása előtt felmerülő nehézségére: a Közép-Európaként meghatározható fogalom lehatárolásának bizonytalanságaira. Tanulmányunkban egy, immár befejezéshez/megjeleléshez közeledő monumentális román könyv-vállalkozást ismertetünk, amelynek létjogosultságát éppen ennek a fogalomnak a sajátos, operacionalizálhatóság felől történő megközelítése adja.

A 20. századi közép-európai regény megjelenés előtt álló román nyelvű lexikona² egy immár bő két évtizedes munkafolyamat eredménye. A lexikon szócikkei közé bekerülő szövegek korpusz behatárolása, a különböző nyelveken író, eltérő irodalmi hagyományokba illeszkedő szerzők kiválasztása (vagy éppenséggel kihagyása), az egyes témák transznacionális szinten való tárgyalása mind egyfajta feltételezett, közös alapokon nyugvó Közép-Európa-fogalomhoz való viszonyulásban vált kivitelezhetővé.

A lexikon szellemi erőterét az a komparatizistikai megalapozású munka adta, amely az 1990-es években a temesvári Nyugati Egyetemen tanító Adriana Babeți és Cornel Ungureanu professzorok körül formálódott, és amely a „harmadik Európa” gondolatát a bölcsésztudomány körében használatos fogalomból márkanévvé, a neves román könyvkiadó, a Polirom egyik könyv-

...egy tágabb, inkluzívabb, a román kultúra irányába befogadóbb keretet érvényesít a kézikönyv: gyakorlatilag úgy határozva meg Közép-Európát, mint azt a régiót, amelyet egyfelől a regényekből kiolvasható kulturális interferenciák, másfelől a történelem mozgásai határoznak meg a 20. század folyamán...

sorozatának összefoglaló nevévé emelte. Ennek a komplex (erős lengyel, magyar, szerb, francia stb. kapcsolatrendszerre alapozó) irodalomtörténeti, komparatizisztikai műhelymunkának egyik első (akadémiai szférán kívül is hatással bíró) megnyilvánulási tere az 1998 és 2001 közt megjelenő, mindössze öt lapszámot megért *A Treia Europă* (Harmadik Európa) folyóirat volt. Az antológiaméretű lapszámok a Közép-Európa-fogalom szellemi hátterét, erővonalait rajzolták fel, az utolsó két lapszámban pedig immár nagytotálról közelképre váltva két nagy irodalmi hagyományra, a lengyelre és a magyarra fókuszáltak. Míg a lengyel irodalomra, kultúrára való összpontosítást elsősorban az indokolta a szerkesztők szerint, hogy paradigmátikus a teljes zóna politikai kulturális dinamikájának megértése szempontjából, addig az utolsó, 2001/5-ös *Harmadik Európa* ismertetője szerint azért Magyarország-tematikus lapszám, mert a szerkesztők rendkívülinek érzékelték a korszak dinamikus, számos európai nyelvre való fordításban megjelenő irodalmát.

Ahhoz, hogy egy önmagát szintén afféle „Komp-országként”, a keleti ortodoxia, a balkáni fanarióta hagyományok, illetve a nyugati kulturális erőter vonzásában meghatározó román kultúrában meglehetősen újnak tűnő perspektíva, Közép-Európa mint egyfajta közös kulturális alappal rendelkező régió felől történő regényolvasási (és lexikonba rendezési) mód megvalósulhasson, fontos lépésnek bizonyult a közép-európaiság ideológiai terének megjelenítése. Ehhez a szépirodalom mellett elsősorban magának a fogalomnak a különféle társadalmi, történeti, geopolitikai stb. szempontokból történő tisztázása nyújthatott fogódzókat. Az *Europa Centrală. Nevroze, dileme, utopii* (Közép-Európa. Neurozisos, dilemmák, utópiák, 1997)³ és az *Europa Centrală. Memorie, paradis, apocalipsă* (Közép-Európa. Emlékezet, paradicsom, apokalipszis, 1998)⁴ című antológiák a cím(ek)be kiemelt témák köré csoportosítva járják körül a kérdés elméleti, történeti és személyes hátterét. Míg az első antológia interdiszciplináris megközelítésű tanulmányok fordítását közli a témában, mások mellett olyan szerzőket emelve a román kulturális érdeklődés hivatkozási rendszerébe, mint Timothy Garton Ash, Tony Judt, Jacques Le Rider, Daniel Beauvois vagy Bojtár Endre, az 1998-as kötet a megéltség személyes dimenzióira figyelve tekinti át a fogalom teherbírását különböző történelmi időszakokban, az autobiografikus szövegek (naplók, emlékiratok, levelek, önéletrajzi regények stb.) antológiája egy másfajta, mikrotörténetihez közelebbi perspektívából mutat meg hasonló mintázatokat. Zweig, Kafka, Miłosz, Márai, Koestler, Cioran, Danilo Kiš csupán néhány reprezentatív név a tanúskodók közül. Az antológiák és folyóiratszámok kezdőpontján túl a Harmadik Európa köre irodalmi könyvsorozatban, a Polirom kiadó prózasorozatán keresztül olyan szerzői életművekbe engedett betekintést, mint amilyen a Bohumil Hrabalé, Olga Tokarczuké, Esterházy Péteré vagy Nádas Péteré.

Az 1997/1998-as kezdetekkor már megfogalmazódott a 20. századi közép-európai regénylexikon létrehozásának igénye a kutatócsoporton belül. Ha a két említett, 1997-es és 1998-as antológia megközelítését előbb az elméleti és történelmi megalapozás, aztán a megéltség szubjektivizmusa és a mikrotörténetiség keretezi, akkor azt is megállapíthatjuk, hogy a regénylexikon valamiképpen ötvözni képes a két megközelítést. Maguk a kiválasztott regényszövegek nyilván nem a szakmai analízis, hanem az autobiografikus szövegekhez hasonlóan a megéltség szempontjait érvényesítik a Közép-Európa-tér létrehozása során, ugyanakkor a lexikonszócikkek szerzői már figyelhetnek a képzetek beazonosí-

tására, analitikus megközelítésére. Ráadásul az autobiografikus szövegek antológiájához képest egyértelműen egy kanonikusabb korpuszra, az egyes közép-európai kultúrákban nagyobb hatást kiváltó regényszövegekre épül a regénylexikonban körvonalazott kép.

Mint minden hasonló jellegű próbálkozásnál, a 20. századi közép-európai regény lexikonánál is elsősorban a korpusz behatárolása jelöli ki azt a keretet, amelyben közép-európaiságról, illetve regényről gondolkodunk. A közel 25 éven keresztül készülő monumentális munka 197 szerző 14 különböző nyelven írott 250 regényét jeleníti meg több mint 50 szócikkszerző megközelítésében. Az időbeli behatárolás viszonylag egyszerű: Stefan Žeromski *Doktor Judym* (1900) című regényétől W. G. Sebald mintegy összegzésre is alkalmas, a huszadik század határát épp átlépő 2001-es megjelenésű *Austerlitz* című regényéig minden évből szerepel legalább egy, 1977-ből egyenesen 9 regény, amely abban az évben jelent meg először. (A 2000-es év az egyetlen kivétel.) Ennél bonyolultabb feladatnak bizonyult a régió, Közép-Európa térbeli behatárolása, amely immár azt is meghatározza, mely nyelveken íródhat a közép-európai regény. Több lehetséges és a regénylexikon Adriana Babeți által jegyzett előszavában⁵ ismertetett geopolitikai, geokulturális szempont közül végül egy tágabb, inkluzívabb, a román kultúra irányába befogadóbb keretet érvényesít a kézikönyv: gyakorlatilag úgy határozza meg Közép-Európát, mint azt a régiót, amelyet egyfelől a regényekből kiolvasható kulturális interferenciák, másfelől a történelem mozgásai határoznak meg a 20. század folyamán, és a koncepcióban a geokulturális keretet tekinti dominánsnak a geopolitikaihoz képest.

Az előszó kitér a különböző nyelveken megfogalmazott Közép-Európa-koncepciók különbségeire, ahogy arra is, hogy néhány fontos rendszerváltás utáni kézikönyv (különösen Cornis-Pope és John Neubauer munkája⁶) az East-Central Europe fogalmából indul ki. Román közegben egyébként ez a geopolitikai és Kelet-Európa-komponenst erősebben érvényesítő megközelítés elterjedtebbnek tűnt a kétezres évek folyamán.⁷ Indirekt módon azonban találhatunk egy plusz érvet a lexikon és a kutatócsoport Közép-Európa-fogalom melletti elköteleződésére. A fogalomhasználat történeti kronológiáját számba véve ugyanis Adriana Babeți előszava kitér arra a hetvenes-nyolcvanas évekbeli disszidens megközelítésre, amely egyfajta szovjetellenes, ellenzéki ízt adott a fogalmi kerettel való azonosulásnak. Nyilvánvaló, hogy ennek a történetnek a rekonstruálhatóságáról, tanulságairól is szólt az 1990-es években a temesvári kutatócsoport tevékenysége, és a regénylexikon megjelentetése több mint húsz évvel a vele kapcsolatos munka megkezdése után az újólagos szembenézés lehetőségét teremtheti meg, immár a rendszerváltás utáni évtizedek tapasztalatainak birtokában.

A szellemi vonzáskörzet tehát, amelyre figyel a regénylexikon, és amelyet a korszak első felében kétségtelenül erős bécsi kisugárzás jellemez, nem feltétlenül és nem maradéktalanul esik egybe geopolitikai szempontokkal, a teljes huszadik századot tekintve pedig egyértelműen kitágított keretről beszélhetünk, amely interferál a Kelet-Európa-tapasztalatokkal is, különösen ami a román vonatkozásokat illeti. A megközelítés tágasságát jelöli, hogy a lexikon körébe szervesen beletartozik pl. Trieszt és Gorizia olasz nyelvű irodalma, a szerb irodalom jelentős része vagy a Bánságban, Bukovinában vagy Erdélyben íródó német nyelvű irodalmi alkotások is. A közép-európai irodalom így 14 nyelven szólal meg, de elsősorban lengyelül (25), németül (32), magyarul (34) és románul (39) íródik. Ezek az adatok természetesen inkább értelmezhetők a megjelenés körül-

ményei, kulturális kontextusa, a szerzői kör szakmai háttere felől, mint egyfajta Közép-Európa-kanonjavaslatként. Ebben az értelemben tehát hangsúlyosabb maga a javasolt mintázat a kézikönyvben, mintsem a listakanonok felől értelmezett reprezentativitás igénye.

Miután röviden áttekintettük a vállalkozás létrejöttének kontextusát, kitérve a kézikönyv által használt Közép-Európa-fogalom értelmezésére, rátérünk azoknak a jellegzetességeknek a vizsgálatára, amelyek a kötet funkcionális-műfaji jellegzetességeiből következnek. A kötet néhány magyar vonatkozású szócikkének szerzőiként ebbe az összefoglalóba a munkafolyamat konkrét tapasztalatait is belefoglalhatjuk, hiszen minden, több szerző közreműködésével készülő kézikönyvnél szükségesek olyan közös szempontok, amelyeket az egyes munkatársak érvényesíthetnek saját szócikkeik megírása során, ez pedig az előzetes egyeztetést, a vállalkozás munkahipotéziseinek feltárását is feltételezi.

A mű visszatérő önmeghatározása a főszerkesztő Adriana Babeți megközelítésében a funkcionalitásra épül: *instrument de lucru* – munkaeszköz a lexikon, ami tehát a kézikönyv műfaji jellegzetességeiből indul ki. A mű megtervezésének körülményeit is figyelembe véve ez kifejezetten oktatási célokat is jelent – a könyv vállalt célja a közép-európai komparatiztikai kutatások gyakorlati eredményeinek összefoglalása, olyan támpontok nyújtása, amelyek egy egyetemi curriculum vagy kutatási projekt megtervezésekor figyelembe vehetők. Regénylexikonról van szó, amelyben az egyes művek szócikkei mintegy 6000-8000 leütésnyi terjedelemben foglalják össze a regények cselekményét, kontextusát, stílári és motivikus sajátosságait. Ilyen értelemben tehát az ismeretterjesztő műfaj szabályrendszeréhez igazodva, általánosabb érthetőségre törekedve, de szakmai szempontokat érvényesítve szólalnak meg az egyes írások.

Nem tekinthetünk el ebben az összefüggésben a *distant reading* Franco Moretti-féle paradigmájától.⁸ Ebben a megközelítésben ugyanis a regénylexikon olyan adattárként is működik, amely alapján egy tágabb, földrajzi-kulturális értelemben körülírható régió mennyiségi érvekkel is aládúcolt jellegzetességei mutakozhatnak meg. Fontos eredménye lehet ebből a szempontból a könyvnek, hogy olyan, egyébként az egyes kultúrákból a maguk összességében a fordítások, ismertetések hiánya miatt nehezen elérhető szövegekhez nyit utat, amelyek együtt hordoznak egy pluszjelentést, amelyet a fent már tárgyalt módon a közép-európaiság címkéjével láthatunk el. Ez a jellegzetesség természetesen csak nemzetközi, több intézményt érintő összefogás eredményeként konkretizálódhatott. Ugyanakkor ahhoz, hogy a *distant reading* megközelítése számára is értelmezhető szöveganyag jöjjön létre, magának a megírásnak a során is érvényesülnie kellett bizonyos szempontoknak – ezekre az alábbiakban még visszatérünk. Azáltal, hogy a lexikon kiemelten figyel az interferenciákra, kultúráközi egymásrahatásokra és analógiákra, ami egyben a fordítások útvonalának követését is jelenti sok esetben, a kortárs *world literature studies* paradigmájába is bekapcsolhatóvá válik.

Kétségtelen, hogy a munka egy másik vonatkozásban is úttörő jelentőségű lehet: magának a Közép-Európa-fogalomnak a teherbírását, aktualitását is vizsgálnia kell ugyanis valamilyen módon. A fogalmi keret kapcsán beszéltünk arról, ahogyan az autobiografikus szövegek a mikrohistória dimenziójába helyezték át a kérdést a kutatócsoport egyik korai antológiájában. A regények maguk is hordoznak bizonyos tematikus vagy akár hangnembeli összetevőket, amelyek konkretizálhatják a közép-európaiság olyan jelentéseit, amelyek az utóbbi évtizedekben feledésbe merültek, vagy akár soha nem is kerültek eddig előtérbe.

Ilyen értelemben a regények és értelmező bemutatásaik egyszerre nyújthatják Közép-Európa alulnézetét, és mutathatnak fel olyan sűrűsödéseket és csomópontokat, amelyek „felülnézetből”, a *distant reading* megközelítései számára is izgalmasak.

Fontos említést tenni még egy vonatkozásról: Adriana Babeți, a kötet főszerkesztője Roland Barthes vagy a Tel Quel csoport munkáinak rendszerváltás előtti fordítójaként a komparatiztika francia ágazataiban mozog legotthonosabban – ebben a megközelítésben pedig a mítoszkritikai vagy motivikus-tematikus megközelítéseknek nagy hagyománya van. Közép-Európa ebben a megközelítésben tehát vándortémák tágas katalógusaként, motívumok egymáratevődéseként is értelmezhető. A szócikkek megírása során az ilyen jellegű általánosabb, a lokálison, szingulárison vagy akár nemzetin túlmutató elemek számbavétele mindannyiszor fontosnak bizonyult, és ez a megközelítés egyfajta közép-európai motívumháló körvonalait is előhívta.

Ebben a munkahipotézis-fázisban artikulálódott tematikai csomópont-hálózatban nyilván kifejezetten transznacionális, történelmi-társadalmi összekapcsolásokat lehetővé tevő elemek is megjelenhetnek. Néhány példa csupán ezekre: első világháború, a Monarchia széthullása, második világháború, holokauszt, kommunizmus, 1956-os forradalom stb. Ugyanakkor lehetőség nyílik bizonyos motívumok specifikus tartalmakkal való feltelésének vizsgálatára is (nyilván ezek a konkrét regényszövegekben betöltött jelentőségteljes szerep felől kerülhetnek be a témakatalógusba): művész, színház, vidékiség, polgár, bordélyház, iskola stb. De akár bizonyos korszakokban vagy bizonyos kultúrákban preferált attitűdök, viszonyulásmódok is vizsgálatot érdemelnek: a nosztalgia vagy az elidegenedés, marginalitás általánosabb kategóriái mellett akár az öngyilkosság, alkoholizmus, betegség kérdésköre is relevánssá válhat. Ezekon kívül persze kifejezetten irodalmi témák, mint a hasonmásé vagy a disztópikus társadalmaké, ugyancsak megmutathatnak egy lehetséges, Közép-Európában kiemelten releváns mintázatot.

A fenti példákat konkrét szócikkek alapján emeltük ki – nyilván olyan nagyobb tematikai-motivikai egységekről van szó, amelyekhez a komparatista számos művet társítani tud Közép-Európánál tágabb kulturális térből is. A termékeny megközelítések lehetősége abban rejlik, hogy vegyünk észre valamiféle predispozíciót, ismétlődő értelmezői szempontokat némelyik ilyen motívum előfordulásaiban.

A rendelkezésünkre álló rövid terjedelemben nem térhetünk ki a teljes szövegkorpusz jellemzésére, fontosnak tartjuk viszont a közép-európai regényirodalom tizennégy nyelvének teljes körű felsorolását a szelekciós kritériumrendszer tágasságának érzékeltetése érdekében: héber, francia, angol, jiddis, szlovén, szlovák, olasz, horvát, szerb, cseh, lengyel, német, magyar és román nyelven írt művek kerültek be a kézikönyvbe. A nyelvek felsorolása egyben azt is érzékelteti, hogy a koncepció figyel a transzkulturális jelenségekre, a többnyelvű szerzőkre, hiszen a huszadik századi közép-európai regényirodalmat súlyosan érintette az emigráció és száműzetés jelensége – ilyen esetekben pedig gyakran nyelvváltásokra, a Közép-Európa-tapasztalatokat valamely világnyelven megjelenítő művek publikálására került sor.

Jelentéssé lehet továbbá a magyar vonatkozású szócikkek teljes írói névsorát felvonultatni, ez a következőképpen alakult: Babits Mihály, Bánffy Miklós, Bartis Attila, Bodor Ádám, Déry Tibor, Esterházy Péter, Fejes Endre, Füst Milán,

Gion Nándor, Grendel Lajos, Hajnóczy Péter, Hamvas Béla, Illyés Gyula, Karácsi Benő, Karinthy Ferenc, Karinthy Frigyes, Kertész Imre, Konrád György, Kosztolányi Dezső, Krasznahorkai László, Krúdy Gyula, Kaffka Margit, Márai Sándor, Markovits Rodion, Méliusz József, Mészöly Miklós, Móricz Zsigmond, Nádas Péter, Ottlik Géza, Örkény István, Szabó Magda, Szentkuthy Miklós, Szilágyi István, Tamási Áron, Tersánszky Józsi Jenő, Závada Pál. A magyar irodalomtörténetben tájékozott olvasó észreveheti, hogy a névsor időben és térben is meglehetősen tágas módon jelzi a magyar irodalom sokféleségét: a *Nyugat* klasszikus prózaíróitól az 1945–1989 között publikáló szerzőkig és a rendszer-váltás után induló fiatalabbakig számos kiemelkedő író van jelen a listán, térben pedig a magyar irodalom ebben a válogatásban jelzésszerűen befogja a vajdasági magyar irodalmat is Gion Nándor révén, a felvidékit Grendel Lajos révén, az erdélyit pedig több kortárs és klasszikus prózaíró révén is. Itt fontos említést tenni arról is, hogy mint minden hasonló kézikönyv esetében, a román nyelven elérhető művek nyilván befolyásolták magát a szelekciót is: van valamelyes relevanciája ugyanis annak, hogy egy figyelemfelkeltő értelmezés nyomában az olvasónak legyen lehetősége román fordításban kézbe venni a művet, amelyről a lexikonszócikk szól. A magyar vonatkozású szócikkek esetében is érvényes tehát, hogy sokat közölünk temesvári román komparatisták írtak, a művek létező román fordításai alapján.

Szóba került már korábban, hogy a lexikonszócikkekben elemzett művek valamiféle tematikus-motivikus hálózatot képeznek a rájuk irányult értelmezői figyelem nyomán. Ennek a hálózatossághoz további lehetősége, ha az intertextuális-architektuális réteget is bevonjuk az értelmezések során. Sok esetben kínálja magát ugyanis, hogy bizonyos vonatkozások mentén szerzői nevet-életműveket hozunk kapcsolatba egymással. Babits *Gólyakalifája* a megjelenített szorongásokat, bűnértelmézeseket, „átváltozási” próbálkozásokat tekintve felidézheti az olvasó számára Franz Kafkát. A korszakok, helyzetek, bizonyos műfaji jegyek alapján további szerzői összekapcsolások jöhetnek létre mondjuk Škvorecky és Kundera vagy a Mészöly/Hajnóczy/Esterházy trió esetében. Az egyes szerzői élettörténet-analógiák (például az emigráció és az erre való reflektálás) ugyanígy párhuzamokat hívhatnak elő: egy ilyen jellegű lexikon esetében fontos ezeket a lehetőségeket kiaknázni.

E vázlatos ismertetés inkább néhány részleges értelmezési szempontot kínált a megjelenés előtt álló kézikönyv befogadásához, és nem törekedhetett teljességre. Zárásképpen a vállalkozás román kulturális kontextusban tetten érhető újdonságértékét kell mindenekelőtt kiemelni: a Közép-Európa-fogalom legmarkánsabb és leginkább következetes megjelenítése román nyelvterületen kétségkívül a temesvári Harmadik Európa kutatócsoport munkájának köszönhető. Noha román közegben az általuk javasolt értelmezési keret nem konszenzuális, fontos észrevenni azokat a stratégiákat, amelyek révén a lexikon átjárhatóvá igyekszik változtatni rugalmassága révén egymással részben érintkező fogalmi kereteket. Azáltal, hogy a kötet nemzetközi szakértői hálózat bevonásával készült, relevanciája is tágult, hiszen nem csupán a román értelmezői horizontot képes megjeleníteni. Ennek ellenére persze felmerül a lexikon más nyelvekre fordíthatóságának, adaptálhatóságának problematikussága. Meggyőződésünk, hogy ebben a tekintetben nem annyira a megírt szócikkek jellege, inkább a szelekcióban érvényesülő súlyozás az, ami újragondolandóvá tenne egy másik nyelven létrehozott változatot. A szelekcióban kétségtelenül érvényesül a művet

létrehívó intézmény szakértői bázisának domináns irányultsága, kutatói profilja. Ennek ellenére vagy éppen a felvállalt arányok érvényesítésében érhetjük tetten a vállalkozás specifikumát, amelyik több hasonló nemzetközi projekt között is felismerhetővé, beazonosíthatóvá tenné a 20. század közép-európai regényeinek Temesvárról elindított lexikonát.

■ JEGYZETEK

1. Timothy Garton Ash: „Spune-mi care e Europa ta Centrală și-ti spun cine ești”. *Lettre Internationale* 1999. 2. sz. 4.
2. Adriana Babeți (coord.): *Dicționarul romanului central-european din secolul XX*. Polirom, Iași, 2022. E sok írásakor a könyv a Polirom kiadó honlapján az előkészületben levő könyvek között szerepel, a borítótervvel és a könyv adataival együtt.
3. Adriana Babeți – Cornel Ungureanu (coord.): *Europa Centrală. Nevroze, dileme, utopii*. Polirom, Iași, 1997.
4. Adriana Babeți – Cornel Ungureanu (coord.): *Europa Centrală. Memorie, paradis, apocalipsă*. Polirom, Iași, 1998.
5. Köszönettel tartozunk Adriana Babeți-nek, hogy az előszó kéziratváltozatát rendelkezésünkre bocsátotta.
6. Marcel Cornis-Pope – John Neubauer (eds.): *History of the literary cultures of East-Central Europe: junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*. John Benjamins Publishing, Amsterdam–Philadelphia, 2004.
7. Emanuel Modoc: *Internaționala periferiilor. Rețeaua avangardelor din Europa Centrală și de Est*. Editura Muzeul Literaturii Române, Buc., 2020.
8. Franco Moretti: *Conjectures on World Literature*. *New Left Review* 2000. 1. sz. 54–68.

HORKAY HÖRCHER FERENC

KÖZÉP-EURÓPA BÜSZKESÉGE ÉS BALÍTÉLETE

Eszme- és irodalomtörténeti megfontolások

Közép-Európa valójában mindig is (Nyugat-) Európa részét képezte, ám onnét kiszakította a megszálló szovjethatalom, s a nyugati hatalmak mindmáig szemet hunytak a fölött, hogy Európa testéből e régiót kivágták a második világháborút lezáró nagyhatalmi megegyezés.

A Közép-Európa-fogalom magyarországi kontextusa

■ Aki, mint én, a rendszerváltás előtti évtizedben járt Magyarországon vagy magyar nyelvű egyetemen a bölcsészkarra, szükségszerűen a Szűcs Jenő–Bibó István-páros munkásságából vezeti le Közép-Európa politikafilozófiai releváns fogalmát. Mindez független attól, hogy az illetőnek milyen politikai meggyőződése volt akkoriban. Bibó ugyanis maga volt a megtestesült erkölcsös politika, ennyiben pusztán kiállása '56 mellett minden józan ítélőképességű ember számára mércét jelentett. Amikor Európa regionális megosztottságáról kezdett gondolkodni, sokan azt hihették, mindez csak politikaelméleti fikció, történetileg igazolhatatlan. Az evidensen Bibóra támaszkodó Szűcs Jenő viszont nagyon is szakszerű, ettől még persze nyilván támadható érvekkel szolgált arra vonatkozólag, hogy Európának három történeti régiója van: a nyugati és a keleti modell között van egy átmeneti típus, amelyet ő – meghatározott történeti jegyek alapján – önálló régióként azonosított. Igaz, ez utóbbi tézist kétségbe vonta Péter László nevezetesen szkeptikus dolgozata, amely inkább úgy olvasta Szűcs Jenő teóriáját, mint amelyben Közép-Európa „inkább a másik két régió társadalmi struk-

Az írás egy korábbi változata elhangzott a University of North Carolina Chapel Hillben található kampuszán, 2016. október 11-én. Ferenc Hörcher: *Hungary, 1956: The Role of the Tragic in the Construction of Central European Identities*. <https://globalstudies.unc.edu/event/ferenc-horcher-hungary-1956-role-tragic-construction-central-european-identities>.

turális elemeinek egyfajta keverékeként jelent meg, mintsem saját identitással bíró régió”.¹ Ám nem ez Szűcs dolgozatának egyetlen lehetséges olvasata: egy másik értelmezés szerint a történész úgy vélte, igenis létezett egy különálló régió, hisz rögtön dolgozata elején leszögezte: „Az egykori római limes nyomvonala is benne maradt Európa morfológiai térképében, a »Nyugat« fogalmán belül már kezdettől elkülönítve »Közép-Európa« csíráját.”² Míg szerinte Bibó kifejezetten történeti érzékkel rendelkező politikatudós volt, Szűcs Jenő a maga részéről a politikaelmélet és politikai gondolkodás iránt nyitott történész volt. Ezért érdekes a kettejük „együttműködése”. Az 1981-ben megjelent legendás tanulmány Európa három történeti régiójáról persze már nem találta élve Bibót, de „a római jellem” (Réz Pál) tekintélye ekkoriban állt talán a legmagasabban. Elég csak a nevezetes Bibó-émlékkönyvre utalni, amelyben az ellenzéki és túrt értelmiség jó része felsorakozott Bibó mellett. Szűcs Jenő párhuzamosan jelentette meg írását ebben a kötetben és a hivatalos *Történelmi Szemlében* is, elindítva elmélete recepcióját a hivatalos és a földalatti irodalomban is. A Bibóra hivatkozó Szűcs-írás ugyanis – nem érdemtelenül – rögtön a figyelem középpontjába került. Nem csoda, ha két éven belül kötetet is megjeleníthetett a témáról, sőt újabb két éven belül francia kiadása is kijött a nyomdából, Fernand Braudel előszavával. Ezzel pedig a magyar és az európai vita Közép-Európáról összeért.

Mielőtt azonban a vita európai dimenziójára is kitérnénk, jegyezzük meg, hogy egészen a rendszerváltás idejéig Közép-Európa az egyik legfontosabb hívószó maradt a magyar nyilvánosságban, legyen szó akár a szamizdatos ellenzékéről, akár pedig az épp intézményesülő MDF-es értelmiségről vagy a leendő Fidesz körüli szellemi mozgásokról. A rendszerváltás korabeli viták jó összefoglalását adja például a Gyurgyák János szerkesztésében megjelent *századvéges válogatás, a Kell-e nekünk Közép-Európa?* 1989-ből. A válogatás kiemelt szerzői voltak: Kende Péter, Bojtár Endre, Gyarmati György, Jeszenszky Géza és Tókéczki László, de a vitát dokumentáló anyagban ott találjuk Norberto Bobbio, Schöpflin György, Zbigniew Brzezinski, Timothy Garton Ash, Czesław Miłosz, Václav Bělohradský, Hans-Peter Burmeister, Vajda Mihály, Milan Kundera, Jozsif Brodskij és Emil Cioran írását is, valamint körkérdés formájában a kortárs magyar értelmiség számos tagját is megszólították, Ágh Attilától Fejtő Ferencig, Borbándi Gyulától Kosáry Domokosig. E névsort is figyelembe véve kimondhatjuk: Közép-Európa fogalma a magyar rendszerváltás egyik kiemelt témájává, ha tetszik, ikonikus metaforájává vált.

A Közép-Európa-fogalom európai kontextusa

■ A Közép-Európa-vita nyolcvanas években indult európai hullámát Milan Kunderához szokás kötni. Ő volt ugyanis az a régióból származó, vagyis a vasfüggöny mögötti világból átszökött, egyben világhírre szert tett író, aki a témát egy erőteljesen fogalmazó esszével a korabeli kontinentális viták középpontjába állította. Az írást, mely magyarul *A megrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája* címmel jelent meg, 1983-ban közölte szerzője a *Le Débat* lapjain. A szöveg magyarul először a szamizdatban terjesztett *Hírmondóban* jelent meg, 1984-ben. Kundera nem sokkal az írás megszületése előtt hagyta el hazáját, Csehszlovákiát, 1975-ben disszidált Párizsba. 1979-ben elveszítette csehszlovák, és 1981-ben nyerte el a francia állampolgárságot. Ennek megfelelően még frissek voltak a se-

bei, amikor ezt a vitairatot közzétette. Nagyon is szólt az írás, még évtizedekig hatott, sőt igazi jelentőségét tulajdonképpen a rendszerváltás teremtette meg.

Kundera írása nyíltan kommunizmusellenes volt, amit nyilván nem engedhetek meg maguknak a nyolcvanas évekbeli, a hivatalos nyilvánosságban zajló magyar vita résztvevői. Más kérdés, hogy Kundera akkor még meglévő erkölcsi-politikai tekintélyét azóta alaposan megtépázta a Miroslav Dvořáček-vita, amely arról a cseh sajtóban megjelent vádról szólt, hogy Kundera még fiatalon feljelentette egyik társát a rendőrségen. A vita során Kunderát széles körű nemzetközi írói összefogás vette védelmébe, de a szerepével kapcsolatos nézeteltérés nem jutott nyugvópontra. A részletek ismerete nélkül nyilván jól tesszük, ha nem ítélkezünk túl gyorsan az ügyben. Ám a Kundera által felvetett Közép-Európa-téma az adott élettrajzi kérdéstől függetlenül továbbra is égetően fontosnak látszik, s valljuk be, esszéjének kommunizmusellenes irányvonala is, innét, a régióból nézve, máig helyesnek látszik.

Kundera Bibóéhoz hasonló alapról indít, csak épp a történelmi felelősséget eltérően ítéli meg. Tézise röviden összefoglalható. Közép-Európa valójában mindig is (Nyugat-) Európa részét képezte, ám onnét kiszakította a megszálló szovjethatalom, s a nyugati hatalmak mindmáig szemet hunytak a fölötte, hogy Európa testéből e régiót kivágta a második világháborút lezáró nagyhatalmi megegyezés.

Ha Kundera tézisét el is fogadjuk, akkor is kérdés, hogy aktuális-e mindez, a vasfüggöny lebontása és az uniós egyesülés után is. Amellett szeretnék érvelni, hogy Kundera felvetésének jogosságán mit sem változtat a régió országainak felvétele először a NATO-ba, majd az Európai Unióba – Közép-Európa rehabilitációja ugyanis elmaradt. Ennek magyarázatát már Kundera abban látta, hogy Európa valamifajta identitásvesztés állapotában van. Úgy tesz, mintha Közép-Európának a vasfüggöny túlsó felére eső része soha nem is tartozott volna Nyugat-Európához. Ennek a tudatos felejtésnek persze jó okai vannak, melyek közül a legfontosabb: a második világháború előtt a Nyugat úgy döntött, Sztálin Szovjet-uniójával szövetkezik a hitleri náci Németország legyőzésére. Ennek viszont meg kellett fizetnie az árát, s pont Közép-Európa keletre történő átzilipelése volt a fizetésnek a legfontosabb összetevője. A következőkben azt szeretném kifejteni, miként vezetett ez a történelmi áldozati szerep Közép-Európa önértékelési problémájához.

Közép-Európa büszkesége és balítélete

■ Közép-Európa úgy járt, mint elvált szülők gyermeke, akiket ide-oda dobál a két szülő. A válóper során egyik válófél sem szereti igazán a feleslegessé vált gyermeket, ha magához is veszi, saját érdekéből teszi. Ilyen szempontból érdeemes felidézni Kundera esszéjének nevezetes fordulatát: „ha élni annyit tesz, mint létezni azokban, akiket szeretünk, akkor Közép-Európa már nem létezik. Pontosítok: szeretett Európája szemében Közép-Európa csak a szovjet birodalom része, semmi, de semmi más, mint ennyi.” A 20. században megkötött nagyhatalmi megegyezés (úgy is mondhatjuk, történelmi „deal”) értelmében a Szovjet-unió 1945 után rátenyerelhetett erre a területre, s rákényszeríthette elnyomó, embertelen államgépezetének akaratát az itt élő nemzetekre. S ezért a Nyugat soha nem követte meg Közép-Európát: mintha ennyi áldozat igenis elvárható lett volna a világbékéért. Hogy milyen következményei vannak egy több mint 40 éves szovjet rémuralomnak, azzal persze nem sokan számoltak. Márpedig Kö-

zép-Európa igencsak megsínylette azt a korszakot, amikor nemhogy demokráciát nem építhetett, hanem a meglévő demokratikus intézményrendszert s a fejlődő civil társadalmat is lerombolta a baloldali, kommunista diktatúra.

A totalitárius hatalomgyakorlás lényege, hogy nemcsak a politikai intézményeket kényszeríti rá a lakosságra, hanem a tudatmódosítás minden eszközét beveti. Egy példa: angol szakos diákként nekem is titokban kellett becsempésznem Orwell 1984-ét 1984 körül Magyarországra, így teljesítve be az író baljós előrejelzését. A kádárizmust szokás a megennyhült diktatúráként emlegetni. Ezzel azonban épp a lényegét értjük félre. Kádár mindvégig tudatosan kézben tartotta a pártot és elnyomó apparátusait – csak épp hasonló utat járt be, mint Ferenc József: próbált kiszabadulni a legitimációs deficit helyzetéből, vagyis a gyűlölt idegen hatalmat Magyarországra behívó áruló szerepköréből. Politikailag folyamatos hátrálásban volt, de valójában nem adott fel egyetlen lábnyomnyi területet sem. A „kirakatszocializmus”, „fridzsidersocializmus”, „gulyáskommunizmus” kifejezések mind csak a kádári hatalomgyakorlás technikáiról szóltak – a totalitárius rendszer keretein belül. A propaganda révén folytatott véleményzsarnokságot, aktív tudatmanipulálást azonban nagyon is tudatosan folytatta a rezsim, az aczéli kultúrpolitika zseniális alkalmazása révén. Aprólékos figyelemmel (noha nem hibátlanul) működtették a cenzúrát, és az oktatásban, a magas- és a popkultúrában és természetesen a humán és társadalomtudományokban is folyt a manapság soft powerként emlegetett ideológiai befolyásolás.

Közép-Európa népei ilyen traumatizált állapotban érték meg a rendszerváltást (mint tudjuk, Magyarországon már ez utóbbi fogalmat is sokan megkérdőjelezik). Ráadásul elmaradt mind egy szimbolikus jelentőségű rehabilitáció (vagy nevezem inkább bocsánatkérésnek?), mind pedig egy olyan társadalmi megtisztulás, amilyen egy totalitárius rezsim bukása után indokolt lenne. És itt nemcsak a titkosszolgálati szereplők listájának elmaradt nyilvánosságra hozatalára kell gondolni. Hanem azoknak az informális hálózatoknak a megszüntetésére is, melyek révén az előző elit a gazdasági, kulturális, oktatási vagy épp államigazgatási szektorban tovább tudta (és tudja?) működtetni hatalmi apparátusát. Ily módon a kommunizmus egy végeláthatatlannak tűnő posztkommunista állapotnak adta át helyét. Az itt élő népek jó része pedig nem tudott megbékélni az őket folyamatosan demokráciára oktatni kívánó, de saját felelősségét el nem ismerő Nyugattal. A nyugati véleményformáló elitek csak fokozzák ezt a traumatikus posztkommunista tudatállapotot, amikor az LBMTQ és más radikális baloldali ideológiák becsempészése révén szeretnék a két politikai kultúrát összemosni.

Közép-Európa tehát az e régióban működő politikai kultúrák képzelt ideális és/vagy történelmileg megszenvedett valóságos énképe. Mint ilyen kifejezheti azt a kisebbségi érzetet a Nyugattal szemben, amiről fentebb szó esett. Ezenfelül kifejezhet egy olyan morális felsőbbrendűség-tudatot, amely az előbbinek természetes kísérőjelensége. Közép-Európa áldozatként tekint magára, s ezért magáénak vindikálja a morális magaslati pozíciót. Pedig valójában azzal nem rendelkezik, már csak a régió nemzeteinek egymás ellen elkövetett bűnei miatt sem. Sőt ha a második világháborúban elkövetett (vagy el nem követett) emberiségellenes cselekedetekkel (a holokauszttal) kapcsolatban vállalt állami (és társadalmi) felelősség kérdését is ide kapcsoljuk, akkor bizony Közép-Európa morális főlénye oda. Büszkeség és balítélet egymást kíséri a régióban – és egymást oltja ki.

■ És itt érdemes bekapcsolni a diskurzusba egy magyar szerzőt, Mészöly Miklóst. A világirodalom állócsillagává vált Milan Kunderát és a magyar irodalom állócsillagát, Mészöly Miklóst ugyanis a tragédia fogalma hozza össze. Mindketten tragikusnak látták Közép-Európa történelmi tapasztalatát, az abból levonható tanulságokat. Mészöly és Kundera azonban nem könnyen elegyedik egymással, még ebben a szövegben sem, hát még a valóságban. Polcz Alaine-nel folytatott levelezéséből rekonstruálható az érzékeny magyar író Kunderával alakuló ismeretsége. Először arról írt feleségének, hogy a befutott író hogy próbálta az idősebb, kevésbé ismert pályatárs nemzetközi megismertetését elősegíteni, de aztán az is kiderült, hogy végül, talán eltérő alkatuk miatt, nagyrészt Mészöly döntéséből kifolyólag, mégsem lettek barátok.

Mészöly Közép-Európája tragikus, mint Kunderaé, mégis másként jellemezhető, mint cseh pályatársáé. Talán épp azért, mert ő nem Párizsból látott rá, hanem mindvégig otthonról? De hiszen Mészölynek legalább olyan fontos volt a francia kultúra, mint Kundera számára. Vagy azért, mert Mészölynél szépirodalmi műfaji keretek közé kívánczik a regionális tudat vizsgálata? De hiszen Mészöly is remek esszéíró – s ha hihetünk Szilasi Lászlónak, prózaíróként erősebb is cseh–francia párjánál. Az is igaz lehet, hogy a szépirodalmi forma lekerekítettsége ellenáll a megszakadt hagyományként értelmezett témának. Mészöly monográfusa segít eligazodnunk Mészöly műfajilag is megosztott közép-európai univerzumában. Szolláth Dávid Thomka Beátára hivatkozva mutatja ki, hogy 1.) Közép-Európa témája mind a két világháború közötti időszakban, mind 1945 után ellenzéki téma idehaza, hogy 2.) Mészöly számára ez a fogalom egyrészt egy mikrorégiót (a Dél-Dunántúlt), másrészt egy nemzetnél nagyobb területet jelöl ki, amely mintegy összeköti a nemzet szintjét Európáéval, és hogy 3.) Mészölyre e kérdésben a 20. századi magyar irodalom sokféle hagyománya hatott, név szerint is felsorolva Adyt, Jászit, Szabó Dezsőt, József Attilát, Németh Lászlót, Bibó Istvánt és Szűcs Jenőt.³ De típusként két hagyományt különböztet meg: a nagy egzisztenciális téteket megfogalmazó alapművek sorát, a Halotti Beszéd-től Vörösmartyn, Kölcseyen át Madáchig, Keményig, sőt Krúdy Gyuláig, s az anekdotázó szövegtípust. Ez utóbbiakat korábban is bírálta, de a nyolcvanas évekre az előzőeket is kritizálni kezdte mint a nemzethalál víziójában elsüllyedő, hamis nemzettudat megnyilvánulásait. Ebben Szolláth Bibó hatását éri tetten. S a hivatkozott Bibó-mű, *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* címet viselő szöveg a csehekre és a lengyelekre is kiterjeszti ezt a politikai hisztéria megnyilvánulásaként értett végletes össznemzeti aggodalomtípust. Ahogy tehát Bibó, Mészöly éppúgy a nemzeti tudat torzulásait fedezi fel – ő nem közvetlenül a politikában, hanem az általa oly fontosnak vélt nagy lélegzetű, egzisztenciális jelentőségű írásművekben. Megoldási javaslatok is írásgyakorlatok formáját ölték – maga is kiad egy kötetet *Volt egyszer egy Közép-Európa* címmel, valamint esszéiben is próbálja feldolgozni a témát. Meggyőződése, hogy a nemzettudat gyógyításának eszköze a sötét, balul sikerült vagy elhibázott múlt kibeszélése – és az irodalom, a kultúra esetében – a kiírása. E tekintetben az író tevékenységét részletesen feldolgozó Szolláth Dávid Paul Ricoeur és Maurice Halbwachs vonatkozó közösségi emlékezet-gyakorlataira utal. Szolláth azonban felhívja egy olyan jelenségre is a figyelmet, amely magát Mészölyt is e trauma áldozataként (is) mutatja: míg köz-európai esszéiben az író a jelen és a jövő problémáival vi-

askodik, a szépirodalomban egy rég letűnt múltba helyeződik vissza Közép-Európa, lényegében a századforduló, a Monarchia és a vármegyék világába. Mint ha törés állna be a kétféle szövegtípus idősíkjá között – ez a törésvonal lényegében a második világháború történelmi helyét jelöli ki. S a beszédes folyamatoságihiány, szakadás a kétféle írástípus között, végső soron mindaz a végül is hiábavalónak bizonyuló küzdelem, amit Mészöly a nagy prózaformájáért vívott, a holokausztirodalom jól ismert jelenségére emlékezteti Szolláthot: „Mészölynél a traumatikus múlt értelmezésének nehézségei az elbeszélés formaproblémájaként adódnak, másfelől a holokauszt irodalmának sajátosságaira emlékeztet.”⁴

Ha Mészöly szépprózája az egyéni és közösségi tudatnak a múlttal folytatott küzdelmeinek kudarcaiból építkezik, a Mészöly-esszéisztika jobban beleillik a nyolcvanas évek ellenzéki, tiltott vagy túrt vitájának áramába. A téma egyik legelkötelezettebb s ezért nem mindig legtisztábban látó történésze a következőképp jellemezte a főáramot: „A Közép-Európa gondolat hívei, elsősorban jeles írók, Kundera, Havel, Miłosz, Konrád és néhány történész, politológus a hangsúlyt arra helyezték, hogy Közép-Európa ugyan már nem létező politikai identitás, mégis mint hasonló szokások, hasonló mentalitás és reflexek által összekapcsolt kulturális közösség ma is eleven eszmei és intellektuális realitás.”⁵ Ha Mészöly esszéit e főáramba illeszkedő szövegekként olvassuk, akkor azok beszédhelyzete élesen elkülöníthető a szépprózai művek időkezelésétől, s ezt akár – írói? gondolkodói? – kudarcának is tekinthetnénk. Hiszen ami sikerül az esszéekben, tudniillik a jelent megszólítani, az ezek szerint nem sikerül a Közép-Európa tematikájú szépirodalmi művekben. Mi azonban inkább szeretnénk ebben az írói alkotás teremtőerejének ékes példáját látni.

Miközben Közép-Európa, ahogy szeretttük volna, végleg elmúlt, a jövő a mi kezünkben van, azzá formáljuk, amivé mi akarjuk. S ha írók vagyunk, miért ne teremthetnénk meg azt a vágyott, önmagát meghaladó Közép-Európát írói életművekben, amelyeket esszéíróként szeretnénk, történészként pedig elmúlt esélyként tartunk számon? Erre a Mészöly által tételezett írói szabadságra, amely tehát túlmutat nemcsak a politikai gondolkodó, de a politikus szabadságán is, amennyiben azt is megalkothatja, amire nekik a politikai realitás világában esélyük sincs, példaként szolgálhat az, ahogy Mészöly az őt követő nemzedéket (a Péterek nemzedékét, vagyis Nádast, Esterházyt, Hajnóczyt, Lengyel Pétert, Bereményit) bemutatta a Lajtán túl, Bécsben: „új prózaíró nemzedékünk az eddiginél természetesebbnek és elkerülhetlenebbnek érzi, hogy Közép-Kelet Európa sorsközösségében fogalmazza meg magát”.⁶ Más kérdés, hogy vajon ennek a nemzedéknek sikerült-e beteljesítenie Mészöly jövőbe látó megállapítását, s valóban közelebb érnie az ideálisnak elképzelt közép-európai sorsközösséghez. Mészöly állításának hitelességét nem a feltételezés esetleges megvalósulása adja, hanem annak a mögöttes állításnak a meggyőző ereje, hogy az irodalom épp azáltal válhat terapeutikussá, ha nem átvállalni szeretné a politika vagy akár a politikai gondolkodás feladatát, hanem abbéli szabadságával él, amivel azok nem rendelkeznek. De hogy ihletően hatott felszólítása, azt nemcsak a fenti generáció tovább élő történelmi érdeklődése bizonyítja, hanem az azt követő nemzedék néhány képviselője – mégpedig a lírában. Kemény Istvánra és Térey Jánosra gondolok – e két, egymással nem mindenben egyetértő, de egyívású költőre, akik újból divatba hozták az irodalomban a magyarsággal kapcsolatos évszázados vitát. Kemény esetében nemcsak a *Lúdbőr* című esszégyűjteményre kell gondolnunk, benne a *Komp-ország, a hídról* című esszéjével vagy a Szűcs Jenő neve-

zetes dolgozatáról szóló írással, hanem az általa felépített egész új-Ady mítoszra s persze *A királynál* című, megrázó verseskötetére is. Térey János esetében pedig elég egyszerűen Balázs Imre József 2007-es dolgozatának címére utalnom: „*Én vagyok az igazi Ady Endre*”. Meggyőződésem szerint ironikus módon épp ezek az alanyi költők biztosították a Mészöly-féle irodalmi „nemzetkritika” hagyományának továbbélését.

Következtetések

■ Ebben a rövid szövegben annak igyekeztem utánajárni, hogy vajon milyen értelemben bír jelentőséggel a Közép-Európa-fogalom ma. Azt szerettem volna megmutatni, hogy mind a rendszerváltás kori magyar nyilvánosságban, mind a vasfüggöny lebontása idején zajló európai vitákban fontos szerepe volt a fogalomnak mint a Nyugat egyszerűen el nem intézhető, alternatív másikjának. Azt próbáltam megmutatni, hogy miközben Közép-Európa politikai közösségei nem menthetők fel a történelem 20. századi tragédiáit elemezve, annyi belátható, hogy tragikus sorsukban kulcsszerepet játszott az a tény, hogy a hitleri Németországgal szemben Európának össze kellett fognia Sztálinnal. Amellett érveltem, hogy elsősorban e döntés áldozata lett Közép-Európa szabadsága, noha e tény nem menti fel a régió politikai elitjét hibás döntéseik felelőssége alól. Ezen alapul a régió öntudatának büszkesége, de az évtizedek alatt elszenvedett totalitárius tudatmanipuláció s a saját múltjával való szembenézés hiánya együttesen olyan közösségi tudattorzulást eredményezett e közösségek gondolkodásában, amelynek következményei hosszú távúak. Ám Mészöly Miklós vonatkozó szépprózai és esszéisztikus írásai, valamint a csak érintett Kemény–Térey típusú költészet és esszéisztika révén arra kívántam utalni, hogy Közép-Európa mint gondolati konstrukció és mint kihívás a kortárs irodalom (és más művészeti formák) számára olyan témát adhat, amely adott esetben terápiaként szolgálhat, s ennyiben segíthet a politikának és a politikai gondolkodásnak is a közösségi trauma feldolgozásában és ezáltal meghaladásában is.

■ JEGYZETEK

1. Péter László: *Közép-Európa visszavetítése a múltba*. Európai Utas 2004. 3 sz. 64–77. 72.
2. Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Történelmi Szemle 1981. 3. sz. 313–359. 315.
3. Szolláth Dávid: „*Kelet-Közép-Európát kellene megfogalmaznunk prózában*”. Mészöly Miklós '80-as évekbéli esszéiről. In: Kisantal Tamás: *Thomka-symposion*. Ünnepi kötet Thomka Beáta köszöntésére. Kalligram, Pozsony, 2009. 288–300.
4. Szolláth Dávid: i. m.
5. Hanák Péter: *Ragaszkodás az utópiához*. Liget, Bp., 1997. 215.
6. Mészöly Miklós: *Bevezető, egy irodalmi esthez* (1979). In: *Uő: A pille magánya*. Jelenkor, Pécs, 2007. 473–478.

TOMPA ANDREA

AZ ÜRES HELY

Janovics Jenő feltételezett naplójáról

Ami nincs

■ Ami túlságosan értékes – a közvélemény vagy egy szűkebb csoport számára –, mindig veszélynek van kitéve. Megőrzése érdek és feladat. Már-már annyira felértékelődhet, hogy legfeljebb ellopni, tönkretenni, meggyalázni lehet.

Egy túlságosan nagy értéket képviselő nyakék, amelyet Mária Antónia számára készítettek, és amely egy évtizeddel később már a rendszer-váltó forradalmi kor szimbolikus és üldözendő darabja lett, soha nem szolgálta azt, amire készült: a francia forradalom a tárgyat és viselőjét is elsodorta, éppenséggel lenyakazva birtokosát, azon a helyen sértve fel a testet, ahová az ékszer szánták. Róma lerombolása képrombolással kezdődik: Jézus hiteles képe nem önmagában, hanem mint vallási tárgy szintén egy korszak végét jelenti. Minél nagyobb veszély fenyegeti a tárgyat vagy birtokosát, annál kisebb az esély a tárgy fennmaradására. Ebből talán az is következne, hogy nem a legértékesebb tárgyakat őrzi meg a történelmi emlékezet és a múzeum.

A napló lehetséges története

■ A kolozsvári Nemzeti Színház igazgatója, Janovics Jenő naplója úgyszintén rendszerváltó – a rendszer- vagy impériumváltást rögzítő tárgy. Néhány tucat megtalált oldala alapján úgy tűnik, létezett, bár, mint látni fogjuk, maga

Részlet *A kolozsvári színház a hatalomátvételtől 1919-ben és 1940-ben* című, készülő tanulmányból.

Ami túlságosan értékes – a közvélemény vagy egy szűkebb csoport számára –, mindig veszélynek van kitéve. Megőrzése érdek és feladat.

a tárgy is kérdéses. Az alább elemzendő oldalak az impériumváltás eseményeit rögzítették 1918 decemberétől 1919. október elejéig; úgy sejtjük, a szerző 1940-ben vagy 1941-ben veszi elő újra a naplót, vagy tán akkor írja meg, az újabb impériumváltás estéjén.

Janovics sokszor, sok helyütt, számos formában, műfajban írta meg, adta közre – például *Színjátásunk múltjának négy korszaka (Pásztortűz, 1938)* című értekezésében vagy az életében kéziratban maradt könyvben, *A Hunyadi téri színházban* – az 1918 decembere és 1919. szeptember 30. közötti eseményeket, amelyeket a köznyelv és a színháztörténet a kolozsvári Nemzeti Színház átvételének nevez. Napra pontosan, gyakran órára pontosan emlékszik a történésekre – hiszen, úgy tűnik, rendelkezésére állt a naplója, legalábbis valamilyen feljegyzések. Ezekből *A Hunyadi téri színház* című kötet utolsó lapjain is idéz, amikor az 1919-es eseményeket beszéli el, naplójegyzetként emlegetve munkáját.

Naplójának megőrzött – és megtalált – része pontosan mutatja, hogy Janovics Jenő nem magánemberi naplót vezet; naplórészletében semmi nyoma magánemberi vonatkozásoknak, bejegyzéseknek, személyességnek, dilemmáknak. Egy Nemzeti Színház vezetőjeként közember, és mint korának nemcsak nagy formátumú művésze – színész, rendező, igazgató, de színházépíttető, filmgyártó és -forgalmazó is egyben, tehát üzletember és vállalkozó (a kolozsvári Nemzeti Színház Fellner és Helmer tervezte épületének kivitelezését maga irányítja 1906-ban) – tudatában van közéleti szerepének. A naplóból a *személy* lélektani folyamatai teljességgel hiányoznak, nem ábrázol vívódásokat, félelmeket, pusztán döntéseket. Ugyanakkor naplóra jellemző részletek, megfigyelések sem tartoznak a szerző érdeklődési körébe. Csakis a közéleti figura *szerepe, döntései, nyilvánosság előtti viszonyai*.

Filmgyártóként és filmforgalmazóként, három mozgófilmszínház tulajdonosaként, valamint egy Nemzeti Színház felelős vezetőjeként, üzemeltetőjeként Janovics kitűnően boldogul az üzleti életben is. Rendes és rendszerető ember, aki számos tevékenysége között csak nagyfokú szervezettséggel igazodhat el. Hagyatéka¹ páratlanul gazdag, a színház tevékenységére, gazdasági működésére vonatkozó iratai, nyilvántartása, a művészeti munka dokumentálása rendelkezésre áll. A kolozsvári Nemzeti Színházban, úgy tűnik, rend volt, enélkül egy ilyen nagy gépezet, művészeti intézmény nem is működhetett volna eredményesen.

Az íráshoz egyébként szenvedélyes viszony fűzi a szerzőt: személyes levelezése ugyan nem ismert – meglepő módon rendkívül kevés a magánemberként való levelezése² –, közemberként, igazgatóként, számos szervezet vezetői-ügyvivői tisztségében azonban sokat ír. Többkötetnyi színház- és drámatörténeti tanulmányt publikál, irodalmi bevezetőket, cikkek, elemzések tucatjait. Irodalomról le is doktorált.

A dokumentum (81/9-es fondjegyzékszámval, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Janovics Jenő archívumában, hat oda nem tartozó oldallal az elején, amely színeszokról szól, újrainduló oldalszámozással, cím nélkül) voltaképpen 84 számozott oldalnyi gépirat egy – feltételezések és Janovics közlése alapján – valaha kéziratot naplóból, ma ekképpen agnoszkálva: „Janovics Jenő összefoglalója az 1918 utáni kolozsvári színházi viszonyokról II. g., 90 f.” Talált szövegről van tehát szó, önéletrajzi naplótöredékről, amelyet ma szerzői jóváhagyás nélkül olvasunk; ám a szerző közszereplői minőségében írja meg, majd valószínűsíthetően *írja át* a második bécsi döntés küszöbén. Ezt a naplót a kolozsvári Nemzeti Színház igazgatója a nyilvánosságnak szánta, ennek a nyilvánosságnak az ideje azon-

ban Janovics Jenő 1945-ben bekövetkezett haláláig nem érkezett el, ahogy az azt követő fél évszázadban sem volt rá alkalom. A gépiratot feltételezésünk szerint hivatásos gépíró készítette.

Az 1918 decemberétől kezdődő események naplóban való rögzítését – hiszen Janovics tudatában van történelmi szerepének, amely éppen fordulat előtt áll – akkor kezdi el veszély fenyegetni, amikor az igazgatót felszólítják, hogy tegye le az esküt az új (román) hatalomra, majd később arra, hogy adja át a színházat. Egyiket sem hajlandó teljesíteni. Az átadás ellen úgy érvel, hogy őt magánjogi szerződés köti a magyar államhoz, és nem lehet szerződészegő. Magatartása – amellyel voltaképpen a színház átvételét 9 hónapon keresztül, 1919 januárjától szeptember végéig el tudja halasztani – azonban az új hatalommal máris feszült viszonyt szül. Ezt a feszült, számos konfliktussal terhelt viszonyt rögzíti a napló.

A bejegyzéseket – amelyeket ezeken az oldalakon kiemel a vélhetőleg igazgatója alatt folyamatosan írt naplóból, így a naplóírás talán haláláig is eltarthatott – 1940-ben veszi elő: „Elővettem naplójegyzeteimet, amelyeket huszonkét éven át rejtettem a házkutatók kopói elől padlás porában, régi rongyokba burkoltan, pince odújában, fahasábokba ágyazva [...]”

Új világ kezdődik, ám Janovics ekkor már nemcsak hogy nem igazgató – 1932-ben megvált a színházról –, de voltaképpen már perifériára került, nem a közélet meghatározó szereplője. Az elrejtett napló elővételének gesztusával, amely több ponton a napló *átírását* is eredményezi 1940–41-ben, önvizsgálatot tart. A naplóhoz olyan bevezetőt illeszt, amely retorikája alapján egyértelműen *visszatekintés, emlékezés* 1918 telének eseményeire, és nem kortárs rögzítés: 1918 decemberében Erdély magyar lakossága még sokáig átmenetinek, rövid időre szóló „megszállásnak” gondolta az impériumváltást, holott a bevezető mást sugall. A „megszállt terület” kifejezés még sokáig uralja a sajtót; 1921–22 táján válik világossá, hogy az elcsatolás végleges. A bevezetőben a helytállás, hősi kitartás, ellenállás retorikája, az „odaát” léte egyértelműen későbbi történeti-retorikai képződmény: „Hajnalra [miután a románok bejöttek Kolozsvárra] bennem is fogadalommá erősödött a gondolatok áradata, *acéllá keményedett az akarat, hitté magasodott a kötelesség szava*, bármi törjön reánk, nem szabad elhagynom *őrhelyemet*, ahová engem a legtisztábban látó magyar vezér, Tisza István állított tizennégy évvel azelőtt. Jön az *áldozathozatal* szent kötelessége – vállalom boldogan, minden javammal. *Felszegett fejvel, kitárt mellel* fogom védeni a magyar színészek jogait ezen a földön. *Reánk szakadnak majd a szenvedések órái* – viselem őket feljajdulás nélkül. *Szívünkbe fúródnak a megalázás nyilai*, tudom, hogy kegyetlenek és istentelenek lesznek – meghajtom fejemet, *de őrhelyemről el nem mozdulok. Ha üldöznek, szembefordulok velük, de meg nem futamodom.* Ha *odaát*ról hívnak javadalmasabb és előkelőbb helyre, nem megyek. *Belefúrom* lábamat Erdély földjébe, *megkapaszodom* Erdély szikláiba, ha jön majd a zivataros orkán, engem el ne fújhasson. *Ahová a magyar sors kegyelme állított, itt maradok fedetlen fővel, erős szívvel, bízó lélekkel.*”³ A kiemelések egy későbbi retorikai eszköztárat mutatnak, nem az akkor még felfoghatatlan történelmi események azonnali közelségét – rálátás és értelmezés, visszapillantó jövőbelátás olvasható ki belőlük a közvetlen megélés helyett. Egy 1940-ben írt, átfogalmazott naplótöredékkel van tehát dolgunk.

Egy kisebbségi magyar helytállása, magyarságának tanúságtétele most, 1940-ben ez a naplórészlet. Vajon ki előtt kívánta a volt igazgató igazolni magát? Kinek szánta naplójegyzeteinek újraolvasását? Hiszen az önvizsgálat nyilvánvalóan

tisztán retorikai fordulat; ráadásul egy kéziratból készült gépirat, tehát másolat. Janovics Jenő az 1940-es számvetéssel voltaképpen új szerepre készül: újra átvenni, immár a magyar hatalomtól, az ismét Nemzetinek nevezhető kolozsvári teátrumot.

1940-ben, a második bécsi döntés után Janovics állítása szerint a napló a kolozsvári Egyetemi Könyvtárba kerül, ahová saját maga letétbe helyezi; ezt a kézirat egyik szereplőjének inkognitója kapcsán árulja el: „A levélíró nevét és lakását nem akarom még nyilvánosságra hozni. Abban a kéziratban azonban, amelyet a kolozsvári Egyetemi Könyvtárnál helyeztem letétbe s melyet huszonöt [év] év elteltével szabad csak felbontani, meg van jelölve neve, rangja és akkori pontos lakáscíme.” Egy másik bejegyzés szerint „[egy látogató] neve abban a kézirati példányban van megjelölve, amelyet az Egyetemi Könyvtárban helyeztem letétbe”. Ez arról árulkodik, hogy a naplóról több másolat is készült. Magánjellegű naplóból kéziratos másolat nemigen készül; ami magánjellegű, egyben egyszeri is. A napló tehát az 1940-es hatalomváltás után kerül a kolozsvári könyvtárba, azonban a kéziratok 1940-es nyilvántartása ma már nem létezik. A második világháborút végül Pesten túlélte Janovics Jenő hazatérte után átveszi a kolozsvári Színkört; naplójáról ettől kezdve nincs nyom. A rendelkezésre álló adatok alapján a kolozsvári Egyetemi Könyvtár a második bécsi döntés után Nagyszebenbe menekül, majd később visszakerül. Az ott végzett kutatásaim eredménytelenek maradtak: e napló létéről semmilyen forrásból ma nem tudunk.

Janovics azonban hiába veszi elő naplóját, hogy segítségével helytállását bizonyítsa: Hóman Bálint kultuszminiszter a kolozsvári Nemzeti újrainvitása ügyében nem számít már Janovics közreműködésére – a helyi újság nem említi a volt igazgató nevét, elkezdődik kitörlése az emlékezetből is (*Keleti Újság*, 1941. február 5.). Egyrészt a színház rossz állapotban van, előbb fel kell újítani, azonnali megnyitás nem lehetséges; másrészt Janovics Jenő a származása miatt már nem lehet egy Nemzeti igazgatója. Hóman a színház élére Táray Ferencet, a kolozsvári társulat korábbi színészét nevezi ki, aki a budapesti Nemzetiből érkezik Kolozsvárra.

Janovics Jenő neve a kolozsvári Nemzeti Színház újrainvitása utáni három év (1941–44) történetében hiány, hallgatás, üres hely lesz. Majdnem három évtizedes igazgatása a kolozsvári színház és kultúra krónikájából ugyan nem törölhető, de Janovicsnak az 1919-es évben magyarként való helytállását, küzdelmeit az új Nemzeti évkönyvében publikált átfogó tanulmány nem emeli ki, pusztán művészi teljesítménye ismertetésére szorítkozik, ahogy azzal sem foglalkozik, mennyit áldozott magánvagyonából Janovics az 1920-as években a gazdasági megszorításokkal küzdő színházban a kolozsvári színjátszás fenntartására és megmentésére.

A színház 1941-ben nyílik meg újra, ünnepélyesen. Szimbolikusan annál a sornál folytatja a Hamlet-monológot, ahol a közösségi emlékezetet alakító legenda szerint az előadás 1919. szeptember 30-án, a színház átvételének utolsó előadásában megszakadt.⁴ Az akkori, 1919-es előadás rendezője és a címszerep alakítója Janovics Jenő volt: ő volt a színházban a Hamlet, a drámai hős. Az 1941-es folytatás a nevét törli a színlapról, az előadásnak, bár „folytatás”, új rendezője és szereplői vannak. Janovics az előadáson vélhetőleg jelen volt, erről tanúskodik egyik levele: kifogásokat emelt az előadással szemben.

Felesége, Poór Lili sem tagja már az 1941/42-es kolozsvári társulatnak, a díszbemutatóra Gertudisszá érett egykori Ophelia csak vendég hivatalosan. A ven-

dég azt jelenti: nem tag. Poór Lili tanúsága szerint saját akaratából nem lett tagja annak a színháznak, amely már nem akar tudomást venni férjéről, sem jogviszonyban állni vele. A színházban mindössze két vendég van: rajta kívül Peéry Piri, aki egyébként korábban sem volt tagja a kolozsvári színháznak, és soha nem is játszott Erdélyben, budapesti színész.

Janovicsnak azonban hamarosan szüksége lesz irataira, naplójegyzeteire: bizonyítékként a mentesítő irataihoz, amiben az 1919-es eseményekben való magatartása, a kolozsvári magyar társulat mellett való kiállása fontos szerepet játszik. Amikor 1944 május-júniusában Janovics Jenő Kolozsvárról hosszú, egész életpályáját bemutató leveleket intéz az illetékes minisztériumba (ezek mentesítési iratai közt találhatóak), mellékelve azokat a támogató leveleket, amelyek magyarként való helytállását igazolják, a kolozsvári zsidóság már a téglagyári gettóban van, rövidesen Auschwitzba szállítják a több mint 16.000 embert.

Az 1940–44 közötti korszakban a napló vagy valóban az Egyetemi Könyvtárban nyugszik letétben, ahogy a szerző írja, hiszen ettől a hatalomtól elvileg semmi félnivalója nincsen a múltját illetően – azonkívül, hogy épp jelenét és egész létét fenyegeti közvetlen veszély zsidó származása miatt –, vagy Janovicsnál, aki talán visszavette, és magánál tartja. A háború végén Janovics Pestre menekül. Majd az újabb hatalomváltás után visszatér Kolozsvárra, ismét átveszi a Sétatéri Színházat, belefog a *Bánk bán* rendezésébe, de a bemutató előtti napon, 1945. november 16-án meghal a fűtetlen színházban szerzett betegségben. Az Egyetemi Könyvtárból, ha eddig ott volt, ekkor már újból menekülnie kell a kéziratnak.

Janovics hagyatékát Jordáky Lajos színháztörténész, a kolozsvári teátrum 1945 utáni irodalmi titkára rendezi magánemberként, aki Janovicsról írott 1971-es könyvében nyilván nem tehet említést a naplóról, még ha tud is róla, esetleg az netalán a birtokában van, az általa gondozott hagyatékban. Jordáky Lajos halála után feleségénél megjelennek a Securitate emberei, és bizonyos „dolgokat” magukkal visznek, főleg festményeket. Ezeket a festményeket, értékes tárgyakat a Jordáky-könyv előszava is megemlíti. A napló akár a Securitate által elvitt tárgyak közt is lehetett (bár a hagyatékot Jordáky nem engedte kutatni másoknak, így tanúk nincsenek).

Nyilvános, hozzáférhető, kutatható levéltárba a napló legfeljebb 1990 után kerülhetett. A napló „veszélyeztetettsége” ekkor szűnt meg. Ez a hetven év azonban végtelen számú olyan pillanatot tartogatott a napló számára, amikor léte nemkívánatosná vált. A naplót megsemmisíthették, ezt akár szerzője, de jóakarói és ellenségei ugyanúgy megtehették, csak más okból, sőt magánemberek és hatóságok is. Jobb esetben szunnyad valahol, ahogy az a néhány tucat vélhetőleg a legzaklatottabb korszakból származó oldal is szunnyadt, ami fennmaradt. Felbuklásához ma már nem fűződik ellenérdek. Legfeljebb annak feltárásához, ahová került, és ahonnan eddig *nem került elő*, egyszerűen elhallgatásának történetéhez fűződhet ilyen viszony. De ez már nem a napló, hanem utóélete szereplőinek és a naplóhoz való viszonyuknak a mai története.

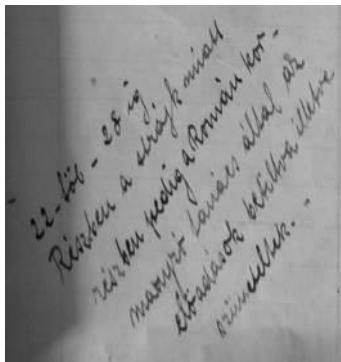
Impériumváltás

■ Az impériumváltás pillanatában Janovics rövid ideig politikai szerepet is vállalt: az Erdélyi Nemzeti Tanács alelnöke, amely 1918-ban Erdély fő hatalmi szervezete. Az Erdélyi Nemzeti Tanács 1918. november 1-jén alakul meg Kolozsváron. Elnöke a Függetlenségi Párt tagja, Apáthy István, alelnök a polgári radiká-

lis Janovics Jenő és a szociáldemokrata Vincze Sándor; a román csapatok bevonulása után a szervezetet feloszlatják. Apáthy Kelet-Magyarország főkormánybiztosa. Janovics az 1918 decemberében Kolozsváron megalakult Radikális Párt elnöke. A román hatalom a bolsevizmus elleni küzdelmet magyarelleses küzdelemként értelmezi, ezért elkezdődnek a letartóztatások.

A román csapatok szamosfalvi bevonulásakor, 1918. december 24-én, írja a napló, Janovics Apáthy István, Esterházy László városi főjegyző és Haller Gusztáv kolozsvári polgármester társaságában fogadja a hírt. Janovics politikai szerepvállalása e korszakban a legkevésbé feldolgozott: az impériumváltás után Janovics fontosnak tartja, hogy kizárólag színházvezető, művész maradjon, ne politizáljon. Később is csak a harmincas években vállal ismét szerepet a Magyar Pártban. A „megszállás” után a színházban az előadásokat folyamatosan játsszák, bár alig van közönség. 1919. január 4-én Janovics Budapestre utazik (véltetőleg nem igazgatóként, hanem a párt képviselőként, jelentéseket visz), majd Apáthy letartóztatása után nyomban visszaindul Kolozsvárra, „nehogy távollétemnek az legyen a látszata, mintha én a letartóztatás elől menekültem volna el”. Mivel Csucsán harcok folynak, a szerb, majd román határon keresztül, pénz nélkül próbál hazajutni, és két héttel később, január 17-én érkezik meg Kolozsvárra. Úgy tudja, hogy már az állomáson le fogják tartóztatni, de ez nem történik meg, egyelőre csak iratait veszik el. A színházban csendőrök keresik, lakása, irodája le van pecsételve. Jelentkezik a rendőrségen, mialatt házkutatást tartanak nála, drámákat és iratokat visznek el tőle, de azokat a jelentéseket, amelyeket Pestre vitt, nem találják meg, pedig ott hevernek: „amerikai íróasztalom tetején egy csomagban voltak összegöngyölve a főkormány-biztosság propagandairatai, plakátjai, a legfelső fiókban annak a jelentésnek másolata, amit Pestre vittem, ezeket csodálatosképpen nem találták meg”. Nyilvánvaló, hogy ekkor a politikus Janovicsnak szól a fenyegetés, a színházvezető ekkor még nem érdekes. A színházat ezek után mindenesetre bezáratják. Janovics a színház fontos színészénél, Fekete Mihálynál éjszakázik. Másnap a városnak hadisarcot kell fizetnie a román katonaság számára, amiből a színházigazgatóra is jelentős részt mérnek, és Janovics ezt természetesen kifizeti.

1919. január 19-én kéri először Janovics Jenő igazgatótól az új impériumra a hűségesküt, amelynek letétele esetén folytathatja a színjátszást. A hűségesküt ekkor a kolozsvári tisztviselők nem teszik le, egyszerűen megtagadják.

Az előadások „hetek óta” szünetelnek, olvasható a naplóban, ám a színház a tényleges, megtörtént valóságot tükröző játékkrendje szerint csupán 22-étől 28-ig szünetelnek, helyesebben be vannak tiltva: „22-től 28-ig Részben a strájk miatt részben pedig a Román kormányzó tanács által az előadások betiltva illetve szünetelnek”.

Maga a játékkrendi könyv is, ahogy címlapja mutatja, üres hely, a címkéről jól láthatóan eltávolították – lekapták – a folytonos átnevezésnek áldozatul esett színház nevét: Nemzeti Színház, a miniszteri levelekben, korabeli szövegekben gyakran

„kolozsvári országos Nemzeti Színház”, majd 1919-től Színkör, 1933-tól Thália Rt., majd 1936-tól 1940-ig Carol Davila nevét viseli, ezután ismét Nemzeti Színház 1945-ig.

Februárban ismét játszanak, azonban a színház hivatalosan cenzort kap, aki voltaképpen ellenőrzi a darabokat és előadásokat, „nehogy bármi tekintetben az előadásokból a magyar-jelleg kidomborodjék”. Janovics a cenzorral darabértelmezési vitákba száll; népszínművek, operettek miatt ugyanúgy vitatkoznak, mint prózai darabokon. A színházon belül, derül ki az igazgató számára, lennie kell egy besúgónak, aki a cenzor munkáját segíti. És 1919 februárjában az újságok még nem cenzúrázzák annyira, hogy ne írhatnák meg, hogy a színházat viszont cenzúrázzák.

A cenzor először is Janovics a *Falu rossza* című darabhoz készült bevezető előadását, úgynevezett konferanszát tiltja be; a magyar népszínművek is cenzúra alá eshetnek. Tóth Ede műve nyilvánvalóan azért, mert a magyar falu stilizált életét mutatja be, népdalokkal, népszokásokkal, népviseletben, egyszóval túlságosan „magyar”.

A *Pacsirta* című Lehár-operettet ekkor alig egy éve mutatták be Budapesten és Bécsben, nagy sikerrel – és a kolozsvári közönség ugyanúgy vágyott az új műre, mint a pesti. Ez a mű a legjobb kasszadarab akkoriban a színház számára, tehát betiltása nemcsak erkölcsi, de anyagi kérdés is. Az operett azzal kezdődik, hogy budapesti festők egy bánáti faluban töltik a nyarat; aztán szerelmi bonyodalom alakul ki, és Juliska, a bánáti lány Pestre költözik az egyik festőhöz. Az operett legnépszerűbb slágere a „Hamar indulj Temesvárra”: Juliska visszavágyódik Pestről oda, ahol a „pacsirta zeng”, azaz Temesvárra.

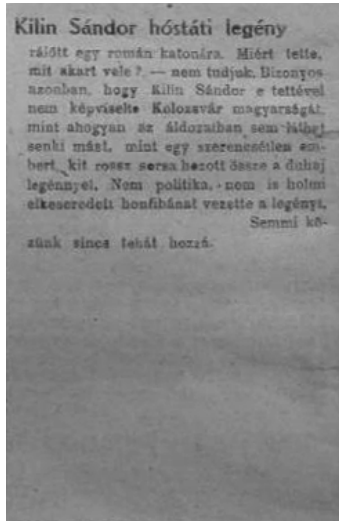
Miután a festő sikert arat, elhagyja falusi szeretőjét, aki visszamegy a Bánságba. Temesvár és Budapest egy országhoz tartozása nyilvánvaló; a falujába visszatérő, Pest által „megcsalt” lány drámája sok lehetőséget ad a „félreértésre”, ahogy a cenzor fogalmazott volna. Az operettek, népszínművek stilizált világában az árvalányhajás, magyar ruhás falusi élet nyilvánvalóan fenyegetést jelent; ahogy a korabeli cikk is írja, az előadás e jelenetében az álló taps nem valószínű, hogy csak Lehárnak szólt Kolozsváron 1919-ben. A *Pacsirta* betiltásának viszontagságai végigkövethetők a napló tavaszi szakaszában. A Janovics által tervezett magyar darabokból álló ciklus sem jöhet létre.

A napló június 21-én összegzi a cenzúra szempontjait. Ekkor Janovicsnak már komoly tapasztalatai lehetnek abban, hogy mi okoz gondot a cenzúrának: „A legrémesebb és legvadabb cenzúrát alkalmazzák a színházzal szemben: magyar ruhában megjelenni a színpadon nem szabad. Magyar színeknek még kombinált viselése is tilos. Magyar népszínműveket vagy magyar jellegű darabot előadni most már nem szabad, magyar táncot lejteni nem szabad, egyetlen olyan szót, mely Magyarországra vonatkozik (pl. Budapest, Duna, Tisza stb.) kiejteni a színpadon nem szabad.”

Egy hónappal később a cenzúra bevezetésének tényéről már nem adhat hírt az újság, az olvasónak magának kell kiszűrnie az információkat. Rövidesen a kritikát is jelentősen megcsönkítja a sajtó cenzora: az *Ellenzék* március 8-i számában a kritika teljes első felét törölte a cenzor, így voltaképpen nem tudjuk, milyen előadásról szól; csak a szereplők nevéből következtethetünk, hogy az *Othellóról* van szó, amelyet 6-án játszottak. A cikk eleje e korszak kritikaírásában a darab leírásának és értelmezésének helye – ez teljességgel hiányzik a kritikából.

Janovicstól a hatalom képviselője azt követeli, hogy „internacionális jellegű műsort” adjon. Janovics azzal tiltakozik, hogy ő egy Nemzeti Színházat vezet, és azoknak a követelményeknek akar megfelelni. Március 15. közeledtével – amikor a *János vitéz* van műsorra tűzve, aminek, mint ismeretes, nemcsak magyar katonák a szereplői, de maga a magyar zászló is – a színházat határozatlan időre ismét bezáratják. A cenzor, hogy a *János vitézt* (természetesen a népszerű dalműről van szó) még a próbák alatt meg kívánja nézni, idejekorán bejelentette.

A bezárás indoklásaképpen azonban más okot jelölnek meg: „Kilin Sándor nevű legény rálőtt egy román katonára”, ami miatt a városban felborult a rend. A betiltás okát a színházi játérend piros tollal jegyezte fel: „az előadások szünetelnek”, írja, a „betiltás” szót immár nem használva – a játérend a sajtócenzúra elvárásaihoz egyre jobban igazodott.

Kilin Sándor „hőstáti legényről” az *Ellenzék* 1919. március 16-i száma is fontosnak tartotta (volna) megemlékezni, magát elhatárolni: „Semmi közünk sincs tehát hozzá”, végződik a néhány soros cikk. A cikk leszögezi, hogy Kilin tette nem képviseli Kolozsvár magyarságát. A szöveg eredetileg legalább kétszer ilyen hosszúnak íródott, a sajtó cenzora azonban törölte a második felét. A kor szokásainak megfelelően a napilapokat a cenzor húzásai alapján nem tördelték újra, hanem

az illető részeket – csak teljes mondatokat – kiemelték, így a lap üres helyekkel jelent meg. Az olvasó pontosan tudhatta: az üres hely cenzúrát jelent.

1919. március 15. – mint annyi soron következő márciusi idusa – szintén üres hely tehát: az előadásokat betiltották, gyülekezni, ünnepelni természetesen nem lehet. Még az *Ellenzék* 1919. március 15-i is száma közli, hogy a színházak és mozgók bezárnak. Janovics így fogalmaz a naplóban: „A város teljesen kihalt, az üzletek bezárva, munkások nem dolgoznak, megünneplik a március 15-ét.” A hivatalok átvételének zöme 1919 márciusára esik. Március 15-e után a színházat fegyveres őrök veszik körül; az épületbe nem lehet belépni. 20-án már lehet játszani, ám a nézőtér teljesen üres. Éjszaka azonban Janovicsnál – akinek lakostálya van a színházban – alapos, hajnalig tartó házkutatást tartanak, „durván molesztálják” a direktort. Másnap felépését a *Baccarat* című darabban Janovics betegség miatt lemondja, ebben az állapotban nem tud játszani. Elterjed a hír, hogy „a románok” megverték, mire személyesen megjelenik a Főtéren, hogy cáfolja a szóbeszédet. A *zsidónő* című darab esti előadására megtelik a színház. Az igazgató pedig készül, hogy bármikor letartóztathatják. Március 23-án, arra való hivatkozással, hogy színházához új darabokat kell hoznia, illetve számos színésze távozott (ami nem egészen igaz), budapesti utazásra kér engedélyt oda-vissza a román prefektusnál, aki ígéretet tesz, hogy támogatja az utat. Az engedélyt végül nem kapja meg.

Megint nem engedélyezik a *János vitézt*, mert Janovics nem hajlandó lemondani a magyar lobogóról a darabban.

Újabb konfliktus egy Bukarestből küldött impresszárióval, akinek dolga román előadások tartása. Janovics minden alkut megtagad.

1919 áprilisa a cenzúra szempontjából sokkal súlyosabb pillanat a sajtóban, aminek oka többek közt az is, hogy a világpolitikában zajlanak az események – a magyar forradalom, a párizsi békekonferencia –, de valójában az új román adminisztráció is egyre jobban és figyelmesebben működik. Az *Ellenzék*nek van olyan címlapja, amelyen a cikkek egyharmadra úszta meg a cenzori ollót. A „Hírek” rovat pedig a belvékonyban – *Ellenzék, Újság, Keleti Újság* – jobbára üresen jelent meg; ahogy a kiöntött sorokat kiemelték, pusztán a piszkos nyomuk maradt a papíron. A nagy úr alatt pedig egy kis hír a Marosvásárhelyen ledöntött Kossuth- és Bem-szobrokról.

Janovics az Elme Kórházban

■ Március 29-én éjszaka egy román származású barát értesíti Janovicsot, hogy a kormányzótanács döntött a letartóztatásáról, és javasolja neki, hogy végrendelkezzen, amit Janovics meg is tesz, másnap közjegyzőhöz megy. Könyvtárosa még éjszaka számos iratát, levelét elégeti: „Előkerült Némedy Mátyás, régi hűséges tagom és könyvtárosom. Már mindent tudott, mert a román úr abban a házban lakott az Attila utcában, ahol ő. S közölte velem, hogy mi történt, Némedy kosárszámra vitte a kazánházba irataimat, levelezéseimet elégetni. A nagy, drabális ember úgy sírt, mint egy gyermek.” Újabb üres hely keletkezik – és megjelenik az autodafé mozzanata is, hiszen a „hű” könyvtáros azt hajtja végre, amit neki felettesei rendelnek: vélhetőleg Janovics politikusi levelezését, iratait pusztítják ezen az éjjelen el.

Az igazgató a színház vezetését titkárára, majd főpénztárosára, Parlagi (Parlaghy) Lajosra bízta, azt az utasítást adva neki: amíg a vagyonából futja, játsszanak. Ez az utasítás a naplóban valószínűleg későbbi betoldás: 1919 márciusában az igazgató még nem láthatta, hogy olyan hosszú időre kell berendezkedni, hogy az vagyona teljes felőrléséhez vezethet; ez a húszas évek második felében történik meg. Janovics itt ismételt emlékezővé válik: a már megtörtént múltat idézi fel.

Miután az igazgató visszatér a színházba, Fekete Mihály színész javasolja neki, hogy ideje menekülni: „Menjen az örültekházába, direktorom. Ott már van egy pár magyar ember, aki menedéket talált. Most ment be Papp Antal pénzügyi igazgató is. Az még magyar kézen van. A professzor Lechner Károly.” És Fekete Mihály el is intézi – Lechnert a katedréről hívatva ki –, hogy Janovics másnap felvételt nyerjen a szanatóriumba. Az éjszakát egy régi kardaloszójénél tölti, hi-

szen veszélyben van: Kápolnayné Némethy Gizella⁵ a Házsongárdi temető aljában lakik, „egy kis elhagyott viskóban”. Reggelre kelve pedig Janovics Jenő átsétál a temetőn, és beköltözik a nemzetközi hírű ideggyógyász, Lechner Károly vezette kolozsvári Ideg- és Elme Kórházba, azaz ahogy később visszaemlékezik, az örültek házába. Lechner ekkor éppen orvoskari dékán (március 28-án veszi át a tisztséget a dékán betegsége miatt), korábban prodékán volt. A kórházak ekkor még önrendelkeznek, az orvosok kötelezése az eskütelétre, illetve kitelepítése később kezdődő folyamat.

Janovics öt hétre eltűnik a városból, ahogy az újsághírekből is. Ezzel azonban kezdetét veszi az a hamleti történet, amelynek egyik szimbolikus stációja 1919. szeptember 30., a kolozsvári Nemzeti Színház átadásának napja. Mintha „kint”, az úgynevezett „normalitásban” az élet lehetetlenné vált volna: Janovics akkor fogadja el az Elme Kórházba való menekülést, amikor minden út bezárult előtte, a maradása és a Budapestre távozása is. Elkezdődik egy másik színjáték, a maga hamleti szereplőivel, s az élet kísértetiesen utánozza a színházat. Hivatalosan, a hivatalok felé örülteket játszik, ahogy Hamlet is inkább örülteket mutatja magát, mivel józanul nem ért már szót senkivel. Ám a gyanú ezen hivatalokban rövideken felmerül, hogy Janovics nem beteg, csak fedezékbe vonult.

Janovics Jenő pályáján nincs még egy olyan meghatározó szerző, mint Shakespeare. Iránta való rajongása és elkötelezettsége színháztörténeti tény. A kolozsvári Nemzeti Shakespeare-ciklusa az 1913–14-es évadban jelentős művészi teljesítmény, 14 darab kerül színre. A *Felsült szerelmek*, a ciklus nyitódarabja ősbemutató a magyar színpadon. Tíz előadás úgynevezett konferanszát maga Janovics tartja meg. Ezek rendszerint kultúrtörténeti-dramaturgiai bevezetők, amelyekben gyakran egyórányi időtartamban ismertetik előadás előtt a művet, közérthetően és tudományos igénnyel, és amelyek gyakran komoly kutatásokon alapszanak. A konferanszok oly sikeresek, hogy a kritika mindig megemlékezik róluk. A *Hamlet*-előadáshoz dr. Ravasz László református püspök készül fel; Janovics – aki nem melleleg a Shakespeare-játszás kolozsvári történetét is feldolgozta – aligha értekezhetne azon az esten, amikor a címszerepet játssza. Alakításáról számtalan kritika megemlékezik, a Hamlet Janovics színészi pályájának egyik legfontosabb szerepe.

Az Elme Kórházban – kolozsvári nevén a Zöldfedelű házban – töltött öt hetet keresztül-kasul szövik a shakespeare-i mű motívumai: megjátszás, törbe csalás, menekülés segítők közreműködésével; és feltűnik a majdani Ophelia is. Janovics Jenő pedig új fényben kezdi el látni és értelmezni Shakespeare-t, magával vitt olvasmányát, és lázasan dolgozik egy Shakespeare-tanulmányon.

A lét üres helyévé vált: Janovicsnak, mivel nem hajlandó alkuat kötni, menekülnie kell a városból, a hatóságok elől. Ezt az üres helyet csak a megjátszás, a színház töltheti majd be. A lét pedig tragikusan másolni kezdi a színházat. „...itt fent vannak az okos, csöndes, higgadt emberek s odalent, a város zűrzavaros forgatagában futkároznak a bolondok” – mondja Lechner professzor Janovicsnak a naplóban. Lét és színház ugyanúgy helyet cserélt, mint a „normálisak” és a bolondok.

Janovicsnak az Elme Kórházban kell eljárásnia új szerepét: „Lechner megvizsgált, fölvetett a nyugtalan, nehéz betegek közé. Megmondta, hogy úgy kell ott viselkednem, ahogy a többi komoly beteg viselkedik.” A professzor elvárja, hogy a színidirektor úgy tegyen, mint minden beteg: a viziteken pontosan meg kell jelennie. Csak annyi kiváltságot kap, hogy este, amikor Lechner professzor bekopog az ajtaján, kimehet vele sétálni a kertbe.

Janovics tehát önként vonul be ide március 30-án a reggeli órákban, Fekete Mihály tanácsára, aki azért javasolja ezt a megoldást, mert a Lechner Károly professzor vezette intézmény „még magyar kézen van”. Az intézményben már vannak néhányan, állítja Fekete. A naplóban ugyan több orvos, ápoló és „beteg” neve is előfordul – van, aki ténylegesen beteg is –, de tanúként megidézni 1940-ben, amikor Janovics újra előveszi naplóját és az 1919-es eseményeket, nemcsak az élő, de a politikailag megbízható egykori sorstársakat tudhatta.

Az Elme Kórházban azonban Janovics még sok színjáték előtt áll, sokasodni fognak a hamleti párhuzamok. Ahogy szabadulása is messzire van még.

■ JEGYZETEK

1. A hagyaték a kolozsvári Erdélyi Múzeum-Egyesület Lakatos utcai könyvtárában található.
2. Nem lehetetlen, hogy a hagyatékot egykor őrző Jordáky Lajostól vitte el a Securitate, lásd később (erről a házkutatásról Bárdi Nándor szíves közlése alapján tudok).
3. Kiemelések tőlem. T. A.
4. Erről *Ami megszakad* című tanulmányomban írtam részletesen. *Színház* 2013. szeptember.
5. Feltehetően azonos Lotscharekné Némethy Gizella (Pest, 1852 – Kolozsvár, 1921) színész- és énekesnővel. *Magyar Színházművészeti Lexikon*. <http://mek.niif.hu/02100/02139/html/sz14/227.html>

KOMAN ZSOMBOR

Bál

„Je zajímavé, jak mladí básníci myslí na smrt,
zatímco staří mrzouti na dívky.”
„Érdekes, hogy a fiatal költők folyton a halálra gondolnak,
míg a zsémbes öregek a lányokra.”
Bohumil Hrabal: Táncórák idősebbeknek és haladóknak

A felejtés fénye tanított
másképp lélegezni.
Tánc hullámokba átmentett kincsek.
Botladozó, keresetlen találkozások –
vasalhatatlan tartással.

Aztán végül is mivégre – sírhantok hullámzó
gyomtengere. Hezitálás.
Feladni azért még nem. Kimért
ingvallérok dialektikája. Ha úgy számoljuk.
Elrobog egy tehervonat.

Fokozottan elaprózódó tétek.
A felszín talán elkerülhető: merülve,
másképp lélegezve.

Esőránc

Fakulnak felhőim.

Féktelen haragból
hamuszürke mantrává.

Összé ráncolt homlokkal várok rád,
mint valami csőrepedésre.

Liftakna

Elengedhetetlen kacatok
úszkálnak a használaton kívül rekedt
liftakna gyomorsavában.

Kis tutajon egyensúlyozok,
a szelet figyelem,
megtalált szorongásaim vitorlák.

Próbálok kihalászni ezt-azt,
míg koktélnél szűrőcsővel
fölöttem a lélek, és
hunyorogás nélkül bémészakodnak
az időtlen éjszakák kerti törpéi.

Az aknában, mint ósdi orgonasípban,
vesztett lovak nyeregébe visszahangzik.
Torkomban rügyek és bimbózó virágok.

Ezt az átkot karmolja bordáim közé a lélek,
a víztisztító csatahajó
tervrajza mellé.

Beszéd és írás visszavonása

*Dohos szekrény-tüdőm
sóhajtvá szótagolná a bűvárokat
díszben váró tisztaszobát.*

Az írás
csarnokvizet felkavaró madár,
fényt másolva meggörnyedő szélvész.

A beszéd holdkövető dagály –
nem próbál,
csak érkezik,
keresetlen szavakat talál.

FAZAKAS LÁSZLÓ

A VÁROSI TÁRSADALOM ÉS A KÖZTISZTASÁGI KÖZMŰVEK KÖZÖTTI KAPCSOLATOK A 19. SZÁZADBAN

■ A 19. század elején kibontakozó ipari forradalom nagymértékben átalakította a termelési folyamatokat, és számtalan gyár megjelenését vonta maga után, melyek egyre több munkaerőt igényeltek. A városok többsége azonban nem rendelkezett elég tartalékkal a hiány pótlására, mivel a munkaképes lakosság folyamatosan csökkent. Vidéken viszont ennek a fordítottja történt. Itt a születések aránya rendkívül magas volt, ami túlnépesedést és ezzel komoly megélhetési gondokat okozott. A kiutat a gyárak által felkínált munkában remélték, így hát a vidék megindult a városok felé, ezzel pedig kezdetét vette a modern kor legnagyobb népvándorlása. A lakosság gyors növekedése azonban súlyos köztisztasági problémákhoz vezetett, melyekre a korszerű vízvezeték- és csatornahálózat jelentette a leghatékonyabb megoldást. Az alábbiakban a közművek és a városi társadalom közötti kapcsolatokat fogom bemutatni. Mielőtt azonban rátérek ezek ismertetésére, először tekintsük át azokat a társadalmi és gazdasági folyamatokat, melyek megkövetelték a csatornahálózatok és a vízvezetékek kiépítését.

Zsúfoltság, nyomor, járvány – a modern víz- és csatornavezetékek kiépítésének ösztönzői

■ Míg 1750-ben az európai városokban alig 15 millióan éltek, addig 1910-re már több mint 100 millióan. London 1800 és 1900 között 490 százalékkal, Bécs 578 százalékkal, Berlin pedig 998 százalékkal haladta meg a századeleji lakosságszámát. A 19. századi városok átlagosan 400–500 százalékos népességnövekedést mutattak. Azon városok száma, melyek lakossága meghaladta a százezret, a század végére 23-ról 143-ra emelkedett.¹ A hatalmas népmozgás teljesen felkészületlenül érte a települések legtöbbszörét. Az újonnan érkezők számára nem álltak rendelkezésre új bérházak, lakótelepek. A lakáshiány sok városban kontrollálatlan, tervszerűtlen építkezések sorát indította el, melyek többnyire improvizáltak, rendezetlen tákolmányok voltak, nem is beszélve a legalapvetőbb közműrendszerek hiányáról.² Azért akadtak ritka kivételek. Ezek közé tartozott Oberhausen városa, melynek vezetői – látva más ipari települések demográfiai problémáit³ – időben reagáltak, és egy kidolgozott stratégia alapján próbálták kezelni a város gyors népességnövekedéséből adódó gondokat.⁴ Ugyanakkor a legtöbb nyugat-európai város esetében nem ez volt a jellemző. Párizsban a 19. század első felében a lakosság száma 500 ezerről 1 millióra emelkedett. A bevándorlók jelentős része – a város kis területéből

adódóan – a központhoz közeli kerületekben próbált lakást találni, de a belső területeket ekkoriban még a középkorias jellegű, szűk utcák és a rosszul karbantartott épületek jellemezték, ahová a fény és a friss levegő alig jutott be. A folyamatosan érkező tömegek pedig csak súlyosbították az amúgy is elviselhetetlen, nyomasztó túlszűfolttságot.⁵ Az emberek nyirkos, sötét, zsúfolt, szelőlötlen lakásokban éltek, hétköznapjaikat nagyban meghatározta az alkohol és a bűnözés. Ugyanakkor a minimális higiéniai követelményeket sem tartották be (tény, hogy erre nem is nagyon volt lehetőségük), ami súlyos közegészségügyi következményekkel járt.⁶ Victor Hugo híres regényében ezt a társadalmi csoportot nevezte „nyomorultaknak”.

A legrosszabb helyzetben mégiscsak az ipari forradalom bölcsőjének számító Anglia volt, ahol a modern kor gyárvárosai sorra alakultak. A hirtelenjében és általában organikusan kialakuló munkásnegyedekben kifejezetten rossz körülmények uralkodtak, lakóit a „the Great Unwashed”⁷ jelzővel illeték. A korabeli Anglia városait járó Engels szerint „az utcák rendszerint kövezetlenek, hepehupások, piszkosak, tele növényi és állati hulladékkal, lefolyócsatornákkal és csurgók nélkül, poshadtan bűzlő pocsolyákkal”.⁸ Nem volt ez másképp Berlinben sem, ahol a szegénynegyedekben annyira rossz lakhatási körülmények uralkodtak, hogy a korabeliek ezt egyszerűen „manchesterizmusnak” nevezték, ezzel utalva a brit ipari városok nyomorára.⁹

A lakossággyarapodásból keletkező köztisztasági problémák közül az ürülék és a szennyvíz elvezetése, valamint a tiszta ivóvíz biztosítása képezte a legnagyobb gondot Európa-szerte. Ezek együttese ugyanis számos betegségnek, köztük a század legfélelmetesebb járványának, a kolerának volt melegegya. Tehát a hatalmasra duzzadt városokban mielőbb meg kellett oldani a vízellátást és a szennyvízelvezetést ahhoz, hogy a fertőző betegségek halálozási arányát lecsökkentsék. Európában e közműhálózatok kiépítése azonban nem volt egységes. A kivitelezést nagyban befolyásolták a politikai elíttek, a gazdasági szereplők, a társadalmi átalakulások, valamint a városok fejlődési üteme.

A városi vízvezeték-hálózat kiépítése és annak társadalmi, gazdasági hatásai

■ Az intenzív népességgyarapodás következtében kialakult vízhiány előbb-utóbb kihatott a város összes lakójára, így a vagyonosabb polgárookra is, akik emiatt egyre hangosabban követelték a vízvezetékek kiépítését. Ugyanakkor lényeges kiemelni, hogy az igény kialakulása a vagyonosabb társadalmi rétegek körében más szempontok alapján történt, mint például a szegényebb negyedek lakói esetében. Londonban a tehetősebb háztartások már a 19. század elején rendelkeztek fürdőszobával, öblítéses toalettal, melynek használata nagy mennyiségű vizet követelt (ez elsősorban Nyugat-Európára vonatkozott, hiszen Magyarországon ekkoriban még az előkelő lakosság is csak évente hat-szor tisztálkodott – legalábbis Széchenyi István szerint¹⁰). Tehát az ő esetükben a modern vezetékes víz iránti igények hátterét főképp a kényelmi, élvezeti szempontok adták. Ezzel szemben a szegényebb kerületek lakossága többnyire csupán a mindennapi élethez szükséges vízmennyiséget követelte, viszont a vízvezeték létesítése éppen ezekben az alacsony keresetű és magas népsűrűségű városrészekben késett a legtöbbet. Ennek oka, hogy a legtöbb városi önkormányzat nem tudta fedezni a központi vízvezeték kiépítésének költség-

geit, így a kezdeti időkben a vízellátást részvénytársaságokra bízta. A laissez faire hozzáállású önkormányzatok számára ez nem is jelentett különösebb problémát, ám a társaságokat csakis a profitszerzés érdekelte, ezért elsősorban azokra a kerületekre koncentráltak, ahol kevés kockázat ellenében nagy haszonra tehetek szert, ezek pedig rendszerint a vagyonosabb polgárok által lakott negyedek voltak. Ez azonban egyáltalán nem jelentett megoldást a települések fokozatosan romló higiéniai helyzetére. A súlyosbodó körülmények következtében a politikai és gazdasági elitben lassan tudatosulni kezdett, hogy amennyiben nem biztosítják a szegényebb kerületek számára a tiszta ivóvizet, úgy a település állandó járványveszélynek lesz kitéve, ez pedig a város összes lakóját – tehát a gazdagokat is – egyaránt érinteni fogja. Részben emiatt, részben a 19. század végi várospolitikát egyre inkább meghatározó községestési¹¹ szemlélet következtében az addig privát kézben lévő vízművek városi tulajdonba kerültek.¹²

A községestés vagy a vízvezeték önkormányzati megvalósításának hátterében olykor a gazdasági szempontok képezték a fő hajtóerőt. Az ipari forradalom kezdeti szakaszában a gyárak többnyire egy-egy természetes vízelőhely mellé települtek, ám idővel az üzemeket egyre távolabbi pontokon hozták létre, így e gyárak számára rendkívül fontossá vált a vízvezeték.¹³ John Hassan kutatásaiból azonban az látszik, hogy a gyáriparban érdekelt befektetők gyakran voltak elégedetlenek a társaságok vízszolgáltatásával. A vízvezeték-kezelő, profitorientált cégek ugyanis nem mertek nagyobb fejlesztéseket kockáztatni, a vezetékeket nem korszerűsítették, valamint nem törekedtek az összes potenciális fogyasztó kiszolgálására.¹⁴ Ebből fakadóan a víztársaságok képtelenek voltak kielégíteni az ipar hatalmas vízigényét, így a gyárosok az önkormányzatok beavatkozását sürgették. Ha viszont elmaradt az önkormányzati segítség, akkor az iparban érdekelt csoportok a víztársaságban szerzett vagy már birtokolt részvényeik révén befolyásolták a folyamatokat, ezzel biztosítva a fejlesztések gyorsabb kivitelezését.¹⁵ Amikor például Manchesterben a privát vízszolgáltatás községi ellenőrzés alá került, a fogyasztás – 1841 és 1875 között – 579 százalékkal növekedett, Leedsben 153 százalékkal, Glasgow-ban pedig 66 százalékkal.¹⁶

A modern vízvezeték kiépítése Hamburgban szintén gazdasági szempontból volt fontos. Csak itt nem a gyári termelés biztosítása, hanem a vagyonsbiztonság miatt szükségeltetett. Az északnémet város ugyanis a világ egyik legforgalmasabb kikötője volt, számtalan raktárépülettel és kereskedelmi lerakattal. 1842-ben azonban hatalmas tűzvész pusztított a városban, mely során árakkal teli raktárak égtek le, milliós károkat okozva. A városvezetés ezt követően döntött úgy, hogy korszerű vízvezetékrendszert építtet, aminek elsődleges célja az értékek megóvása és a gazdasági-kereskedelmi folyamatok zökkenőmentes biztosítása volt.¹⁷

A higiénia atyjának tartott Max Pettenkofer szintén azzal érvelt (igaz, ő mindezt a közegészségügy felől közelítette meg), hogy a vízvezeték- és csatornarendszerek kiépítése olyan hatósági beavatkozásnak számít, amely végső soron a gazdaság zavartalan működését segítené.¹⁸ Az elképzelés egyszerű logikán alapult: ha biztosítják a tiszta ivóvizet és a steril környezetet, akkor kevesebb lesz a megbetegedés, csökken a halálozási ráta, ez pedig több munkaerőt, illetve nagyobb fokú termelést jelent. Jean-Pierre Goubert – Franciaországot vizsgálva – úgy látta, hogy a vízművek kiépítésének és korszerűsítésé-

nek elsődleges okai szoros összefüggésben álltak az állam megerősödését, katonai erejét és a gazdasági növekedést szolgáló célokkal. Szerinte egy ország csak akkor tudott erős hatalommá válni, ha mihamarabb épített egy modern vízvezeték- és csatornahálózatot, melynek révén a lakosság egészséges maradhatott, ezáltal növekedett a gyári termelés, élénkült a gazdaság, javult a biztonság, továbbá háborús konfliktus esetén több katonát lehetett besorozni.¹⁹

A korszerű vízmű megépítése csupán az első lépés volt, a vízvezeték-hálózat kiterjesztése – akár önkormányzati, akár társasági úton – számított nagyobb kihívásnak. A köztisztasági, biztonsági és esztétikai érdekek megkívánták, hogy a vízvezeték az egész város területére kiterjedjen, és mindenki számára elérhetővé váljon. Ez a folyamat azonban egyáltalán nem volt problémamentes, sőt sok város esetében kisebb-nagyobb társadalmi és etnikai konfliktusokhoz, valamint szegregációhoz is vezethetett.²⁰ André Guillerme szerint talán sosem volt annyira érzékelhető a városi lakosságon belüli egyenlőtlenség, mint amikor a szegényebb társadalmi rétegek a folyókban tisztálkodtak, mosták ruháikat, míg a jómódú polgárok korszerű vezetékből kapták a szükséges vizet.²¹ A francia fővárosban például 1874-re a háztartások mintegy fele rendelkezett vízvezetékkel. Ha viszont az arányok eloszlását jobban szemügyre vesszük, akkor az látható, hogy a gazdagabb városrészek 82 százalékában volt vízvezeték, míg a szegényebb negyedek esetében ez az arány csupán 48 százalék. Ennek oka, hogy Párizsban a lakosság vagyonosodása befolyásolta a vízvezeték-hálózat kiépítését. A higiénéért egyre kényesebb polgári középosztály csakis olyan lakásokat kívánt bérelni, amelyek vezetékes vízzel rendelkeztek. Ily módon a lakástulajdonosok, ha ki akarták adni lakásaikat, kénytelenek voltak a társadalmi réteg igényei után igazodni. Ennek eredményeképp, ahogy növekedett a vagyonos középosztály, úgy terjeszkedett a vízvezeték-hálózat. Ezzel szemben a munkásnegyedek lakói pénzügyileg nem tudták megengedni a vízvezeték bevezetését. A szegény és gazdag kerületek közötti diszkrépancia csökkentésére csupán az 1930-as években került sor, amikor a városi önkormányzat egyik rendelete lehetővé tette, hogy a korszerű vízvezeték-hálózatot a munkások által lakott negyedekre is kiterjesszék.²²

Isztambulban a közutakról a vízvezetékre való áttérés a modernizációt, a fejlődést és a nyugati életvitelt jelentette. Ez a fajta gondolkodásmód leginkább a város európai felén elhelyezkedő Pera és Besiktas gazdag lakosainak körében terjedt el. Mindkét városrész jelentős számú európai lakossal rendelkezett, valamint ide tömörült a helyi gazdasági és politikai elit. A két kerület precíz tervezés alapján bővült, fejlődött, míg a hátrányosabb helyzetű ázsiai részt leginkább az elmaradottság jellemezte. Ebből fakadóan talán nem meglepő, hogy az 1885-ben üzembe helyezett modern vízmű (melyet egy francia magántársaság létesített és üzemeltetett) kizárólag Istambul nyugati városkerületeit látta el vízzel. A vízvezeték kiépítése előtt a gazdagok (nyilván a cselédek által) és a szegények egyaránt a közutakról hordták a vizet. Ennek azért volt jelentősége, mert így a szegényebb társadalmi rétegek azt láthatták, hogy a vagyonosabbak ugyanazt a vizet használják, mint ők. Ám a vízvezeték létesítése után a tehetősebb lakosság többé már nem vette igénybe a közutakat. Ez végül a két társadalmi réteg eltávolodását, az interakciók minimálisra csökkenését eredményezte, aminek következtében a vízvezeték az egyenlőtlenség szimbólumává vált. Ezen túlmenően a vízvezeték sokakban az etnikai jellegű diszkrimináció érzését is kiválthatta. Míg az elmaradott ázsiai kerüle-

tek lakosságának többségét a törökök adták, addig a város nyugati felén lévő, modern vízvezetékkel ellátott negyedekben számos európai élt. Főképp Perában volt magas az európaiak aránya (47 százalék). Végül az erősödő török nacionalizmus vezetett oda, hogy a város vízvezetékét „felszabadították” a nyugati magántársaságok befolyása alól.²³ Ehhez hasonló diszkriminatív intézkedések más városok esetében is előfordultak. Például az oroszországi Kazánban, ahol a városi vízvezeték kiépítésekor az orosz többségű városvezetés teljesen figyelmen kívül hagyta a tatárok által lakott negyedeket, és csakis az orosz városrészek vízellátására figyelt.²⁴

A vízvezeték nemcsak Európában fokozta a társadalmi egyenlőtlenségeket, hasonló volt a helyzet az Amerikai Egyesült Államokban is. Baltimore-ban például a városi vízellátás hosszú évtizedekig osztálystrukturált volt. A központi városrészek, az üzleti negyedek és a vagyonos középosztály minőségi vezetékű vizet kapott, míg a munkások kénytelenek voltak egyéb vízszervezési lehetőségek után nézni, ami általában a szennyezett vizű városi közutak használatát jelentette.²⁵ Millwaukee-ban a vízellátást a nemzetiségi hovatartozás és a politika határozta meg. Etnikai szempontból a város három nagyobb részre oszlott. A folyótól keletre fekvő városrészben angolok, a város nyugati felében német telepesek éltek, míg a déli negyedeket nagyrészt lengyelek, kisebb részt oroszok lakták. Mivel ez utóbbiak gazdasági súlya csekély volt, ezért a városvezetés kevés figyelmet fordított az itt lakók problémáira. A választások idején azonban a lengyel szavazatokra éppoly szükség volt, mint a németek és az angolok voksaira, ezért ilyenkor a vízvezeték mindig kiemelt kampánytemaként szerepelt, ám az ígéreteken túl semmilyen érdembeli előrelépés nem történt az ügyben. A vízvezeték kérdése még hosszú ideig a politikai játszmák részét képezte. Végül csak a 20. század első felében sikerült kiharcolni, hogy a város lengyelek lakta negyedeiben is kiépítsék a vízvezetékét.²⁶

A csatornahálózat társadalmi, gazdasági hatásai

■ A csatornahálózatokat általában csak a vízvezeték után – ritkán, szerencsésebb városokban azzal együtt – létesítették. Ennek magyarázata egyszerű: a tiszta ivóvízre nagyobb igény mutatkozott, mint a szennyvíz elvezetésére. Nyilván akadtak kivételek, például Hamburg vagy Párizs, de általában véve a csatornahálózat kiépítése – főleg a kisebb városokban – akár évtizedekkel is elmaradt a vízvezetékétől. A nagyvárosok esetében viszont sűrűtöbb volt a helyzet. A lakosság gyors gyarapodása, valamint a vízvezeték kiépítése következtében egyre több ürülék és szennyvíz keletkezett, amit a kezdetleges csatornák már képtelenek voltak elvezetni. A 19. század elején ugyanis nem voltak korszerű föld alatti csatornarendszerek, hanem csak néhány sánc, ami elégtelennek bizonyult. Az emberi ürülék a lakóházak, bérházak melletti pöcegödrökben gyűlt össze, melyeket esténként ürítettek ki (Angliában ezeket a munkásokat nevezték nightmennek), majd az így nyert „anyagot” eladták a parasztnak, akik trágyaként hasznosították.²⁷

Az öblítéses toalettek terjedése szintén a csatornahálózatok kiépítése utáni igényeket növelte. Londonban például a 19. század elején az „angolvécék” számos közegészségügyi problémát okoztak, mivel az öblítés során nagy mennyiségű víz került a pöcegödrökbe, ami elláposította azokat, elősegítve a járványos betegségek kialakulását.²⁸ Ennek orvoslására 1840-ben olyan határozat született, amely elrendelte, hogy a brit főváros összes pöcegödrét kö-

telezően kapcsolják össze a városi csatornákkal – ezek kezdetleges, többnyire nyílt és rosszul burkolt csatornák voltak. Az összekapcsolás kb. 30 ezer pöcegödröt érintett, amelyek tartalmát ezentúl nem elszállították, hanem egyenesen a Temze vizébe juttatták, ezzel hatalmas szennyeződést okozva.²⁹ A Temze 1858-ra olyan mértékű bűzt árasztott, amit a Westminsterben ülésző képviselők már nem tudtak tovább tolerálni. A helyzet rendezése érdekében modern csatornahálózat kiépítése mellett döntöttek. Az eset a „Great Stink” néven vonult be az angol történelembe.

Londonnal ellentétben Szentpéterváron 1845-ben a városi önkormányzat betiltotta a pöcegödrök és a csatornák egybekapcsolását. Az intézkedésre azért volt szükség, mert a lakástulajdonosok a pöcegödrök tartalmát közvetlenül a folyóvizekbe és csatornába vezették, mivel a népességnövekedés következtében gyorsan halmozódó emberi ürülék elszállítását már nem tudták a korábbi módszerekkel megoldani. Ez a megoldás azonban a víz minőségének romlásával járt. Mindazonáltal a tiltás nem hozott érdembeli változást, mivel a pöcegödrök tartalmát továbbra is a folyóvízbe ürítették. Moszkvában ugyancsak sok gondot okozott a pöcegödrök folyamatos takarítása. Ezek kiürítéséért elsősorban a lakástulajdonos felelt, azonban a legtöbb esetben kötelességüket hanyagul teljesítették. Az ebből keletkező problémák kiküszöbölése lassan haladt előre, ugyanis a moszkvai felső középosztályt kevésbé érdekelték a város hétköznapi gondjai.³⁰

Mіндеzen gondokból kifolyólag a csatornavezeték kiépítése – bármennyire is költséges volt – a köztisztaság fenntartásának nélkülözhetetlen komponensévé vált. A vízvezetékkel ellentétben a csatornarendszer megvalósítása nem ütközött a liberális várospolitikai felfogásával, és ezt többnyire már önkormányzati költségvetésből finanszírozták. Ugyanakkor a csatornahálózat létesítését sokkal nagyobb társadalmi elutasítás övezte, mint a vízvezetékét. Főképp az – angliai és franciaországi – városi középosztály körében volt nagy felháborodás és tiltakozás. A 19. században ugyanis a szennycsatorna a városi közművek egyik legrettegettebb és -félelmetesebb rendszerei közé tartozott. A korabeli nagyvárosok lakóinak felfogásában a felszín alatt húzódó, nyirkos, sötét, szinte teljesen láthatatlan csatornahálózat rémisztő és baljóslatú környezetként jelent meg, amely kétes alakok, számkivetettek búvóhelyeként és menedékeként szolgált. Ebből kifolyólag a csatornát kifejezetten a bűnözés és a betegségek melegágyának tekintették. Sokan azt gondolták, hogy a teljes várost behálózó csatornarendszer egyfajta kapcsolatot teremthet köztük és a szegénynegyedek lakói között. Az összeköttetés révén pedig különféle betegségek, járványok juthatnak el hozzájuk, pontosabban a toalettjükön keresztül. Ennek a „veszélynek” pedig leginkább az otthon ülő nők voltak kitéve.³¹ A teóriának komoly szakirodalma volt, és számos angol orvos vélte úgy, hogy a csatorna és a toalettek egybekapcsolása bizonyos betegségek terjedését idézte elő. 1868-ban a *London Medical Times* című orvosi szaklap hasábjain azt állították, hogy miután Croydon városában a csatorna és az öblítéses klozett között kapcsolat létesült, megemelkedett a település halálozási számaránya. Egy másik jelentés szerint Southport csatornázását követően megnőtt a diftériás és tífuszos esetek száma. Edinburgh-ben úgyszintén azt figyelték meg, hogy a gazdagabb, csatornázott városrészekben intenzívebben terjed bizonyos betegség, mint a szegények csatorna nélküli, árnyékszékeket és pöcegödröket használó negyedeiben.³²

A francia fővárosi elit a csatornák folyamatosan emelkedő, bűzös szennyvizét a városi társadalom degenerálódásának fokmérőjének tekintette. Tehát minél magasabb szinten állt a szennyvíz, annál züllöttebb, feslettebb volt a társadalom. Mindezek mellett a csatornáktól való félelemnek volt egy erős vallási-kulturális vonulata is, hiszen a föld alatti rendszert gyakran azonosították a gonosszal, a bűnnel és a pokollal.³³ „A Mortellerie utcai csatornanyílás híres volt, hogy dögvész száll föl belőle; hegyes vasrácsozatával, mely fogorhoz hasonlított, olybá tűnt föl, mint valami sárkány szája, mely poklot lehel az emberekre”³⁴ – írja Victor Hugo, aki regényében Parent-Duchatelet közegészségügyi reformer megfigyeléseire támaszkodott. Matthew Gandy úgy véli, mindezen negatív párosítások nem véletlenül vésődtek a polgári köztudatba. Szerinte a nagyvárosok társadalma a csatornát már hosszú ideje a bűn, az erkölcstelenség, a szegénység, a betegség és a lázongás metaforájaként használta.³⁵ Victor Hugo szerint is a „párisi szennyecsatorna borzalmas hely volt. Sírbolt és menhely. A bűn, az értelem, a társadalmi tiltakozás, a lelkiismeret szabadsága, a gondolat, a lopás, mindaz, amit az emberi törvények üldöznek vagy üldöztek, ebbe a lyukba rejtőzött.”³⁶ A félelemnek néha volt valós alapja: egyszer például 130 fegyenc szökött meg szennyecsatornán keresztül. Nagyrészt azonban inkább a képzelet és paranoia szülte gondolatok kerítették hatalmukba a párizsiak elméjét: a híres forradalmárról, Jean Paul Marat-ról úgy tartották, hogy a párizsi csatornában éli mindennapjait (a pletyka állítólag a bűzös testszaga miatt kapott szárnyra). Az 1789-ben kitört francia forradalom idején attól féltek, hogy a royalisták a csatornákat kihasználva robbantásos akciókat hajthatnak végre. Ezen aggodalmak még a porosz-francia háború idején is nagyban meghatározták a párizsiak lelkivilágát.³⁷

A szennyecsatornától való rettegés az uralkodókat sem hagyta nyugodni. VII. Edward például a csatorna bűzös kigőzölgését látta a tifuszos megbetegedésének hátterében.³⁸ A francia király – a Bourbon-restaurációt követően – visszaköltözött a Tuillieriák palotájába, ám folyamatosan attól tartott, hogy a köztársaságiak a csatornát kihasználva az egész palotaegyüttest a levegőbe röpítik.³⁹ Ugyanakkor a korabeliek között olyanok is bőven akadtak, akik a csatornát a haladás, a modernizáció és a rend szimbólumaként értelmezték.⁴⁰ Tisztában voltak azzal, hogy egy jól kiépített, rendben tartott, korszerű csatornahálózat nagymértékben hozzájárul a közegészségügy javításához, a modern városi életvitel kialakításához és a társadalmi rend fenntartásához. Ám annak is tudatában voltak, hogy amennyiben a csatornákat elhanyagolták, vagy nem tisztították folyamatosan, azok nagyobb veszélyt rejtettek, mint a csatorna hiányából fakadó problémák.⁴¹

A társadalmi tiltakozások ellenére Európában mégiscsak Párizs és London állt a korszerű csatornaépítkezések élén. Párizsban már az 1830-as években voltak előrelépések a csatornahálózat korszerűsítése terén, de az igazán grandiózus építkezések – akárcsak a vízvezeték esetében – III. Napóleon uralkodásának kezdetén történtek.⁴² A csatornamunkálatokat Georges Haussmann felügyelte, akit a császár Párizs teljes átrendezésével bízott meg. Az új csatornarendszer kisebb hálózatait 2,30 méter magasra és 1,30 szélesre, a fő gyűjtőhálózatokat 4,40 méter magasra és 5,60 méter szélesre tervezték, mindez pedig 600 km hosszú volt.⁴³ A franciák ezt a föld alatti monstrumot a „tout-à-l'égoût” névvel illették, ami azt jelentette, hogy „mindent elnyel, mindent megemészti”.

Londonban a Great Stinket követően Joseph William Bazalgette-et bízták meg a modern csatornarendszer kiépítésével.⁴⁴

Összegzés

■ A víz- és csatornavezetékek kiépítését a közegészségügyi, higiéniai, kényelmi/élvezeti, biztonsági és a gazdasági igények egyaránt befolyásolták. A különbség leginkább abban állt, hogy némely városok esetében az egyik szempont előrébb volt, mint a másik. De akadtak olyan települések is, ahol az összes szempont ugyanolyan hangsúlyosnak számított. Ez azt jelentette, hogy a települések többsége a felmerülő szükségletek és követelmények folytán döntött a köztisztasági hálózatok létesítése mellett. Tehát az igény megteremtődése után következett a kiépítés fázisa. A 19. század során ritkán találkozni olyan esettel, amikor a városvezetés a szükségleteket megelőzve épített víz- és csatornavezetékét.

A két közműhálózat létesítésének és kiterjesztésének folyamata nem volt zökkenőmentes. Mind a vízvezeték, mind pedig a csatornahálózat komoly társadalmi viták és konfliktusok tárgyává vált. A vízvezeték a szociális egyenlőtlenség, a szegregáció és kirekesztés mentén okozott ellentéteket, míg a csatornahálózatot főképp a kulturális vonatkozású, valamint a sztereotípiákon és anekdotákon alapuló polémiák kísérték. A két közműhálózatot körülölelő társadalmi és kulturális problémák a 20. század első felében jelentősen mérséklődtek, majd fokozatosan eltűntek. A század második felében a vízvezetékhez és a csatornahálózathoz már teljesen másképpen viszonyultak.

■ JEGYZETEK

1. Andrew Lees – Lynn Hollen Lees: *Cities and the Making of Modern Europe. 1750-1914*. Cambridge, 2007. 1. 41–42; Jürgen Reulecke: *Population Growth and Urbanization in Germany in the 19th Century*. *Urbanism Past & Present* 4. (1977). 25–26; Andrew Lees – Lynn Hollen Lees: *The Urbanization of European Society in the Nineteenth Century*. Lexington, 1976 (bevezető rész); Helen Elizabeth Meller: *European cities, 1890-1930s: History, Culture, and the Built Environment*. Chichester Wiley, 2001. 9–11; Lewis Mumford: *A város a történelemben*. Bp., 1985. 416.
2. Lewis Mumford: *A város i. m.* 416.
3. 1860 és 1914 között csak a német területeken belül több mint 15 millióan hagyták el, vagy változtatták meg a lakhelyüket. Essen például a modern nagyipar megjelenése előtt egy kis Ruhr-vidéki város volt, alig 9000 lakossal. A szénmedence gyors iparosodása következtében a város lakossága 50 év alatt elérte a 200 ezret. Ez 400 százalékos növekedést jelentett.
4. Helen Elizabeth Meller: *European cities i. m.* 9–11.
5. Thomas Hall: *Planning Europe's Capital Cities*. London, 1997. 72.
6. Roderick McGrew: *The first cholera epidemic and social history*. *Bulletin of the History of Medicine* 34. (1960). 1. sz. 69.
7. A kifejezést a tömegekre, a szegényekre és a munkásokra használták. In: Michael Sigsworth – Michael Worboys: *The public's view of public health in mid-Victorian Britain*. *Urban History* 21. (1994) 2. sz. 237.
8. Friedrich Engels: *A munkásosztály helyzete Angliában*. Bp., 1980. 37.
9. Marion W. Gray: *Urban Sewage and Green Meadows: Berlin's Expansion to the South 1870-1920*. *Central European History* 47. (2014). 2. sz. 278.
10. Széchenyi István: *Buda-pesti por és sár*. Pest, 1834. (<https://mek.oszk.hu/08100/08159/08159.htm>, letöltés 2020. jún. 30.)
11. A közművek privatizációs, valamint közszécsítési folyamatairól bővebben lásd John Kellert: *Municipal Socialism, Enterprise and Trading in the Victorian City*. *Urban History Yearbook* 5. (1978). 36–45; Robert Millward: *European governments and the infrastructure industries. c.1840-1914*. *European Review of Economic History* 8. (2004). 1. sz. 3–28.
12. Lásd példának London esetét. Habár itt Tynan hozzászeli, hogy a közszécsítés oka nem feltétlenül a víztársaságok hanyag hozzáállásában keresendő. Nicola Tynan: *Nineteenth century London water supply: Processes of innovation and improvement*. *The Review of Austrian Economics* 26. (2013) 1. sz. 73–91.
13. Mindazonáltal ez is területileg változott. Például a franciaországi (pontosabban a párizsi) üzemek inkább kutakat ástak, vagy valamilyen természetes vízfolyás mellé települtek, míg Angliában a gyárak kifejezetten követelték a vezetékves vízellátást. In: André Guillerme: *The Genesis of Water Supply*,

- Distribution, and Sewerage Systems in France, 1800-1850.* In: *Technology and the rise of the networked city in Europe and America.* Ed. Joel A. Tarr, Gabriel Dupuy. Philadelphia, 1988. 109.
14. John Hassan: *The Growth and Impact of the British Water Industry in the Nineteenth Century.* The Economic History Review 38. (1985). 4. sz. 544–546.
15. John Hassan: *The Growth and Impact* i. m. 540–543.
16. Javier Abellan: *Water supply and sanitation services in modern Europe: developments in 19th-20th centuries.* University of Salamanca, 2017. 9.
17. Richard Evans: *Death in Hamburg: society and politics in the cholera years, 1830-1910.* London, 1990. 145–146; Klaus Lanz: *Germany.* In: *Water, Time and European Cities.* Ed. Petri S. Juuti, Tapio S. Katko. Tampere, 2005. 81.
18. Sipos András: *Várospolitika és városgazdálkodás Budapesten, 1890–1914.* Bp. 1996. 207.
19. Jean-Pierre Goubert: *The development of water and sewerage systems in France, 1850–1950.* In: *Technology and the rise of the networked city in Europe and America.* Ed. Joel A. Tarr, Gabriel Dupuy. Philadelphia, 1988. 116.
20. A vízvezeték társadalmi konfliktusokhoz és egyenlőtlenségekhez vezetett Kazánban, Isztambulban, Milwaukee-ban stb. Lásd Kate Foss-Mollan: *Waiting for Water: Service Discrimination and Polish Neighborhoods in Milwaukee, 1870-1910.* Michigan Historical Review 25. (1999) 2. sz. 29–45; Alison K. Smith: *Public Works in an Autocratic State: Water Supplies in an Imperial Russian Town.* Environment and History 11. (2005) 3. sz. 319-342; Noyan Dinckal: *Reluctant Modernization: The Cultural Dynamics of Water Supply in Istanbul, 1885-1950.* Technology and Culture 49. (2008) 3. sz. 675–700.
21. André Guilleme: *The Genesis...* i. m. 95.
22. Javier Abellan: *Water supply* i. m. 8–11.
23. Noyan Dinckal: *Reluctant...* i. m. 675–700.
24. Alison K. Smith: *Public Works...* i. m. 319–342.
25. Joel A. Tarr: *The Evolution of the Urban Infrastructure in the Nineteenth and Twentieth Centuries.* In: *Perspectives on Urban Infrastructure.* Szerk. Royce Hanson. Washington D.C. 1984. 14–15.
26. Kate Foss-Mollan: *Waiting for Water* i. m. 29–45.
27. Jesse Ausubel, Robert Herman: *Cities and Infrastructure: Synthesis and Perspectives.* In: *Cities and their vital systems.* Ed. Jesse Ausubel, Robert Herman. Washington D.C., 1988. 2; Javier Abellan: *Water supply...* i. m. 2–5; Nicola Tynan: *Nineteenth century London...* i. m. 76–79. Lásd Malmö, Szentpétervár és Koppenhága esetében. Göran Olsson: *The struggle for a cleaner urban environment. Water pollution in Malmö 1850-1911.* Ambio 30. (2001) 4–5. sz. 287; Hanne Lindegaard: *The debate...* i. m. 323–324; Krasnoborodko: *The development of water...* i. m. 54.
28. Giovanni de Feo et al: *The Historical Development of Sewers Worldwide.* Sustainability. 6. (2014). 3961. Az öblítéses toalették Berlinben is a folyóvizek szennyeződéséhez vezettek, ugyanis a kisméretű pöcegödörök képtelenek voltak a megemelkedett vízmennyiség elnyelésére, így azok folyamatosan kiömlöttek. Érdekesképp Stockholmban először 1904-ben engedélyezték, hogy a vízvezetékéből származó vízzel öblítsék le a toalettet. A városvezetés csupán 1907-ben tette lehetővé, hogy ezeket összekapcsolják a községi csatornarendszerrel. Lásd Lanz: *Germany...* i. m. 84; Tapio S. Kato: *Sweden...* i. m. 199.
29. Richard Dennis: *Cities in Modernity: Representations and Productions of Metropolitan Space, 1840-1930.* Cambridge, 2008. 325; G. C. Cook: *Construction of London's Victorian sewers: the vital role of Joseph Bazalgette.* Postgraduate Medical Journal. 77. (2001). 914. sz. 802.
30. Emellett kitartóan bíztak az állam és a hatóságok hatékony fellépésében. Ám ez nem hozott érdembeli változást, ezért a későbbiekben főleg a moszkvai értelmiség már nem tűnt annyira optimistán az állami szerveket illetően, és megkérdőjelezte azok hozzáállását. Alexander M. Martin: *Sewage and the City: Filth, Smell, and Representations of Urban Life in Moscow, 1770-1880.* The Russian Review. 67. (2008). 2. sz. 245–246. 272; K. I. Krasnoborodko et al: *The development of water supply...* i. m. 54.
31. Richard Dennis: *Cities in Modernity...* i. m. 326.
32. Miklós Ödön: *Városok csatornázása hygienia, mezőgazdaság és technika szempontjából.* MMÉE. 16. (1882) 3. sz. 212.
33. Alain Corbin: *The Foul and the Fragrant: Odor and the French Social Imagination.* Cambridge, 1986; Richard Dennis: *Cities in Modernity...* i. m. 326.
34. Victor Hugo: *Nyomorultak.* IV. rész. Bp., 1960. 228.
35. Matthew Gandy: *The Paris Sewers and the Rationalization of Urban Space.* Transactions of the Institute of British Geographers 24. (1999) 1. sz. 24.
36. Victor Hugo: *Nyomorultak...* i. m. 224.
37. Donald Reid: *Paris Sewers and Sewerman.* Realities and Reperesentaion. Harvard, 1991. 19.
38. Richard Dennis: *Cities in Modernity...* i. m. 326.
39. Donald Reid: *Paris Sewers...* i. m. 18–20; Matthew Gandy: *The Paris Sewers...* i. m. 36.
40. Matthew Gandy: *The Paris Sewers...* i. m. 24.
41. Donald Reid: *Paris Sewers...* i. m. 24.
42. Javier Abellan: *Water supply and sanitation...* i. m. 7–8.
43. Giovanni de Feo et al: *The Historical Development of Sewers...* i. m. 3960.
44. G. C. Cook: *Construction of London's Victorian sewers* i. m. 803.

SZIKSZAI MÁRIA

AZ ANTROPOLÓGIAI JELEN MŰHELYTITKAI 2.

Terepnapló, Szatmár

Harmadik nap

■ Ezen a napon Barlafalut céloztam meg. Barlafalu a Nagykároly körüli svábok lakta területeken kívül, Nagykárolytól 74 km-re, keletebbre van. Erdély felekezeti és nemzetiségi statisztikáiból kiderül, hogy Barlafaluban a kommunista hatalomátvétel előtt görög katolikus többség élt a katolikus svábok mellett. A demográfiai adatokból jól látszik az, hogy a faluban 1941-ben még 1154 személy vallotta magát görög katolikusnak és 2 ortodoxnak a 350 római katolikus lakos mellett.² Az első két kategória nyilván a román nemzetiségű lakosságot jelentette, a 350 katolikus vallású személy pedig a svábokat.

Az erdélyi görög katolikus felekezet 1699/1700 körül alakult meg, amikor az erdélyi ortodox egyház képviselői közül sokan sorra úgy döntöttek, hogy elfogadják a pápa fennhatóságát, miközben megtarthatták a templomaikat és a rítusaikat. Romániában 1948-ban betiltották a görög katolikus egyházat, és arra kényszerítették görög katolikus híveket, hogy csatlakozzanak az ortodox egyházhoz.

De mi történt később? 1990 után a görög katolikus egyház újraéledt, és a régi görög katolikusoknak lehetőségük nyílt arra, hogy visszatérjenek az egyházukhoz. Az első, 1992-es népszámlálás azonban Barlafaluban 462 olyan személyt talált, akik 1990 után már nem tértek vissza a görög katolikus egyházhoz, hanem ortodoxok maradtak. Nyilván ez azzal magyarázható, hogy azoknak egy része, akik 1948 után születettek, már az ortodox vallásban szocializálódtak, és nem érezték annyira sürgetőnek azt, hogy visszatérjenek a korábban megszüntetett felekezetükhöz.

Elsősorban a katolikus templomot szerettem volna megnézni, és azt is, hogy vajon hol tart jelenleg a statisztikai adatokon túl a nyelvi és vallási asszimiláció. Tudtam, hogy Szinfaluban a svábok a románokhoz asszimilálódtak, nem a magyarokhoz. Kíváncsi voltam arra, hogy itt mi történt.

Megálltam az első templomnál. Az épület messziről inkább a nyugati típusú templomokhoz hasonlított, semmint a keletiekhez, a tornyán egyszerű kereszt volt, nem a szokásos ortodox kereszt. De ahogy közeledtem feléje, feltűnt, hogy a bejárat fölött a külső falon freskó látszik, illetve, hogy a bejárat elé egy oszlopos, tornácszerű részt emeltek. Ennek a tornácszerű résznek a mennyezete is festett volt, a mennyezet sarkában szerepelt a donátorok neve, akik a pénzt adták a festésére: egy román férfi és nő neve, valószínűleg származási helyükként Szatmárnémetit jelölték úgy, hogy „S. Mare”. Ilyen megol-

dások nincsenek a nyugati templomok esetében. Ortodox templom előtt álltam. A templom zárva volt. Egy nagyon idős bácsi közeledett éppen, akit megszólítottam. Csak a harmadik köszöntésemet hallotta meg. A templom felől érdeklődtem, pontosabban arról, hogy van-e másik templom is a faluban. Igen, mondja, és előremutatott az úton. A német templom, a katolikus, ott né, magyarázta. Kiléptem az útra. Messziről úgy tűnt, mintha nem kereszt lenne annak a másik templomnak a tetején, hanem gömb. Aztán ahogy közeledtem, látszott, hogy a kereszt alapját láttam oldalról, és ez tévesztett meg. Egy arra járó asszonyt megszólítottam, és beszédbe elegyedtünk. Megkérdeztem tőle, hogy vajon lenne-e valaki, aki kinyitja a templomot. Az utca másik oldalán levő házra mutatott, de el is indult arrafele, mondván, hogy ha az autó ott látszik, biztosan otthon van a plébános. A kapu előtt bekiabált: – Dom' párinte! (Plébános úr!) Kiszaladt egy 12 éves forma kislány. Az asszony megkérdezte tőle, hogy hol van az édesapja, mert meg szeretnék nézni a templomot, és itt rám mutatott. A kislány azt válaszolta, hogy a városban van, de a kulcs hollétét megkérdezi tőle telefonon.

Amikor a kislány bement, én zavartan néztem utána. Az édesapja?... Hiszen úgy tudtam, hogy egy katolikus templom előtt állok, annak a plébánosát kerestem épp. A kislány nemsokára kijött, és mondta, hogy jönni fog a takarítónő a kulccsal, és kinyitja, várjam meg a templom előtt. A ház ajtajából még visszafordult, és még megkérdezte, hogy nem mennék-e be addig is. Nagyon kedves volt.

A templom előtt várakozva arra gondoltam, hogy egyetlen magyarázat lehet arra, amit hallottam: az, hogy a lelkész görög katolikus. De akkor miért mondta a legelső ember, hogy ez a németek temploma, a katolikus?...

A takarítónőt valaki elhozta autóval. Egy nagy fekete BMW fékezett a templom előtti kavicsos területen, és abból szállt ki az asszony. Az autót egy fiatal nő vezette, sima haját magas copfba kötve hordta. A lánya volt az, magyarázta az asszony, erre volt dolga, és elhozatta magát vele. Az asszony kinyitotta a templomot, és beléptem. A templom valóban katolikus volt, a templomban a stációképek alatt német nyelvű feliratok voltak. Kérdezgetni kezdtem az asszonyt, és ő szívesen és sokat beszélt. Elmondta, hogy ők csak bérelik a templomot a katolikusoktól. Ők, azaz a görög katolikusok. Csak két katolikus család maradt a faluban, a többiek elmentek, azaz véglegesen kitelepédtek Németországba. Akik maradtak, azok velük együtt járnak misére.

Az asszony csak ennyit mondott erről a témáról, és aztán egyebekről mesélt, de a fenti statisztikai adatokat ismerve kezdett összeállni a kép. Az ortodox közösség itt is, mint Erdélyben is nagyon sok helyen, a 18. század elején görög katolikus lett. A faluban ott élt velük együtt egy másik közösség is, a katolikus svábok, akiket a Károlyi grófok nagyjából a 18. század kezdetétől kezdtek a régióba telepíteni. 1948-ban a görög katolikus felekezetet a román hatóságok betiltották, és ekkor a templomuk ortodox lett, miközben a svábok a saját templomukat használták. Ezt követően elkezdődött a svábok kivándorlása. 1990-ben az ortodox híveknek csak egy része tért vissza az újra engedélyezett görög katolikus egyházhoz, és elég sokan maradtak az ortodox egyháznál ahhoz, hogy a templomukat már nem adták vissza a görög katolikusoknak. Ott voltak tehát a görög katolikus hívek templom nélkül, és közben ott állt egy katolikus templom hívek nélkül. Így történhetett az, hogy a görög katolikusok

megkapták az engedélyt arra, hogy az eltávozott svábok templomában tarthassák a szertartásaikat.

Bár antropológusként tisztában vagyok azzal, hogy a kultúra nem egy állóvízhez hasonlítható, hanem inkább egy lassú folyású folyóhoz, amely állandóan mozgásban van, állandóan partot mos, a történet mégis megdőbentett. Arra gondoltam, hogy micsoda élmény lehet az, amikor mindenki elmegey, és te ott maradsz helyben, egyedül a saját népedből. Az ismerőseid, a barátaid, a rokonaid szép sorban mind kivándoroltak egy másik országba, csak te maradtál ott. Már nincs szertartás sem a te templomodban, mert nincs, kinek. És a te templomodat, ahova régen jártál, és ahova továbbra is jársz, más felekezetűek bérelik ki, és tartanak ott szertartást. Te pedig oda kényszerülsz az ő szertartásukra, mert magadra maradtál, és nincs közösséged, felekezeted, és a templomod sem a tied többé.

Végigfotóztam a stációképeket. A német feliratok pont olyanok, mint Szinfaluban, gondoltam. Ott, Szinfaluban is egyetlen sváb házaspár él még a faluban, náluk van a templom kulcsa. Közben az asszony felhívta a figyelmemet a stációképek között látható nagyobb festményekre: a nagybányai iskolához tartozó festők munkája, mondta büszkén. Nézegettem őket, és bólogattam. Engem azonban ezek nem hatottak meg annyira, mint a német feliratos stációképek, amelyek feliratainak célközönsége már végleg eltávozott.

A templom közepe táján egy embermagasságú Páduai Szent Antal-szobor néz szembe a befelé haladókkal. Nem tették magas talpazatra, hanem embermagasságban néz szembe velem. Nagyon furcsa megoldás ez, még sosem láttam ilyet. Körbenéztem. A jobb hátsó sarokban van másik, kisebb méretű szobra is Páduai Szent Antalnak, ez már a szokásos magasításon, a talpazata alatt persellyel. Szent Antal-persely, mondtam magamban. A környéken igen kedvelt a páduai szent alakja. A kaplonyi ferences templom védőszentje is Páduai Szent Antal, búcsúja június 13-án van. A szobrokat nézve a Remete Szent Antal kultusza jutott eszembe, és a malacos szobrai – azok a régi szobrok, amelyeken a remete lábánál egy malac volt látható, és amelyeket a ferencesek a 18. századtól Európa-szerte olyan lelkesen lecserélték a Páduai Szent Antal liliomos szobraira. Ezen a környéken a katolikusok ma is ismerik a régi Szent Antal-éneket. Az ének szövegének eredeti változatát, egy officiumot még Szent Bonaventura írta a 13. században, és ebben olvasztotta össze a 3. században és a 12. században született két Antal alakját azzal, hogy összekeverte a remete és a páduai szent attribútumait. A szövegében ugyanis Bonaventura a páduai Antalról szól, de egyszerre beszél az eltűnt tárgyak megtalálásában nyújtott segítségéről, amely valóban a páduaihoz köthető történetekben szerepel, és a hánykodó tenger felett diadalmaskodó, betegeket gyógyító szentről, ez utóbbiak viszont kizárólag a 3. században született egyiptomi Remete Szent Antal történeteiben szerepelnek. A Bonaventura-féle officium később elterjedt: 1747-ben szó szerint fordították le magyar nyelvre.³ Néhol ima lett belőle,⁴ máshol egyházi ének.⁵ A sváb templomokban máig éneklük, mint a *Csodákat kik látni vágytok...* kezdetű egyházi éneket. Ma már mindenhol ezt a páduai szentről szóló éneket ismerik, és mindenhol a páduai szent szobrait látni, a remetére már senki nem emlékszik...

Hazafele indultam Barlafaluból, amelyet elhagytak a svábok. Az úton eszembe jutott az a májusi prédikáció az idegenekről, és arra gondoltam, hogy

a svábok nem várták meg az idegenek érkezését. Elmentek ők maguktól, idegennek, és a házaik meg a templomaik itt állnak üresen.

Negyedik nap

Börvely. A faluról rengeteget hallottam, a korábbi kutatóútjaim alkalmával mindig előkerült egy-egy történet vagy csak elejtett mondat róla mint szomszédos faluról. Néprajzosok jól tudják azt, hogy egy-egy faluban milyen sok történet keringhet a szomszéd faluról. Itt azonban többről van szó. A környékbeli, többé-kevésbé svábok lakta falvak között ez az egyetlen nem sváb telepítésű falu, ide székelyföldi, háromszéki származásúak települtek. És a környéken pontosan számon tartják ezt, még akkor is, ha a svábok lakta falvakban is a svábok többsége már rég magyarul beszél.

Börvelyben 2011-ben 693 római katolikus és 1437 református élt a 938 ortodox, 32 görög katolikus mellett. A faluban jelen van néhány kisebb neoprotesztáns felekezet is. Összehasonlításképp: Kálmádon ugyanekkor 1225 római katolikus, 58 református, 49 ortodox, 7 görög katolikus személyt tartottak nyilván, és a faluban jelen volt egy neoprotesztáns felekezet is 32 hívükkel. Jól látni, hogy a katolikus svábok jelenléte sokkal erőteljesebb Kálmádon, mint Börvelyben. Kaplonyban is elég erős a jelenlétük, bár az elmúlt húsz évben drasztikusan csökkent a katolikus felekezet. 1992-ben a 4574 lakosból 4135 volt római katolikus és 294 református. 2011-ben azonban itt már csak 2664 római katolikus, 55 ortodox, 24 görög katolikus és 257 református személyt tartottak nyilván. A számok jól mutatják azt, hogy miközben 1992–2011 között a reformátusok aránya csak keveset csökkent, a katolikus lakosság szinte felére tudott csökkenni. Ez nem a természetes népességfogyás eredménye, hanem az elvándorlás következménye. A katolikus sváb lakosság vándorolt el, többségében Németországba. Kaplonyban a faluban lakó reformátusoknak is van templomuk. Nem véletlen, hogy az utcát, ahol a református templom van, Magyar utcának hívják. Itt is, mint a környéken mindenhol, a protestánsok számítanak magyaroknak. Bár a katolikusok is magyarul beszélnek, és a népszámlálásnál akár magyarnak vallják magukat, mégis nem lehet szem elől téveszteni, hogy ők a hajdani svábok utódai. És ez nemcsak egy múltba vesző történelmi adat, hanem ezt ők ma is megélik, és ennek megfelelően másnak tartják magukat: többnyire a vallás és a kulturális különbségek, nem pedig a beszélt nyelv mentén húzzák meg a két csoport között a határvonalat.

A sváb falvak lakói elmondásuk szerint nem nagyon barátkoznak a börvelyiekkel. Ők másak, mondják, és ezért velük nem szorosak a kapcsolataik. Házasságok azért vannak, a szerelem nem ismer határokat (ezt pont így fogalmazták), de elmondásuk szerint ilyen esetekben is megmarad a hívős távolságtartás a családok között.

Utamon most egy Kálmádon élő, katolikus sváb származású, magyarul beszélő fiatalember kísért el. Rengeteget mesélt a sétánk közben, nyilván a szomszédos falu lakosának szemszögéből értelmezve az itt látottakat. Kiszálltunk az autóból, és elindultunk a faluban. A félreeső utcákban a helyi utcaképet és azon belül a padokat kezdtem el fényképezni. A helyiek lócának nevezik az utcán a házak előtt látható padokat, magyarázta. A szót székelesen ejtik. A svábok külön kiemelik, amikor a börvelyiekről beszélnek, hogy a nyelvjárásuk is más, mint az övéké. A mostani fiatalok szülei, különösen pe-

dig a nagyszülei olyan tájszólásban beszélnek, amely eltér a svábokétól, és ők ebben is érzékelik a másságukat.

És a padok is erre a másságra emlékeztetnek. A padok látványában ugyanis a svábok a börvelyiek más alapokon nyugvó munkamorálját látják megtestesülni. Valahányszor egy gondozatlan ház vagy udvar mellett mentünk el, a beszélgetőtársam felhívta erre a figyelmem. Azon a véleményen volt, hogy az a lakók lustasága miatt van ilyen állapotban. Hangoztatta, hogy ezzel szemben ők, a svábok dolgoosak. Ráműtattam arra, hogy minden harmadik-negyedik házat épp felújítják: új ablakkeretet tesznek, és friss téglarakások látszanak az udvarokon, nagyobbítják a házakat, új tetőt húznak fel. Erre azt válaszolta, hogy ezek mind olyan családok, amelyekbe beházasodtak svábok. Szó sem lehetett arról, hogy a börvelyiek maguk gyarapodnának, és ennek eredménye lenne a házak felújítása. A határozott álláspontja az volt, hogy a helyiek abban mások, mint ők, hogy nem gyarapodnak, hanem megelégszenek a szegényes körülményekkel.

De visszatérve a padokra: megtudtam, hogy egy sváb faluban egy sváb gazda háza előtt elképzelhetetlen lenne az, hogy padok legyenek. A pad a dolgos sváb számára egy alacsonyabb és ezért megvetendő munkamorál jele: az idő alatt ugyanis, míg padon ül valaki, dolgoznia kellene.

Nagyon fontos az, hogy elkülönítsük a megfigyeléseink alatt három dolgot: egyrészt azt, amit mondanak az adatközlők, másrészt azt, amint csinálnak az adatközlők, és harmadsorban, ha van esély rá, akkor azt is, hogy vajon amit gondolnak az adatközlők, miközben mindezeket mondják vagy csinálják. Nos ez utóbbira legtöbbször kevés esély van, de az első kettőre annál több.

De lássuk, mi történik itt. Egy sváb számozású személy nyilatkozik épp, aki svábnak érzi magát, még akkor is, ha generációk óta magyarul beszélnek, ezért fogadjuk el azt, hogy ő magyarul beszélő svábnak tartja magát és a közösségét. És azt mondja a padra mutatva, hogy egy svábnak nincs ideje padon ülni, ezért csak ebben a nem sváb faluban csinálhatnak ilyent, hogy padot állítsanak ki a ház elé és azon üldögélnek. Ám ezt a rendes sváb emberek megszólják. További kérdéseimre elmondja, hogy ez a munkamorállal kapcsolatos attitűd nem csak a padok példáján mérhető le. Amikor két sváb találkozik a falu utcáján, mondja, és elég közeli viszonyban vannak ahhoz, hogy ne csak köszöntsék egymást, hanem szót is váltsanak, akkor illik sietősnek mutatkoznia, szóba hozni a sok munkát, említeni is egyet-mást a tornyosuló feladatokból, és illik hivatkozni arra, hogy nincs időnk semmi másra, mint a munkára. Minél több az elvégzendő feladat, annál dolgoosabbnak tűnik a beszélő. Válaszul a beszélgetőtársnak illik biztosítani őt arról, hogy neki is ugyanilyen sok dolga van. Azaz tulajdonképpen illik megerősíteni azt, hogy igen, a szorgalom és a kitartóan végzett munka továbbra is a mi csoportunk alapértéke, mindannyian ezt tartjuk a legfontosabbnak, és erről biztosítják egymást, gondolom én tovább.

Hallgattam a két sváb találkozásáról előadott példázatot, miközben nézzük sétánk közben a házak előtti padokat, amelyek immár a sváb munkamorál ellentétének mementói lettek. Egy rövid szünet után aztán közbevetem, hogy de hát azért ti is leültök pihenni néha, hiszen ott vagyok és látom. Ez lenne az imént említett második fázis, amikor nemcsak azt hallgatjuk meg, amit az adatközlő mond, hanem azt is megfigyeljük, hogy mit tesz, miközben ezt mondja. És ez a kettő néha eltérhet egymástól. Ezzel szembesítettem most a

beszélgetőtársamat. Hát persze, jön a válasz, mi is pihenünk, de nem olyan módon, hogy mindenki lássa, és azt gondolhassa, hogy henylünk. Mi bent pihenünk, ahol nem látja senki, nem közszemlére téve a ház előtt. Megértettem, hogy az alanyom számára mi számít pihenésnek, és mi számít henylésnek. Hogy a munkamorál egy érték, de nem pusztán önmagában egy érték, hanem az is fontos, hogy a nyilvánosság előtt hogyan mutatják fel ezt az értéket. És az érték felmutatása az a gesztus, amellyel ez a csoport tagja meghúzza a saját csoportja határait: az én csoportom tagjai mindannyian ezt tartjuk fontosnak, ez a hétköznapjaink domináns szervező elve, így mutatjuk ezt fel, ilyen a mi-csoportunk, ellentétben az ők-csoporttal, akik abban másak, hogy ezt az értéket nem tartják tiszteletben, és a mindennapjaiknak nem ez a szervező elve. Kissé sarkítva: mi-csoport pihen, hiszen nem teszi közszemlére ezeket a pillanatokot, és közben biztosítják egymást arról, hogy ők dolgoznak, az ők-csoport pedig henyl, mert a pihenését közszemlére teszi, és a közvélekedés szerint egyébként sem gyarapodik eléggé látványosan.

A fenti történet a munkamorálról nem egyedülálló. Ehhez a történethez nagyon hasonlít egy másik, amely korábban történt, amikor is a többségünkben svábok lakta Kálmádon beszélgettem ugyanazzal a beszélgetőtárral. Épp a falu szélső utcáin mentünk, végig és beszélgettünk az ott lakókról és az életmódjukról. Egy adott pillanatban elérkeztünk a parkhoz, amelyet a beszélgetőtársam elmondása szerint EU-s alapokból újíttak fel. A park egy nem túl nagy, kerítéssel körbevett terület volt. A kerítésen belül sövény futott végig, eltakarta a belső részeket. A parkba egyetlen helyen lehet bejárni. Épp hátulról közelítettük meg, ezért elmentünk a sövény védte oldala mentén, és előrekerültünk a bejáratig. A bejárat kapu be volt csukva. Egy körbe fűzött dróttal erősítették a kaput a kerítéshez, hogy ne nyíljon hátra, valószínűleg azért, mert a kilincsrész nem működött. A kapu felett benéztem. A parkban senki nem volt. Körbe-körbe lapokkal kirakott járda, a járda és a sövény között néhol egy-egy pad, középen füves rész. A padoknak nem volt háta, nem lehetett volna hátra dőlve ülni rajtuk. Sőt egyik-másikon egyáltalán nem lehetett volna ülni, mert a mellé ültetett díszcserje túl nagyra nőtt, és elfoglalta a fél padot. Látszott, hogy nem is szoktak ülni ezeken a padokon. Sőt egyáltalán sem szoktak túl gyakran bemenni, erről tanúskodik a bezárt kapu. Kis terület volt, egyetlen be-, illetve kijárat, nem lehet például keresztülsétálni rajta. De miért van bezárva a kapu? – kérdeztem. Nem az a lényege egy parknak, hogy nyitott legyen, hogy mindenki bemehessen? A beszélgetőtársam megütöközve nézett rám. Bemenni a parkba? És ott mit csinálni? Leülni a padra? És itt visszaérkeztünk a padokhoz, ugye. De hát mit szólnának ehhez az emberek, tette fel a kérdést méltatlankodva. Azt gondolnák, hogy nem végzed a dolgot, hanem henylsz, adta meg gyorsan a választ. És egyébként is a kapu okkal van bezárva: az a célja, hogy ne menjenek be a kutyák, ne rondítsák el a rendben tartott területet, folytatta. Újra benéztem. Bent valóban szépen rövidre nyírták a fűvet, mint minden sváb udvaron. Továbbindultunk, de engem nem hagyott nyugodni a dolog. De hát akkor miért kell nektek park? – erősödtem tovább –, ha úgysem használjátok. Mivel azért ez fontos, mondta. Más falvakban is van park, kell legyen itt is. És a hatóságok dolga, hogy tartsák szépen rendben. Valóban rendben volt. Mint ahogy a többi udvar is. Kevés mozgás volt aznap a faluban, de akiket láttunk, szinte mind a fűvet nyírták a házuk előtti részeken.

Este igyekeztem rögzíteni a napi információkat. Már régen tudtam azt, hogy a svábok értékelik azt, ha valaki dolgos, de most a padok kapcsán egy sokkal összetettebb képet kaptam erről. Nyilvánvalóan ott van a történetben a beszélgetőtársam elfoglaltsága is, amivel számolnom kell. Ezen túlmenően azonban a csoportidentitásának egy fontos eleméről beszélt.

Ötödik nap

Az volt a tervem, hogy próbáljunk meg elmenni Szinfaluba a misére. Arra gondoltam, hogy talán tudnék beszélni a pappal, és ha minden jól megy, talán kideríthetném azt, hogy használják-e a pápi lakot, és hogy vajon nem maradtak-e ott régi iratok.

Már jártam Szinfaluban a korábbi években. Azért kerestem fel a falut, mert 1949–1955 között ott szolgált Tyukodi Mihály – kivéve az 1950–1953 közötti időszakot, amikor börtönben volt.⁶ Szinfaluban 1941-ben 287 görög katolikus, 841 római katolikus, 9 református, 5 evangélikus és 14 izraelita lakott. Ezzel szemben 1992-ben a falunak már csak fele lakossága volt meg, ezek közül 430 ortodox, 28 görög katolikus, 81 római katolikus, 1 pünkösdista személy volt, és 7 esetben azt jegyezték fel, hogy egyéb.⁷ Azt már nem a statisztikai adatokból, hanem a Tyukodi Mihály leveleiből tudjuk, hogy Szinfaluban még a 20. század közepén is németül tartották a misét, azaz a Szinfaluban lakó svábok ekkor még nem voltak asszimilálódva, mint a Nagykároly környékén levő falvak többségében. Mihály egyik magyar paptársa azért aggodalmaskodott, mert attól félt, hogy nem tud majd megfelelően németül misézni. Ezért akartam megnézni a falut és a templomát. 2017-ben már csak egyetlen idős házaspárt találtam a faluban, akik svábnak mondták magukat. Ők azonban csak románul tudtak. A Szinfaluban élő svábok, ahogy a sváb vidék keleti részében több faluban történt, nem a magyarok, hanem a románok felé asszimilálódtak, és azok is az egy házaspárt kivéve kivándoroltak. Szinfaluban a templomuk azonban még áll, és mint Barlafaluban is, a stációképeken a német felirat emlékeztet arra, hogy itt valamikor svábok éltek. Amikor ott jártam, a német feliratos stációképek mellett az oltáron román nyelvű misekönyv volt, a sekrestyében a falon egy helyi legényegylet működéséről szóló, magyar nyelven kiállított oklevél díszelgett, az oklevél egyik sarkában a magyar címer látható. Mind-mind a történelem egy-egy pillanatképe. Az a széles, nagy folyó pedig csak halad szép lassan...

Pontban 9 órakor indultunk. Bár a térkép azt jelezte, hogy egyórás az út, és végig sokkal gyorsabban haladtam a térképen jelzethnél, mégis pontban tíz órakor épp csak a falu széléig értünk el. Már elképzeltük, ahogy késve besettenkedünk az épp elkezdődött misére, ám a templom zárva volt. Valakit megkérdeztünk, és az illető úgy tudta, hogy a misét 16 órától tartják. A templommal szemben lakott, talán azért tudta, mert érezni lehetett, hogy ő nem tartozik ahhoz a felekezethez. Mielőtt visszaindultunk, megnéztük, mikor van a szatmári székesegyházban a mise, mert az útitársam el szeretett volna érní egy misére. Mivel 11-től jelezte a vasárnapi misét a szatmári honlap, oda indultunk, és azt el is értük. Már nagyon régen voltam Szatmárnémetiben, és még sosem voltam a székesegyházban misén. A nagy székesegyház megtelt. Bár a kezdésnél még voltak üléshelyek, az első negyedórában érkezők mind megtöltötték a sorokat, és végül hátul is álltak. A prédikáció kissé álmosító volt. Bár a kenyér és hal szétosztásának csodája kapcsán előbb a kenyérről

kezdett el beszélni a szónok, végül mégis az asztalról, mint a család központi teréről beszélt hosszan. A mise után körbefotóztam a templomot. Egy oldal-só oltáron levő, a keresztrefeszítést ábrázoló festmény előtt sokáig álltam, az nagyon tetszett.

Ebédre hazaértünk Kálmándra. Ebéd és szieszta után átmentünk Csánálosra, a strudlifesztiválra. A strudlifesztivál nem más, mint egy szokásos falunap, ahol sok strudlit lehet enni. Vásár, étel, ital, színpadon zene. Az egyik oldalon ételes sátrak voltak. Csapatok sütötték a strudlit, ezek külön sátorban dolgoztak, és a sátrakon nagy felirat hirdette, hogy épp melyik csapat előtt állunk. Összesen három strudlisütő csapat volt jelen, a kaplonyi, a kálmándi és egy csapat a magyarországi Vállajból. Külön egy pultnál lehetett strudlijegyet vásárolni, egy bizonyos összegre több jegyet adtak, és azt bármelyik sáternál be lehetett váltani, és így esélye volt az érdeklődőnek arra, hogy az egyes sátrak különböző ízesítésű strudliját megkóstolja. A hagyományos strudli krumpliból, lisztből és tojásból készül, de ízesített, lekváros, túrós változatait is készítik. Ezenkívül volt egy kürtöskalácsos, a többi sátor pedig sört és hirtelen sülteteket, azaz hússzeleteket és kolbászokat árusított, ezeket kevés szalmakrumplival vagy mustárral kínálták. A szemben levő oldalon a vásároknak szokásos kínálat: színes, többnyire műanyag játékok, itt az árusok manele zenét hallgattak. A sátrak egyik végében egy nagy, felfújtt ugráló és csúszda volt a gyerekeknek, a másik végében a színpados rész, előtte pár sor paddal. Amikor odaértünk, épp vonult le a színpadról egy sváb népi ruhába öltözött női kórus. Helyet foglaltunk. Két sváb táncscsoportot néztünk meg, az első többnyire középkorú házaspárokból állt, a második tinédzserekből. Őket egy modern táncscsoport követte. A lányok fekete harisnyában és fényes fekete-zöld felsőben voltak. Két fiú is tartozott a csoporthoz, akik a lányokkal ellentétben farmert és elnyúlt polót viseltek, és csak az volt a szerepük, hogy a lányokat olykor magasra emeljék. Ők egyébként nem táncoltak, legalábbis nem abban az értelemben, ahogyan azt a lányok tették. Amikor ezt így megfogalmaztam, Clifford Geertz érdekes megjegyzése jutott eszembe a tánc fogalmáról: Botticelli képe kapcsán mondja, hogy akkoriban két mozgás közötti nyugodt testtartás számított táncnak, míg ma a mienkhez hasonló kultúrákban két nyugodt testtartás közötti mozgás számít annak.⁸ A zene nagyon sok különféle számból összevágottnak tűnt, és ebből kifolyólag töredezettnek hatott. Az előadásuk alatt néha zöld füstöt fújtak a lábak magasságában a színpadra. Minden arra utalt, hogy a világ nagy színpadjain látott produkciókat akarják utánozni: a csillogó ruhák, a zene, a füst. Az látszott, hogy ők is át akarták élni azt az élményt, ha máshol nem, legalább egy falusi strudlifesztiválon – de nem tűnt úgy, hogy tánc közben jól éreznék magukat. Senki nem mosolygott, senki nem volt felszabadult, hanem végig görcsösen arra vigyáztak, nehogy elrontsák a koreográfiát. A fő táncoslány néha egy-egy nehéznek tartott pózba kimerevedve diadalmasan letekintett a közönségre: ez volt az egyetlen pillanat, amikor úgy tűnt, hogy valaki közülük mégiscsak jól érzi magát. A többiek mosolytalanul rótták a koreográfia által kiszabott lépéseket a színpadon, és a megfelelő pillanatban emelgették a karjaikat. Végül megnéztük egy hagyományörző táncscsoport előadását, különösen, mert a kísérőm ismerőse is ott volt a fellépők között. Az előadás után gratuláltunk a fellépőnek.

Kaplonyba indultunk, ahol a kísérom édesanyja lakik. Esőfelhők gyülekeztek. Az egyik kaplonyi kanyarban megálltunk a dinnyeárusnál. Az árusnak egy teherhordó típusú Dacia autója, egy ócska napernyője, egy asztalkája és egy kis széke volt. Az asztalkán egy mérleg. A tegnap, amikor ott mentem el, az árus az asztalkára hajtott fejfelé. Most már épp készült elmenni. Az autóban két sorban vagy 12 dinnyéje volt még. A mérleget már kikapcsolta, mire odaértünk, de fürgén vissza is kapcsolta. És elkezdett mesélni. Elpanaszolta, hogy süldő malacot akart venni valahol, meg is egyezett a tulajdonossal, de mire megvette volna, az megváltoztatta a szavát, ezért aztán máshol vette meg a malacot. Itt ránk nézett, és előrehajolt: egy 50 kilós malacot 275 lejért, mondta jelentőségteljesen. Miközben ezek itt, mutatott körbe a falura, 500 lejéről beszélnek. Az esőfelhők közben fenyegetően közeledtek, és mire ezt elmesélte, már villámlott és dörgött. A dörgés után közbeszólunk, hogy egy dinnyét kérünk szépen. 2 lej volt kilója. 20 lej lett volna a dinnye, de 200-asból nem tudott visszaadni. Épp érkezett még egy vevője, aki segített pénzt váltani, és így megoldottuk a vásárlást. Este Kálmándon doromboló macskát simogattam a kanapén üldögélve.

Hatodik nap

Mára nem terveztem kiszállást, hanem azt terveztem, hogy terepnaplót írok. Délelőtt végignézttem pár boltot, vásárolgattam. Utána visszatértem a szobába kissé megszusszanni. A város déli 12-13 óra között már nagyon forró, de a hotelszobában jó hűvös volt. Kis pihenő után újra elmentem, szándékom szerint autót mosatni és tankolni. Az autómosó azonban önkiszolgáló volt, így hát csak a tankolás maradt. Pár élelmiszert vásároltam délutánra. Ezt követően leültem, és pótoltam az előző napi elmaradásaimat.

Hetedik nap

Egyedül indultam az erre a napra tervezett körútra. Néhány olyan falut választottam ki, amelyek ugyancsak a távolabbi, a svábok lakta vidék keleti részein vannak, és ahol még nem jártam.

Krasznaterebesen Szent Anna és Mária embernagyságú szobrait fotóztam a falu szélén kialakított szentélyben. Egy szomszédos telekről, jó messziről fiatal munkások kiabáltak utánam. Még mindig kihívás a fiatal falusi férfiak számára, gondoltam, ha tőlük pár száz méterre egy nő kiszáll az autójából, és fotókat készít.

Nagymadarászon megálltam az ortodox templomnál. Az autóból láttam már, hogy nyitva van az ajtaja. Bementem, nézelődni kezdtem. Bent nem látott senki, de hangszalagról ment egy liturgia. Mégis volt bent valaki, egyszer csak kopácsolás hallatszott a szentély mögül. Hallottam, hogy valaki, aki nem látszik, de kalapál, halkan dúdolja a liturgia dallamait. Nézegettem a templomot. Később a mozgását is láttam: kijött a lelkész, és a szentély elé hozta azt, amit bent kopácsol, egy székre helyezte, majd tovább kalapálta. Nem szólt hozzám. Úgy tűnt, hogy lélekben a liturgián van. Harmincas-negyvenes lehetett, fekete papi ruhában volt, és javította a berendezést, miközben hallgatta a liturgiát. Nem zavartam meg. Készítettem pár fotót, egy kis filmeckét is, majd csendben elmentem. Meghatott az, hogy maga javította a berendezést, és nem hívott a faluból egy embert, akire aztán rábízta, hogy ingyen megcsinálja. A templomát két kezével gondozó lelkész képe továbbkísért az utamon.

A templom előtt egy kereszt van, egy román nevű asszony emlékére állíttatta két személy, akiről külön kiemelik, hogy Amerikából voltak. Így, a kontinens nevével, nem egy országéval. Távoli világ az, a részletei innen nézve egészen elmosódtak.

Letértem a főútról Krasznasándorfalu felé. Nagyon szép ez az út. A falu egy magas domb mögött van, a főút felől egyáltalán nem látszik. A főútról a dombra egy keskeny, aszfaltos autótút kígyózik fel, kétoldalt legelő, a jobb oldali domb végén egy erdőfoltocska. Különösen szép volt ez a békés táj. Senki nem járt arra. És egyszer csak feltűnt a horizont jobb oldalán a templom tornya. Még egy jó ideig semmi más nem látszott. Miután felértem a domb tetejére, beértem a faluba. A falucska kicsi, és egy árva lélek sem látszott semerre sem. A templom bezárva, a környékén a házak is mind. Nem találtam senkit, aki kinyitotta volna a templomot. Kihaltnak tűnt a falu, csak messziről hallatszott halkan egy druzsba. Tétováztam, de végül nem indultam el az irányába. Megnéztem a templom előtti keresztet: németül közli, hogy kik állíttatták. Végül ez az apró jel is elégedettséggel töltött el. A feliratok, azok megmaradnak. Egy ideig.

Visszafelé a főúton egyszer csak felkaptam a fejem: egy balra mutató táblát láttam fatemplomra figyelmeztető felirattal. Továbbhaladtam. Már esteledett, és egy nagy vihar közeledett szemből, ám egy idő után kitértem az útjából. Otthon aztán megkerestem a Szatmár megyei a fatemplomokkal kapcsolatos információkat, majd azt a pár fatemplomot, amelyet jeleznek a megyéből, térképre vetítettem. Jól látszik, hogy Szatmár megye keleti részében, hosszan északról dél felé helyezkednek el, a legészakibb Avásban, a határ mellett, a déli már a jelenlegi Bihar megyében, de mind egy képzeletbeli hosszanti vonal mentén sorakozik. A svábok lakta belterületekre nem esik egy sem, hanem mind a területük határán van. Arra gondoltam, hogy nagyjából itt húzódik meg a kulturális határvonal, a válaszvonal a szatmári sváb és a máramarosi román kultúra között. A svábok lakta vidék nyugati részén a svábok a magyarokhoz asszimilálódtak, a vidékük keleti részén pedig a románokhoz. Barlafalu, Szinfalu ennek a keleti régióknak a részei. Innen nagyobb volt a kivándorlás, szinte csak a feliratok és egy-két család maradt meg. De a magyarokhoz asszimilálódtott részekből is nagyon sokan telepedtek ki, nemcsak 1989 előtt, hanem tömegesen utána is. Láttuk, hogy a kaplonyi svábok létszáma szinte felével csökkent 1992–2011 között, és ez a folyamat jelenleg is tart.

Nyolcadik nap

Búcsúzni mentem Kaplonyba. Két nap múlva lesz a kaplonyi búcsú, a Porciunkula, a ferencesek búcsúja. Éva néni már a vasárnapi búcsún tárlandó két kakast pucolta az udvaron, amikor betoppantam hozzá búcsúzni. Értetlenül néztem kezében a kakast. Szerdán? Miért szerdán vágta le a vasárnapi kakasokat? Mert még sok a munka, mondja, a leves, a süteményekhez a lapok... Búcsúztam. Nem, nem maradok a búcsúra is. Könnyes szemmel nézett rám. Mostanában néha így búcsúzik tőlem.

Kolozsváron a városba csak lépésben lehetett bejutni. Untold, nulladik nap, jutott ezembe. Megdöbbenve láttam, hogy az Untold előtti napokban a városban sebtében újraaszfaltoztak egyes körforgalmakat. Az Auchanban az automatikus pénztárral működő kasszák mellé felállítottak még vagy 5 klasszikus kasszát is, az Untoldra érkező tömegre számítva. Következik öt tel-

jes nap az Untold fesztivál dübörgésével. Sóhajtottam. Talán mégis jobb lett volna maradni arra a Porciunkulára is.

■ JEGYZETEK

2. Forrás: Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–1992)* <https://varga.adatbank.transindex.ro/?pg=3&action=felek&id=2349>
3. *Padovai Sz. Antalnak Solosmaja, és Congregatiojának Regulái, és Bucstii, Csudatételének rövid summájában foglaltatott leírásával. Kolosvarott Anno 1747.* 55–56, idézi Táncczos Vilmos: *Nyiss kaput, angyal!* Moldvai csángó népi imádságok. Archaikus szimbolizáció és élettér. Bp., 2001.
4. Lásd erről Táncczos Vilmos: *Egy Szent Antal apokrif ima és műfajkönyvezete.* Néprajzi Látóhatár 1996. 3-4. 141–150.
5. Lásd erről Szikszai Mária: *Történetek története. Képiség és narráció a magasművészet és a népi kultúra között, avagy a homo narrans esete Szent Antallal.* Mentor, Mvhely, 2005.
6. Erről lásd Szikszai Mária: *Letűnt világok antropológiája és a megismerhetetlen különös szépsége. Szociális kapcsolatháló és kulturális gyakorlat az írógép korszakában.* EME Kiadó, Kvár, 2020. Uő: *Levelek egy letűnt világból. A mindennapok dokumentálása a 20. század papíralapú kultúrájában.* I-II. EME Kiadó, Kvár, 2021. I-II.
7. Forrás Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–1992)* online: <https://varga.adatbank.transindex.ro/?pg=3&action=felek&id=2420>
8. Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma.* Századvég, Bp., 1994. 252.

IDŐ ÉS TUDATTALAN Retroaktivitás és a tapasztalat implicit rendje

Az affektív identitás és a tapasztalat implicit rendje

■ A fenomenológia számára minden valóságegység valójában értelemegység. Azaz a fenomenológia a világot nem dolgok vagy tények mechanikusan egybekapcsolódó halmazaként tekinti, hanem „szakadatlanul áramló és átalakuló értelemképződmények átfogó összefüggéseként”.¹ A kortárs fenomenológiában kirajzolódni látszik egy olyan elképzelés a szubjektivitásról, ami már nemcsak a pszichoanalízisre, hanem a kísérleti emlékezetkutatás eredményeire is reflektál. Természetesen az emlékezet és időbeliség önálló fenomenológiai problémákat képeznek már Husserlnél és a francia fenomenológiában általában. A közelmúltban népszerűvé vált *affektív identitás és affektív tudattalan* terminusok a velünk élő múlt jelenre gyakorolt hatását jelölik.² A múlt nem pusztán az akaratlagos visszaemlékezés révén idézhető fel, hanem diszpozíciókban, habitusokban, viselkedési mintákban is megnyilvánul. Ebben a tekintetben az ún. *testemlékezet* fogalma egyesíti a velünk élő múlt különös sajátosságait.

A kortárs fenomenológia a trauma pszichoanalitikus és az emlékezetkutatások kognitív pszichológiai modelljei iránt is érdeklődni kezdett. Ullmann Tamás például úgy fogalmaz, hogy „mindnyájan traumatikus szubjektumok vagyunk, életünk ugyanis passzívan elszenvedett események láncolata”.³ Anastasia Kozyreva szerint bizonyos emlékek örökre meghatározzák a személyiséget, más életesemények pedig képességekben és habitusokban rögzülnek.⁴ Merleau-Ponty filozófiája és az implicit emlékezet problémája jelentős

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00189/21/2) és az NKFIH 138745 számú projekt támogatásával készült.

hatást gyakorolt a testemlékezet és affektív identitás koncepcióira. Daniel Schacter definíciója értelmében abban az esetben beszélünk implicit emlékezetéről, amikor a múlt úgy befolyásolja a cselekvésünket, hogy észre sem vesszük. Felidézhetünk egy múltbéli tapasztalatot anélkül, hogy tudatában lennénk a visszaemlékezésnek. Schacter szerint az implicit emlékezetnek nem sok köze van a freudi tudattalanhoz, inkább Bergson filozófiájával harmonizál. Bergson úgy gondolta, hogy a múlt részben tudatos és részben tudattalan formában (szokásokban) él tovább.⁵

Thomas Fuchs vezette be az implicit testemlékezet koncepcióját a kortárs fenomenológiai pszichiátriában. Fontos megjegyezni, hogy a testemlékezet nem reprezentálható tudásra, hanem inkább procedurális rendszerekre utal. A procedurális tudás elsajátítása, azaz elemi tapasztalatok szintézise alkotja a testemlékezet alapját. Fuchs visszatérő példái a gépírás és a vezetés képességei. Ez az emlékezet nagyon különbözik az önéletrajzi emlékezettől, hiszen az egyén képességeit, habitusait, diszpozícióit jelöli, amelyek automatikusan aktiválódhatnak tudatos szándék nélkül. A testemlékezet a megélt test (*Leib*) médiumán keresztül artikulálódó korábban átélt múlt.⁶ Fuchs a testemlékezet több formáját különbözteti meg, többek között a *procedurális*, a *traumatikus*, valamint a *személyközi* emlékezetet. Fuchs szerint az explicit önéletrajzi emlékezet *a múltat elmúltként jeleníti meg*, míg ezzel szemben a testemlékezet *a valóságosan átélt múltat hozza vissza a jelenbe*. A testemlékezet nem reprezentálja a múltat, hanem inkább megcselekvéseken (enactment) keresztül ismétli a jelenben. Az implicit testemlékezet nem az elfojtás révén kialakuló tudattalanra utal. A felbukkanó testérzetek és cselekvések kaput nyithatnak az explicit emlékezet számára is, azaz reprezentálhatóvá válnak, de a felélesztett múlt gyakran úgy jelenik meg, mintha jelenbeli történés lenne.⁷

Kozyreva szerint a kognitív pszichológia kísérleti körülmények között vizsgálja az implicit emlékezet aspektusait, és megpróbálja feltérképezni az emlékezeti rendszerek közötti viszonyokat. Az implicit emlékezet nem csupán az amnéziás alanyok tanulási készsége miatt érdekfeszítő, hanem működése összefügg az affektusok és érzések aktivitásával, tehát fontos szerepe lehet az affektív identitás kialakításában is. A fenomenológia megvizsgálhatja az emlékek keletkezésének affektív és időbeli sajátosságait, az implicit és explicit emlékezet közötti homályos zónát, ahol múltbéli értelemalakzatok ujjászületnek a jelen függvényében.⁸ Ullmann szerint a tudattalant nem pusztán elfojtott képzetek tárházaként gondolhatjuk el, hanem egy „előzetesen sematizált affektív szféraként” is, amely egyfajta láthatatlan horizontként előrajzolja személyközi reakciónkat.⁹ Fuchs fejlődépszichológiai szempontból hasonlóan vélekedik, amikor a *testközi* emlékezetéről beszél a testemlékezet átfogó kategóriáján belül. Az utánpótlásra épülő azonosulás és tükrözés már kétéves kortól kezdetét veszi, és felnőttkorban is tovább működik. Nem csupán társadalmi szerepeket sajátítunk el, hanem attitűdöket, gesztusokat, és testtartásokat is átveszünk másoktól. Mindezek közreműködnek az identitás affektív-interaktív sémáinak felépítésében.¹⁰ A testemlékezet és affektivitás körül kibontakozó legújabb diskurzusok a fenomenológiai tudattalan új megközelítéséhez vezettek. A fordulat lényege, hogy a kutatások egyre inkább a tudat háta mögött zajló nem reprezentálható folyamatokra összpontosultak.¹¹ A következőkben vizsgáljuk meg e fordulat további következményeit.

A fenomenológiai tudattalan mint látszólagos jelenlét

■ Freud számára kulcskérdés volt, hogy az ösztönök és az elfojtott affektusok hogyan válnak reprezentációvá (ösztönreprezentánssá). Rudolf Bernet arra keresett választ, hogy vajon hogyan tud a tudat megjeleníteni valamilyen tudattalan tartalmat anélkül, hogy azt beépítené a tudatos jelenbe, vagy alárendelné a jelennek.¹² A tudattalan szorongásként jelenik meg, ami nem más, mint egy affektív reakció egy eredendő kiszolgáltatottság tapasztalatára. De mivel a tudat a költői fantáziához hasonlítható szimbolikus önábrázolásra képes ezért reprezentálni tudja a traumatikus affektusokat. A fantázia és az álom (melyek az ún. reproductív tudat¹³ megnyilvánulási formái) képi/szimbolikus formába alakítják át az ösztönrezdüléseket. Bernet a freudi elsődleges folyamat mechanizmusait (a sűrítést, eltolást, képi ábrázolást) a tudat emlékezeti- és fantáziarendszereire vezeti vissza, és amellett érvel, hogy az eltolás és sűrítés folyamatait már Husserl is felfedezte.¹⁴ Bernet megkerüli az elfojtás és a cenzúra freudi dilemmáit, továbbá a tudat és tudattalan ellentétét az *énhasadás* jelenségével magyarázza: a tudat rendelkezik azzal a speciális képességgel, hogy a valós és az imaginárius világban is otthonosan mozog, azaz megteremti ezek harmonikus együttlétezését. Ezzel a lépéssel még az örömev és valóságelv közötti kibékíthetetlen ellentét is veszít erejéből. Bernet harmonizáló értelemzésében nem beszélhetünk tiszta észlelésről. Az észlelés megtisztítja ugyan a tapasztalatot a fantázia és az emlékezet szennyeződéseitől, de nincs teljesen tiszta észlelt tárgy vagy tökéletesen rekonstruált emlékkép sem. Az észlelés, fantázia és emlékezet intencionális aktusainak összjátéka hozza létre a tapasztalat tárgyát. Bernet úgy határozza meg az emlékezetet, mint amiben képtelenek vagyunk felidézni az eredeti élmény benyomásszerű elevenségét; az emlékkép pusztán a tudat módosulása révén előállított virtuális jelenlét, valami távol levő látszólagos megjelenítése. Pintér Judit Nóra megfogalmazásával élve a tudattalan és tudatos folyamatok összefolynak és összekeverednek az észlelésben és az emlékezésben is. A vágy beszívárog az észlelésbe és az emlékezetbe is. Azaz arra is emlékszem, amire vágyom, vagy azt is látom, amire vágyom – állítja Pintér.¹⁵

A fent említett testemlékezet és affektív tudattalan koncepciói viszont arra világítanak rá, hogy nem minden tudattalan funkció magyarázható meg a (reproductív) tudat megjelenítő képességeivel. A testemlékezet megnyilvánulási formái olyan affektív ébresztéseknek is felfoghatók, ahol egy múltbéli szituáció vagy tárgy emléke szinte félretolja vagy felülírja az észlelés aktuális elevenségét. Fuchs a poszttraumás stressz zavar kapcsán azt írja, hogy a test újraaktiválja a traumát a jelenben. A kínzást átélt személyek fájdalmai ugyanabban a testrészben bukkannak fel, ami kínzásnak volt alávetve: a test úgy viselkedik, mintha újrarájtszódna a traumatikus esemény. Az áldozat a fájdalom, szorongás és terror affekcióit éli át újra és újra, melyeket töredékes vizuális élmények is kísérek.¹⁶ Ha a trauma utóhatásait vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a tudat megjelenítő képességei korlátozottak lehetnek, vagy éppen teljes kudarcot vallanak.

Az affektív tudattalan és a megelevenedett múlt

■ A tudattalan nem reprezentációra épülő megközelítését képviselte már Merleau-Ponty is, aki a testi habitusok vizsgálatával megelőlegezte a testemlékezet paradigmáját. Merleau-Ponty számára a tudat nem önmagába záródott

énszféra, hanem világra és személyközi viszonyokra nyitott transzcendencia (kivetülés). Egy elfojtott trauma nem elfojtott képzetként él tovább a tudattalanban, hanem holisztikusan jelenik meg a „létezés stílusában”.¹⁷ A tudattalan nem redukálható a reprodukzív visszaemlékezés vagy a fantázia illékony reprezentációira, hanem inkább a jelenbe tolakodó *megtestesült múltként* értelmezhető.

A testemlékezet közvetítésével jelenbe ékelődő múlt szorosan kapcsolódik az affektivitás fenomenológiájához. Husserl esetében nincs szakadás a tudat és tudattalan között, ezek a fogalmak pusztán az affektivitás különböző szintjére utalnak. Itt azonban fontos kiemelni, hogy Husserl nem mélylélektani értelemben használja a tudattalan fogalmát. Ami számára tudattalan, az inkább csak a tudat peremterülete, egyfajta tudatküszöb alatti szint, ami ugyan afficiálja (ingerli) a tudatot, de nem fordul felé koncentrált figyelem. A husserli affektivitás-fogalom ezért közelebb áll a figyelem mozgásához, és távolabb áll a freudi ösztönkésztetésektől. (Ugyanakkor a kései Husserl számára is jelentős kérdés az ösztönök és hajtóerők tudatos figyelmet befolyásoló hatása.) Az affektivitás szintjeinek elkülönítése a genetikus fenomenológiai vizsgálódások eredménye, mely többek közt a passzív szintézisekre vonatkozó előadásokban érhető tetten.¹⁸ A tudattalan egyrészt az affektivitástól mentes háttérzóna, másrészt pedig az affektív konfliktusok révén elfedett affekciók szintje is. Ha egy forgalmas kereszteződésben sziréna hangját halljuk, akkor az hirtelen háttérbe szorít minden más észlelt tárgyat. Vagy egy husserli példával élve, egy beszélgetés közben hirtelen felbukkan egy tó emlékképe, ahol egy korábbi konferencia zajlott.¹⁹ Folyamatosan keletkeznek affektív ébresztések az eleven jelenben, vagy éppen a távoli múlt elevenedik meg egy asszociációs folyamatnak köszönhetően. Az eleven jelen egyfajta affektív domborzattal rendelkezik, bizonyos ingerek vonzzák, mások pedig taszítják a tudatos figyelmet. Az affektív erő közreműködésének köszönhetjük, hogy észlelt tárgyak kiemelkednek a háttérből. Az affekció asszociációs törvényeknek is engedelmeskedik, mint például a hasonlóság és a kontraszt. Az affektivitásnak nem pusztán az alakészlelésben és értelemadásban van kulcsszerepe, hanem összeköttetést létesít a távoli múlttal is.²⁰ Retroaktív ébresztések révén a múlt képes visszaáramlani a jelenbe. Nemcsak arról van szó, hogy lelki szemeink előtt megjelenik egy múltbéli emlék, hanem inkább arról, hogy a jelenben szerzett tudás vagy az éppen aktuális érdekek és érzelmek hatására a múlt másképpen jelenik meg, szinte egy új múlt keletkezik.²¹ A fenomenológiai vizsgálódások a múlt különböző megnyilvánulási formáira fektetnek hangsúlyt.

Az uralhatatlan múlt

■ A múlt retroaktív ébresztésének különös sajátossága, hogy felfigyelhetünk a múlt reprodukciójának bizonytalanságaira. A retroaktivitás alapjaiban forgatja fel a visszaemlékezésről szőtt mindennapi intuícióinkat. Tengelyi László a retroaktivitás kapcsán a múlt „elvi uralhatatlanságáról” és egy énhasadásról ír a jelenbeli és a múltbéli én között.²² Nem pusztán a jövő a lehetőségek nyitott horizontja, melyet az előre vetülő elvárásaink sematizálnak, hanem a múltbéli tapasztalataink is állandó „szuperpozícióban” vannak. Az öntudat a nyitott jövő kiszámíthatatlanságának és a múlt bizonytalanságának metszéspontjában találja magát. A múlt affektív-retroaktív ébresztése azonban nem az öntudat vagy az én széttöredezéséhez vezet. A múltban felfedezett, eddig észre

nem vett értelemezdemények kifejezetten élénkítően hatnak a tudatra, és új lehetőségeket nyithatnak a jelenben és a jövőben.²³ A retroaktivitás révén belátásokat nyerhetünk a változás rejtett folyamatába²⁴ és általában a diakronikus identitás rejtélyébe. Bár a retroaktivitás bizonyos tudattartalmakon fejti ki hatását, de nyomon követhetjük benne azt a sajátos énhasadást is, amelyet Husserl már a visszaemlékezéssel kapcsolatban is kifejtett. A múlt retroaktív ébresztésének szerves része lehet a múltbéli én is, aki más színben tűnik fel.

A retroaktív ébresztésben nem pusztán az affektív tudattalan önkéntelen rezdüléseit, a múltbéli emlékek spontán felbukkanását figyelhetjük meg, hanem a történetmesélésnek is komoly szerepe lehet. Peter Goldie az utóbbi aspektusra fekteti a hangsúlyt. Goldie példájával élve: egy munkahelyi partin az asztalon táncolok, és másnap kijózanodva nagyon szégyellem magam, és szinte megvetem a tegnapi éneket. Egy ilyen narratívában az én elidegenedik korábbi önmagától az események (utólagos) érzelmi és etikai kiértékelésének következtében.²⁵ Amint fentebb láttuk, Kozyreva szerint a retroaktív ébresztések segítségével az implicit emlékek explicitté válásának folyamatába is betekinthetünk. Könnyen elképzelhető a retroaktivitás egy olyan formája, ahol a múltbéli esemény visszanyeri affektív erejét, azonban nem éri el a szemléleti megjelenítés szintjét. Sőt Kozyreva szerint minden reproduktív visszaemlékezés affektív ébresztéssel veszi kezdetét.²⁶ A retroaktivitás a reproduktív visszaemlékezés motivációs bázisaként vagy motorjaként funkcionálhat, ahogy azt a testemlékezettel kapcsolatban is láthattuk. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a retroaktív ébresztések az affektivitás és történetmesélés közötti spektrumon helyezhetők el. A retroaktív ébresztések bizonyos formái affektív tendenciákként veszik kezdetüket, míg mások pedig kognitív és narratív kiértékeléseknek tekinthetők. Természetesen akkor járunk el igazán fenomenologikusan, ha nem tagadjuk a retroaktív ébresztés egyéni jellegét és sokrétűségét. Az affektív és kognitív motivációs bázisok pusztán a retroaktivitás tipizálásához nyújtanak segítséget.

Egy új esemény vagy értelmezés hatására a múltat természetesen a reproduktív visszaemlékezés révén is újrasematizálhatjuk. A pszichoanalízis és a fenomenológia egyaránt felismeri, hogy a „jelen folyamatosan visszahat a múlt-ra, átírja, formálja, megalkotja”.²⁷ A visszaható vagy retroaktív trauma Freud korai traumafelfogásának egyik érdekesítő pontja. Pintér kiemeli, hogy a visszaható trauma sajátossága, hogy olyan elemekből áll, amelyek önmagukban nem feltétlenül traumatizáló hatásúak. A retroaktív trauma esetén egy emléknym felidézése történik, Freud itt kisgyermekkorai csábításokról beszél, amely utólag a serdülést követően válik traumatikussá asszociációs folyamatoknak köszönhetően.²⁸ A retroaktív trauma problémája nemcsak a *Tanulmányok a hisztériáról* és a *Farkasember*-esettanulmányban dominál, hanem már Freud korai írásában (a *Tervezetben*) található Emma-esettanulmányban is kulcsszerepet játszott.²⁹

Freud visszaható traumakoncepciója fenomenológiai relevanciával bír, ugyanakkor fontos látnunk, hogy a husserli értelemben vett retroaktivitás egy általánosabb jelenség, és nem az elfojtott visszatérését, hanem inkább a tudatműködés háttérben zajló retrográd mozgást jelöli. Ugyanakkor a retroaktivitás fenoménjében is fellelhetünk akarattalan, a tudatos reflexiót megelőző mechanizmusokat: ha egy váratlan (akár traumatikus) eseménnyel találkozunk, akkor annak hatására a korábbi kellemes emlékek akár szorongáskeltő ele-

mekké is válhatnak. Súlyos csalódásélmények és egzisztenciális krízisek hatására az identitás bázisát képző emlékek más színben tűnhetnek fel. Az öröm és kín sematizmusának köszönhetően a retroaktivitás nem pusztán átszínezi vagy beárnyékolja a múltat, hanem akár egy új leülepedett réteget is létrehozhat a (szedimentum-rendszerként értett) tudattalanban, ami megmásítja vagy egyenesen felülírja a korábbi emléknymokat. Egy olyan tudattalan képe rajzolódik ki, ami a leülepedett emlékek és értelemalakzatok palimpszesztikus struktúrájára épül.³⁰

Retroaktivitás és betolakodó traumatikus múlt

■ Az uralhatatlan múlt különös sajátossága, hogy egyrészt a jelen függvényében következnek be változások a múltban, másrészt pedig az affektív-retroaktív ébresztés fenoménje azt sugallja, hogy az affektív tudattalamból spontán módon is felbukkanhatnak emlékek akár testi érzetek közvetítésén keresztül. A testemlékezet koncepciója azonban nem feltétlenül csak egy olyan affektív tudattalan képét tárja elénk, ahol az affektív erők versengése közben akár véletlenszerűen is előbukkanhatnak emlékek, hanem a múlt állandó, implicit jelenlétét is sugallja. Fuchs szerint viselkedési és testi diszpozícióink, reaktív mintáink a múlt implicit-affektív jelenlétére utalnak, az identitás magját a szokásainkban, habitusainkban velünk élő múlt képezi.³¹ A demenciában és annak Alzheimer-típusában szenvedő páciensek egy része képes megőrizni érzelmi attitűdjét bizonyos személyekkel és eseményekkel kapcsolatban. Nem pusztán képességek, hanem érzelmi diszpozíciók is fennmaradnak az implicit emlékezetben a megtörtént események emlékeinek előhívása nélkül is. A traumatikus élmények egy életre meghatározhatják a bizalomvesztés vagy a szorongás attitűdjeit.³² A következőben olyan fenomenológiai megközelítéseket vizsgálok meg, amelyek alapján a poszttraumás stressz zavarban (PTSD) tapasztalható intruzív emlékeket a retroaktív ébresztés sajátos formájának tekinthetjük.³³

A PTSD mint diagnosztikai kategória a DSM III-ban jelent meg először, és napjainkban is heves viták tárgyát képezi, hogy egyáltalán érvényes klinikai entitásnak tekinthető-e. Pintér definíciója értelmében a traumatikus pillanat abnormális emlékezeti kódolással rögzül, és éber állapotban bevillanásként, alvás közben pedig traumás rémálomként törhet be a tudatba. Ez a traumás emlékezet nem rendelkezik kontextussal, és nem változtatható elbeszélhető történetté sem. Jelenlegi kutatások szerint úgy tűnik, hogy a kisgyerekekre jellemző vizuális, újrajátszó „cselekvő memória” aktiválódása állhat a jelenség hátterében.³⁴ A PTSD-ben szenvedő veteránok újraélik a traumatikus eseményeket, de ezek a visszapergetések, bevillanások a fantázia és a valóság különös keverékét alkotják. Schacter jobban szimpatizál a „látomás” terminussal, hiszen a szóban forgó élmények gyakran a valóban megtörtént események és a legrosszabb félelmek kombinációi lehetnek.³⁵ Számos kutatás figyelmeztet az intruzív emlékekben megfigyelhető rekonstruktív és konstruktív elemekre. Szorongásokat tükröző fantáziák és emlékek különös keverékei jelenhetnek meg. Például egy háborús veterán visszatérő álmában agyonlőtt egy embert, akinek holtteste állandóan megelevenedett. További kérdéseket vethet fel, hogy még a leghitelesebbnek tűnő traumatikus visszapergetések (flashback) is hajlamosak szétforgácsolódni.³⁶ A háborús veteránok tudatát elárasztják az emlékek, szinte hallják a régi háborús események hangjait, és olyan fizikai, ér-

zelmi reakciókat mutatnak fel, amelyek a traumatikus eseményeket tükrözik. A veterán hallja a gépfegyverek ropogását, a katonák üvöltését, vagy éppen fedezékbe rohan egy fal mögé. Az ilyen extrém cselekvési tünetek nem minden PTSD-páciensre jellemzőek, gyakoribb közös vonás inkább a múltbéli esemény visszaáramlása a jelenbe, melynek következtében rémálmok vagy erőteljes affektív zavarok keletkeznek.³⁷

Mary Jeanne Larrabee szerint az ilyen jellegű traumatikus emlékek nem értelmezhetők az emlékezet vizuális és narratív elméletei segítségével; hiszen itt bizonyos esetekben szinte szó szerint a traumatikus esemény újjászületéséről és átéléséről beszélhetünk. A felbukkanó emlék a tudat *múltbéli és jelenbeli* intencionális állapota ugyanabban az időpillanatban.³⁸ Továbbá Larrabee megállapítja, hogy a felszínre törő traumatikus emlék nem pusztán affektív és viselkedési zavarokat okoz, hanem szinte maga alá gyűrni a tehetetlen ént. A traumatikus emlék előrevetül (*flashes forward*) a múltból, és lehangoló affektív intenzitása révén beépül az eleven jelenbe. Az intruzív traumatikus emlék egy nem lineáris temporalizáció lehetőségét veti fel, ami radikálisan megszakíthatja a retencionális lefutás monotoniját (a jelen pillanat múltba süllyedését).³⁹

Matthew Yaw, az Irakban szolgált veterán saját élményeit is felhasználva az újraélés szempontjából vizsgálja a traumaemlékeket. Yaw egyetért Larrabee-vel abban, hogy az intruzív emlék váratlanul tör be a jelenbe, és azt a hatást kelti, mintha a traumatikus élmény éppen most zajlana le. Yaw szerint nem kifejezetten arról van szó, hogy a szenvedő alany egy kulcsinger közvetítésével visszaemlékezne a múltbéli traumatikus eseményre, hanem inkább arról, hogy a korábban átélt rettegés és erőszak az itt és most-ban tapasztalható. Amikor Yaw az utcán megpillantott egy kátyút, az nemcsak felidézte egy időzített bomba robbanásának emlékét, hanem szinte (újra) maga előtt látta az elhelyezett időzített bombát a jelenben. Tehát nem pusztán hasonlóságon alapuló asszociációról van szó, nemcsak egy korábbi esemény előhívása zajlik, hanem egy alapvetően ismerős és megszokott látvány extrém védekező mechanizmusokat és egyéb pszichológiai reakciókat vált ki. A korábban megélt traumatikus esemény látszólagos jelenidejűsége nagymértékben az affektív megrázkódtatás tudatba törésének köszönhető. A kátyú mint a félelmet kiváltó értelemalakzat a múlt és jelen között ingadozó, integrálhatatlan esemény reprezentációjává válik.⁴⁰

Larrabee szerint megcselekvések (*acting-out*) és a szomatizáció hátterében passzív-asszociatív folyamatok állhatnak; egy jelenlegi élmény pre-reflexív módon újraaktiválhatja a múltat teljes affektív intenzitásával egyetemben. Klinikai szempontból arról van szó, hogy egy trigger hatására a traumatikus eseményt kísérő eredeti érzések és vizuális benyomások is visszatérhetnek tudatos kontroll nélkül. Larrabee és Yaw fejtegetéseit követve láthatjuk, hogy itt egyfajta *traumatikus retroaktív ébresztés* zajlik, ami látszólag teljes eleveniségében rekonstruálja a múltat. A retroaktivitás jelentősége nem pusztán abban áll, hogy – husserli metaforával élve – az affektív erő visszasugárzik a múltba, és felébreszti a traumatikus emléket, hanem a korábbi tapasztalatok átértelmezése (akár a terápiás átdolgozás értelmében) is lényeges szempont. Goldie korábban említett példájában egy tudatos-narratív retroaktivitás keretében a múlt átértelmezéséről és átértékeléséről van szó, amelynek szerves részét képezi az érzelmi kiértékelés is. Az intruzív emlékek

kapcsán pedig talán beszélhetünk traumatikus retroaktív ébresztésről is, amelyben a múlt beékelődik az eleven jelenbe, vagy éppen felül is írja azt abban az értelemben, hogy az élményt átélő alany számára az alapvető temporális fázisok (múlt-jelen-jövő) teljesen háttérbe húzódnak, és az újraélesztett szituáció sajátos „időn kívülsége” uralja a szubjektumot.

Klinikai szempontból természetesen bonyolult folyamatról van szó. Hunt felhívja a figyelmet, hogy gyakran olyan erőteljes félelmi és szorongásos reakciók kísérhetik a traumatikus emlékeket, amelyek miatt képtelenség a traumatikus információ feldolgozása.⁴¹ Fenomenológiai szempontból a tudatba törő emléknymok az retroaktív ébresztés traumatikus formájaként definiálhatók. A nem integrált benyomás mintha újjászületne a jelenben a tudat túlérzékenységének köszönhetően. A PTSD-ben felbukkanó, nehezen definiálható traumatikus élmény egyesíti magában a velünk élő implicit múlt és az értelmezésért kiáltó uralhatatlan múlt sajátosságait is. Egyrészt a traumatikus élmény visszatérhet a különféle triggererek és asszociációk közvetítésével, mint ha állandó készenlétebe helyezkedett volna a tudat peremterületén. Másrészt az intruzív emlékek még nem épültek be az önéletrajzi emlékek sorozatába, és ezért átdolgozást, értelmezést követelnek. Az intruzív emlékek fenomenológiája alátámasztja Pintér megállapítását, mely szerint a trauma fordított időszerkezettel rendelkezik: egy olyan jelent képez, ami sohasem lesz múlt.⁴²

Zárszó

■ Az affektív identitás fenomenológiai koncepciója egy olyan fenomenológiai tudattalan képét vázolja fel, ami az implicit emlékezettel kapcsolatos kutatásokra és kísérletekre is reflektál. A tudat működése korántsem mérhető ki az észlelés vagy az időtudat vizsgálatával. Husserl genetikus fenomenológiai fordulatából következik, hogy a háttérben zajló affektív-asszociatív folyamatok miatt a tudatműködés előzetesen sematizált és kondicionált folyamat, továbbá a tudat egy rendkívül széles körű horizontális struktúrával is rendelkezik, amelybe beleértendők a még nem integrált, félresodort értelemképződmények és az élettörténet traumatikus eseményei is. Kirajzolódni látszik egy olyan affektív tudattalan képe, amely folyamatosan hatást gyakorolhat az eleven jelenre, és az implicit (tudatküszöb alatti) nem reprezentált elemek tudatosítását is lehetővé teszi. Az affektív tudattalan a retroaktív ébresztések és értelmezések altalaja, amely egyrészt saját spontaneitással, önszerveződéssel bír, másrészt pedig megelevenedik és reprezentációra tesz szert bizonyos kulcsingereknek vagy éppen tudástöbbletnek köszönhetően. Az affektív identitás olyan formájára is gondolhatunk ebben a kontextusban, amely a tudat átlátszatlan, vakfoltokkal tarkított homályos háttérére épül, és nagyon könnyen a széttöredezés, inkoherencia áldozata lehet. A fent említett uralhatatlan és az aktualizált (traumatikus) múlt nem egy passzív és affektív erejétől megfosztott tudattalanra utal, hanem inkább egy potenciálisan rendelkezésünkre álló lehetőség-horizontot jelképez.

Horváth Lajos

■ JEGYZETEK

1. Tengelyi László: *Tapasztalat és kifejezés*. Atlantisz, Bp., 2007. 17.
2. Az affektivitás rendkívül sokrétű fogalom. Pszichológiai értelemben az affektusok preszimbolikus képződmények, melyek később a szocializáció révén érzelmekké (pl. undor, meglepetés, kíváncsiság stb.) fejlődnek. Vö. Boros Gábor – Szalai Judit (szerk.): *Az érzelmek filozófiája: Szisztematikusan-törté-*

- neti tanulmányok*. L'Harmattan, Bp., 2011. 22. Amint később látni fogjuk Husserlnél az affektivitásnak kulcsszerepe van az intencionális viszonyulás (tárgyra irányulás) modulációjában.
3. Ullmann Tamás: *A narratív, a trumatikus és az affektív szubjektivitás*. In: Bujalos István – Tóth Máté – Valastyán Tamás (szerk.): *Az identitás alakzatai*. Kalligram, Bp., 2015. 21–37.
4. Anastasia Kozyreva: *Phenomenology of Affective Subjectivity*. Universitätsbibliothek, Heidelberg, 2017. 195.
5. Daniel L. Schacter: *Emlékeink nyomában*. Háttér Kiadó, Bp., 1998. 225, 230.
6. Thomas Fuchs: *Time, the Body, and the Other in Phenomenology and Psychopathology*. In: Christian Tewes – Giovanni Stanghellini (szerk.): *Time and Body. Phenomenological and Psychopathological Approaches*. CUP, Cambridge. 2020. 12–40.
7. Thomas Fuchs: *The Phenomenology of Body Memory*. In: Sabine C. Koch – Thomas Fuchs – Michela Summa – Cornelia Müller (ed.): *Body Memory, Metaphor and Movement*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 2012. 9–22.
8. Anastasia Kozyreva: i. m. 177, 183.
9. Ullmann Tamás: *A narratív, a trumatikus és az affektív szubjektivitás*. 33–35.
10. Thomas Fuchs: *The Phenomenology of Body Memory*. 15–16.
11. Talán túlzásnak tűnhet itt fordulatról beszélni, hiszen a fenomenológián és a pszichoanalízisen belül is jelentős szerepet játszik az affektivitás és emlékezet közötti kapcsolat elemzése. A fordulat jelen kontextusban csupán azokra a tendenciákra értendő, amelyek kifejezetten az implicit emlékezet fenomenológiai következményeit próbálják feltárni.
12. Rudolf Bernet: *Tudattalan tudat Husserlnél és Freudnál*. (Ford. Ullmann Tamás) Imago Budapest 2012. 3. sz. 3–24. (A továbbiakban Rudolf Bernet: *Tudattalan tudat Husserlnél és Freudnál*.) A reprezentálhatatlan affektusok és ösztönök reprezentációjával kapcsolatban lásd még Rudolf Bernet: *The Unconscious between Representation and Drive: Freud, Husserl, and Schopenhauer*. In: John J. Drummond – James G. Hart (eds.): *The Truthful and the Good: Essays in Honor of Robert Sokolowski*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht. 1996. 81–96. és Rudolf Bernet: *Force, Drive, Desire: A Philosophy of Psychoanalysis*. (Trans. Sarah Allen). Northwestern University Press, Evanston. 2020.
13. A reprodukív visszaemlékezés a reprodukív tudat egyik alapvető megnyilvánulási formája. Ennek lényege, hogy a visszaemlékezés a múltat múltként jeleníti meg. Tehát a belső tudatban, az élmények áramában, a visszaemlékezés aktusa felidézi egy korábbi észleleti aktus tartalmát anélkül, hogy a kettő összeolvadna érzékszálódást vagy akár teljes hallucinációt okozva. Vö. Rudolf Bernet: *Force, Drive, Desire: A Philosophy of Psychoanalysis*. 86.
14. Rudolf Bernet: *Tudattalan tudat Husserlnél és Freudnál*. 21.
15. Pintér Judit Nóra: *A nem múlt jelen. Trauma és nosztalgia*. L'Harmattan, Bp., 2014. 22.
16. Thomas Fuchs: *Time, the Body, and the Other in Phenomenology and Psychopathology*. 28.
17. Maurice-Merleau-Ponty: *Az észlelés fenomenológiája*. L'Harmattan, Bp., 2012.
18. Edmund Husserl: *Analyses Concerning Passive and Active Synthesis: Lectures on Transcendental Logic*. (Trans. Anthony J. Steinbock) Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 2001.
19. Uo. 122.
20. Anastasia Kozyreva: i. m. 119.
21. Ullmann Tamás: *A változás tapasztalata*. Aspecto 2008. 1. sz. 77–98.
22. Tengelyi László: i. m. 193–194.
23. Tengelyi a tudatküszöböt el nem érő homályos emléknymokról ír, amelyek mégis a visszaemlékezés szerves hátterét képezhetik, és akár az élettörténet új fordulatához (sorseseeményhez) is elvezethetnek: „A féltreolt, de hatásuktól meg nem fosztott emléknymok egyben valami másnak is bizonyulnak: valami új, váratlanul fellépő esemény előjeleinek. Megnyitják az utat olyasvalaminek a megjelenése előtt, amire nem számítottunk, amit nem láttunk előre.” Tengelyi László: i. m. 309.
24. Ullmann Tamás: *A változás tapasztalata*.
25. Peter Goldie: *The Mess Inside: Narrative, Emotion, and the Mind*. OUP, Oxford, 2012. 48–49.
26. Anastasia Kozyreva: i. m. 189.
27. Pintér Judit Nóra: i. m. 29. Az emlékezet rekonstruktív működésére jó példát szolgál a pszichoanalízisben kialakult vita a hamis emlékek és a szubjektív igazság kapcsán, valamint Freud visszaható trauma koncepciója is. Lásd uo.
28. Pintér Judit Nóra: 37–38.
29. Sigmund Freud: *Project for a scientific psychology*. In: James Strachey (ed. & trans.): *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. I. London, The Hogarth Press. 1895/1966. 295–398; Sigmund Freud: *Katharina / Elisabeth von R. – Esetleírások Breuer-Freud: Tanulmányok a hisztériáról c. kötetéből (SF12)*. Animula, Bp., 1895/2011; Sigmund Freud: *A Farkasember (SF1)*. Animula, Bp., 1918/2011; Freud traumelméletének változásairól lásd: Szummer Csaba: *Freud, avagy a modernitás mítosza*. L'Harmattan, Bp., 2014; Uő: *Trauma, álom és vizionárius képzelet – spontán értelemképződés módosult tudatállapotokban*. Kézirat, 2021. 56.
30. A leülepedett rétegeként értett fenomenológiai tudattalan a kortárs Husserl-kutatás egyik fontos tárgya. Itt csupán annyit érdemes megjegyezni, hogy a retroaktív ébresztés és a reprodukív visszaemlékezés is ebből meríti anyagát. Nyitott kérdés, hogy vajon mi mindent „száműzhetünk” ebbe a szedumentum-rendszerbe. Nem tudatosított érzéki tartalmak, elvárások (protenciók), sőt, amint azt Marosán kiemeli, igen bonyolult értelemalakzatok is asszociációs kapcsolatot képezhetnek a tudat felszíne alatt. Vö. Marosán Bence Péter: *Kontextus és fenomén. II Az igazság problémája az időtudat és a keletkezés husserli filozófiájában*. L'Harmattan, Bp., 2020. 110.
31. Thomas Fuchs: *Self across Time: the Diachronic Unity of Bodily Existence*. Phenomenology and the Cognitive Sciences 2017. 2. sz. 291–315.

32. Anastasia Kozyreva: i. m. 181. Kozyreva fenti megállapítását érdekes módon alátámasztják a modern neuropszichoanalízis eredményei, melyek ezen folyamatok agyi korrelatúmát az érzelmi szabályozásért felelős amygdalában lokalizálják, illetve a spontán vagy az analitikus terápiában megjelenő traumatikus affektív reaktivációkat az amygdala és hippocampus kommunikációjának zavarában vélik felfedezni. Traumatikus epizódok képesek drasztikus méretbeli csökkenést okozni az emlékezeti folyamatok feldolgozásáért/integrációjáért felelős hippocampus területén; ezt tartják jelenleg pl. a PTSD tüneteinek neurobiológiai alapkövének. Lásd Tamara Fischmann – Michael O. Ross – Marianne Leuzinger-Bohleber: *Trauma, dream, and psychic change in psychoanalyses: a dialog between psychoanalysis and the neurosciences*. *Frontiers in Human Neuroscience* 2013. 7. sz. 877.
33. A spontán felbukkanó, akaratlan emlékek tekinthetők a múlt jelenbe törésének nem patológikus megnyilvánulásainak. Szabó Zsigmond Merleau-Ponty kései jegyzeteiben fedezi fel a tudat retrográd/retroaktív mozgásának jelenlétét, és az asszociációs hálózat, amelyen keresztül lezajlónak a retroaktív ébresztés különböző formái, tartalmazhatja az álom és a tesztapasztalat elemeit is. Vö. Szabó Zsigmond: *A keletkezés ontológiája – A végtelen fenomenológiája*. L'Harmattan, Bp., 2005. 74–75.
34. Pintér Judit Nóra: i. m. 41.
35. Daniel L. Schacter: i. m. 284–285.
36. Uo. 207.
37. A páciensek újraélhetik a traumatikus élményt, miközben úgy hiszik, hogy egy másik helyen és időben vannak, és az élmény éppen megtörténik. A poszttraumás tartalom igen összetett perceptuális és szomatoszensoros hallucinációs tünetekben jelenhet meg. A traumatikus intruzív emlék hirtelen, sokszerűen jelentkezik, általában vizuális benyomásként jelenik meg, de egyéb modalitások is szerepet kaphatnak. A felbukkanó érzékszervi benyomásokat jelenbeli élményként élhetik át az alanyok, melyet a traumatikus esemény közben fellépő eredeti érzések kísérik. A kutatók kiemelik, hogy a traumatikus emlék implicit, perceptuális információként tárolódik és nem explicit, narratív emlékként. Kuritárné Szabó Ildikó – Molnár Judit – Nagy Anikó (szerk.): *Trauma-eredetű disszociáció: elmélet és terápia*. Oriold és Társai Kiadó, Bp., 2018. 124, 272.
38. Mary Jeanne Larrabee: *The Time of the Trauma: Husserl's Phenomenology and Post-Traumatic Stress Disorder*. *Human Studies* 1995. 18. sz. 351–366; 353–357.
39. Uo. 353–355.
40. Matthew Yaw: *Husserl and PTSD: The Traumatic Correlate*. *Journal of Phenomenological Psychology* 2015. 46. sz. 206–216.
41. Nigel Hunt: *Memory, war and trauma*. CUP, Cambridge, 2010. 65. A kombinált farmakoterápiák célja helyreállítani az amygdala-hippocampus közötti jelátviteli útvonalat, melynek következtében az emlékek nem kitorlódnek, hanem elveszítik traumatikus-affektív színezetüket. A neurobiológiai megközelítésben az értelemadás (fenomenológiai) problémája háttérbe szorul.
42. Pintér Judit Nóra: i. m. 39.

VAD MÁRTON

MI ÉS MI NEM A SZABADKÖMŰVESSÉG SZENTÉLYE NAGYVÁRADON?

■ Előrebocsájtánám, hogy ez az írás nem klasszikus értelemben vett kritika. Nem szeretne fenntartásokat megfogalmazni Nagyvárad legújabb, a közönség számára megnyitott intézményével szemben. Távol tartja magát az ezzel kapcsolatos dicsérő szavaktól is. Csupán azt szeretné tisztázni, hogy mi az, amit tudhatunk, és mi az, amit nem erről a megvalósult nagyszabású tervezetről, azután, hogy annak intézményi működése elkezdődött. Ezek alapján mindenki eldöntheti, hogy milyen hangnemű ítéletet formál róla. Fontos, hogy az ítéletalkotónak megfelelő mennyiségű fogalmi és tárgyi tisztázás álljon a rendelkezésére, amely alapján súlyozott véleménye alátámasztást kaphat.

Egyesek szerint megnyugvást hoz zaklatott világunkba az, ha látjuk, hogy épületek azt a funkciót töltik be, amelynek egykoron épültek. A 20. század eseményei nyomán hatalmas mennyiségben fosztottak meg építményeket eredeti funkciójukól. Így lettek a rendházak jó esetben iskolák, rossz esetben raktárak, a zsinagógák jó esetben koncerttermek és kiállítóterek vagy rossz esetben zöldséglerakatok. Templomokban nem ritka a könyvesbolt, a turkáló vagy a szórakozóhely. Kisajátított családi házak váltak kisüzemekké, közintézményekké, erőszakszervezeti kaszányák bérházakká. Az épületek gyakori funkcióváltása mintegy feltételes reflexként van jelen máig a rendszerváltozásokon átesett Kelet-Európa életében. A funkcióváltást ráadásul nem mindig indokolja valamely intézmény valós helyigénye. Államok és állami fenntartású szervezetek mérhetetlen energiát képesek fektetni olyan szimbolikus beruházásokba, amelyek egyik problémája, hogy nem a megfelelő célnak tervezett épületekhez kell hozzányúlniuk (könyvtárból nehezen lesz minisztérium, és vice versa). Itt első sorban szimbolikus és hivatali beruházásokról van szó, amelyek csak ritkán vezetnek olyan őszinte ingatlanfejlesztéshez, mint amilyen a használaton kívüli ipari létesítmények kulturális céllal való hasznosítása.

A nagyváradi egykori szabadkőműves páholy épülete¹ most látszólag visszakapott valamit eredeti funkciójából, amely a két világháború között először kiseddóvóra, majd a szocializmus évei alatt vámhivatalra is módosult. Persze ennek a látszatnak részben ellentmond az épület hivatalosan vállalt funkciója. Az ugyanis teljesen általános értelemben vett kiállítóhely, amelynek vannak tematikus termei. Ez a téma a szabadkőművesség mint olyan.² A felújított, tanácskozássokra használt aula egyetlen létező vagy egykor létezett szabadkőműves tanácsstermet sem akart rekonstruálni, illetve másolni. A Testvérek a mai Európában működő gyülekezőhelyeinek ideáltipikus elemeit mutatja be egy olyan térben, amely éppen a egykori nagyváradi páholy-székházban található. Ideáltipikus páholyteremről beszélünk, vagyis olyanról, amely ebben a formában sehol nincs, de a megvalósítók szerint mégis felismerhetővé teszi, hogy miről van szó. Ugyanakkor (1) sem az épület neve

nem zárja ki, hogy az több legyen, mint kiállítóhely. Sőt (2) a teljesen új bútorzat és a valóban funkcionális egyéb berendezési tárgyak alkalmassá teszik azt a bemutatott célok szerinti használatra.

Ad 1): Az épület megnevezése románul „Templul Francmasoneriei Oradea”, vagyis magyar fordításban: *A Szabadkőművesség Szentélye, Nagyvárad*. Ezt a megnevezést némileg erősítik is az épület tervezőinek a klasszikus ókori (görög és római) templomok bizonyos kanonikus elemeire tett építészei utalásai. A választott neolatin terminológián mégis többen fennakadtak,³ de ez elsősorban a román megnevezésből eszközölt magyar tükörfordítások hibájából származik. Az etimológiai kiindulópont, vagyis *templum*, *-i* főnév latinul olyan nyílt, de jelzett határokkal rendelkező teret jelent, amelyben a jövőt érintő (= *templum*¹), vagy valamilyen istenséget dicsőítő tevékenység (= *templum*²) zajlik. Magyarul ez a második jelentésréteg adja a szó jelentésének kiindulópontját. Nevezik ugyan a szabadkőműves páholyok szertartási és tanácstermeit „templomszerűnek”,⁴ de semmilyen hivatalos forrásban nem nevezik templomnak, mert nem tölt be egyházi funkciót, és nem egy az Istennek vagy istenség(ek)nek bemutatott áldozat helye. Történelmi okokból bizonyos ábrahámí vallások szertartási tereire nem is lehet templomokként hivatkozni, hiszen abban de facto nincsenek papok, csak képzett segédszemélyzet, világi igehirdetők és tudósok. Ez vonatkozik a zsidó, a muszlim és bizonyos keresztény felekezetekre (elsősorban a baptistákra vagy egyéb újkeresztény hittársaikra) is. A történelmi érvköteg a magyar megnevezésben döntő: templomnak csak a görög és római áldozócsarnokok, az elpusztult jeruzsálemi Nagytemplom, illetve bizonyos keresztény felekezetek imahelyei minősülnek. Különösen nem nevezhető templomnak olyan szimbolikus szerepet betöltő létesítmény, amelynek fenntartója nem tekinti magát intézményes vallásnak, és nem is törekszik ilyen státus kivívására. Páholytag bármely vallási felekezet tagja lehet.⁵ A szabadkőművesek viszont páholytagként nem áldoznak semmilyen hellén vagy ábrahámí vallás istenének sem.⁶

A román terminológia ellenben egészen más. Bár a szabadkőművesek gyülekezőhelyeit németesen abban is nevezik ugyan „páholyoknak” (*lojă*), de a magyar névhasználatban érvényesített történelmi érvkötegehez ott egyéb preferenciák is társulnak. Ez formájában egyezik az angolszász megnevezéssel, még ha tartalmában különbözik is. A keresztény hagyomány keleti ortodox vonulathoz illeszkedve románul a keresztény imahelyeket egységesen *biserică*, *-i* névvel jelölik, amely a pogány ógörög *βασιλική στοά*-ból, vagyis a „király csarnoka” kifejezésből származik. Az angolszász népeknél pedig hasonlóan a kontinentális germán nyelvek jelentős részéhez a keresztény ógörög *κυριακός*-ból, vagyis az „Úrhoz tartozó”-ból származtatják az olyan keresztény imahelyek neveit, amelyekben jelen van aktív papság. Ennek köszönhetően az angol *temple*, *-es* vagy a román *templu*, *-e* szavak használhatók minden szertartásos rendezvény helyéül szolgáló terem vagy épület megnevezésére, vagyis minden olyan helyszínre – a latin szó elsődleges jelentésében – amelyen a „jövőre vonatkozó” tevékenység zajlik.

Ezért javaslom itt a „szentély” szó használatát. Ez a magyar úzusban a temploménál valamivel semlegesebb, bár nem a jövőre vonatkozó, hanem valamilyen áldozati tevékenységet kapcsolunk hozzá. De egyszersmind nem társítunk hozzá intézményes vallást is, amely viszont a mi esetünkben döntő.

Szentélye ugyanúgy lehet a természeti erők és deitások imádóinak, ahogyan az összeméréséért javáért és a felvilágosult szemléletért síkra szállóknak.

Egy „szentélyben”, vagyis a *templum*¹ szerint értett „templomban” (*templa, temple*) viszont semmi sem tiltja, hogy olyan szertartást végezzenek, amelyben valamiféleképpen az emberiség jövőjét és fejlődését vitatják meg ebből a célból társult egyének. Itt tehát olyan munkát is lehet végezni, mint amelyet a német terminológiára (*Loge*) utalva a magyar nyelvhasználó a szabadkőművesek „páholyaiban” lát megvalósíthatónak.

Ad 2): A tanácsterem belsejébe vezető folyosónak a bejárat előtti fordulójában ma is jól látható az eredeti meanderes („futókutyás”) keretezésű terazzo-padló. Ez azonban az egyetlen eredeti részlet, amelyet az épület adott traktusában találunk. A tanácsterem bútorzata vadonatúj, és minden szempontból megfelel egy olyan eseménynek, amelynek keretében egy szabadkőműves vakolás akár azonnal le tud zajlani. Különösen azért lehet ezt kijelenteni, mert a benne levő tárgyak, kellékek mindennapi használatát egyetlen műemlékvédelmi szabály sem korlátozza, hiszen nincsen nekik ilyen jellege. A nagyváradi új intézmény belső tere tehát jelen időben nem minősül szabadkőműves páholyoknak, ellenben alkalmas szabadkőműves szertartások megtartására.

A román sajtóban olvasható kifogások többrétűek. Az egyik aspektus a magyar cikkekben is megtalálható, vagyis hogy az intézményben elenyésző szó esik magáról a nagyváradi szabadkőművességről és az épületről. Kiállítási tárgy látszólag egyetlenegy kötődik a városhoz: Kupán Árpád monográfiájának román fordításából⁷ az egyik tárlóban megjelenik egy könyvtári állományból letétbe adott darab. Erre a felvetésre villámgyors válasz adható. Az intézmény neve már maga sem árul zsákmacskát. Ez egy olyan hely, amely a szabadkőművességhez kapcsolódik, és Nagyváradon van. Nem a nagyváradi szabadkőművességnek állít emléket, hanem a szabadkőművességre mint általában vett jelenségre hívja fel a figyelmet.

Vagyis akinek mindezekon túl van vitája, annak az épület koncepciójának kialakítóival kell azt lefolytatnia, hiszen a megvalósult intézmény az, aminek hirdeti magát. Ez fokozottan így van egy másik kritikai aspektusból is, amely a sajtóban több helyen megjelenik: egy mai kiállítóhelynek ennél egészen egyszerűen több információt kellene közölnie. Nos erre is van válasz.

Mivel az intézmény nem akkreditált múzeum, hanem olyan turisztikai létesítmény, amely a szabadkőművesség témája köré szerveződő anyagot ismeret meg a nagyközönséggel, több kritikai perspektívát ab ovo kizár. Ennek egyik oka, hogy nem múzeumi létesítményen nehéz számon kérni a múzeumi funkciókat. A kérdés persze az, hogy ebben az esetben annak funkciója mi, ha nem múzeumi. A válasz az előbbi leírásban található: turisztikai célpont kíván lenni, ráadásul, hangzott el az intézményt felügyelő alapítvány vezetőjének szájából, olyan emberek számára létesült, akiket érdekel a történelem.⁸ Vagyis az intézmény nem más, mint a város ajándéka a műkedvelő lakosság-nak, akik szeretnének valamilyen képet kapni arról, hogy ez a furcsa és ellentmondásos történetű nemzetközi szerveződés bizonyos, szabadon kiválasztott korokban és helyszíneken mit is művelt.

Tehát – és csak ismételjük magunkat – aki itt vitázni akar, annak az intézményhez kell fordulnia, és olyan adatokat kell kérnie, amelyeknek írott nyoma sincs az intézmény falain, egyik szimbolikus vagy kiállítási térben sem. Az intézményben ugyanis pontosan az történik, amelyet a benne levő dolgok

ígérnek: tárgyról és terekről van szó, melyek a „szabadkőműves” szóra rimelnek. A szabadkőműves szóra és semmi másra.

Néhány apró pontosítást azonban érdemes megtennünk. A sajtóban többször leírtakkal és a Szabadkőművesség Nagyváradi Szentélyében láthatókkal szemben⁹ Nagyváradon 1912 és 1919 között két szabadkőműves páholy is működött,¹⁰ amely megegyezés alapján, közösen használta az épületet. Ezek egyike volt a Magyar Symbolikus Nagypáholy nagyváradi fiókjáé, a sokat említett, László király (és nem Szent László) nevet viselő szervezet, amelyből 1912-ben vált ki, elsősorban radikális aktuálpolitikai irányultsága miatt a Bihar páholy.

A szabadkőműves páholyok működését a Tanácsköztársaság alatt korlátozták először, majd a frissen felálló Simonyi-Semadam-kormány alatt betiltották. Ez utóbbi, sajátos módon és a még mindig bizonytalan helyzetben éppen a Magyar Symbolikus Nagypáholyhoz való kötődés miatt vonatkozott az impériumváltás utáni Erdélyre is. A László király páholy, amely nem szűnt meg a Symbolikus Nagypáholy részének lenni, a betiltás után, de már román felségterületen megteremtette saját elaltatásának feltételeit, amelyet a nagyváradi református egyházzal kötött szerződésben rögzített, és vagyonát a haszonjog élvezetért cserébe megőrzésre átadta. Az utódállam Romániában a szabadkőművesség nem esett tiltás alá, viszont a potenciális irredecent konnotációk nyomán a László király páholy nevét elhagyva, de facto összeolvadt a Bihar páhollyal. A páholyházat eladták, és az 1920 júniusától szűnt meg a Testvérek székhelyeként működni. Az épület története inentől kezdve vált a eredetitől eltérő rendeltetés történetévé. Erről, akárcsak az épület változó tulajdonjogáról igen keveset tudunk. Ugyancsak hiányos a tudásunk a két magyar szertartási nyelvű nagyváradi páholy (a Bihar és az 1928-ban, zsidó felekezetűek által alapított Jezirah), illetve az új alapítású, román szertartási nyelvű Emanuil Gojdu páholy két világháború közötti tevékenységéről. Ezek azok a kérdések, amelyek kutatását a szabadkőműves házban működő nagyváradi intézménynek akár fel is lehetne vállalni. Ha minden igaz, akkor az intézmény munkatársainak a nagyváradi anyagra vonatkozóan bevallott távlati tervei vannak, de annak részleteiről, szemléletmódjáról hasonlóan keveset tudunk. Csak az látszik bizonyosnak, hogy a kiállítóhely vezetője – elmondása szerint – a nagyváradi anyagnak is kiemelt helyet szán majd az épületben.

Csakhogy az épületben jelenleg olvasható információk alapján azért hasztalan kritizálni annak koncepcióját, mert arról azok semmit nem közölnek. A vonatkozó impresszum (vagyis annak hiánya) révén nem tudjuk, hogy van-e a kiállításnak kurátora, nem tudjuk, hogy volt-e grafikus, volt-e restaurátor, szobrásza, szekkőfestője, nem tudjuk, hogy a kiállítás rendezőinek volt-e a témában elmélyült szakmai tanácsadója. Feltételezéseket pedig igen nehéz kritizálni. Tudjuk viszont – a megnyitón elhangzottak alapján –, hogy kik voltak a beruházásban részt vevő szakmai szervezetek (a Román Nemzeti Nagypáholy, a Román Nemzeti Levéltár és a Bihar Megyei Könyvtár). Viszont tökéletes az *ignorabimus* hatálya akkor, amikor az egyszeri látogató az iránt érdeklődne, hogy kinek volt egyedi hozzájárulása a kiállításához, és hogy az miben állt. Mint már említettük, feltételezéseket eleve problémás elemekre bontani majd ezen keresztül kritikai vizsgálatnak alávetni. Ezt csak olyan konkrét és erős állítások esetén lehet megtenni, amelyet ez a jórészt önreferenciális nagyváradi turisztikai célpont egyelőre nem nyújt. Így pedig a kritika – a bevezetőben beharangozottak szerint – nem csak óvatosságból marad el. Hanem eleve igen kevés tere marad.

Az új nagyváradai turisztikai látványosság belépőjegyének egy példánya.

■ JEGYZETEK

1. Címe: Calea Armatei Române (az építéskor Rulikowski út), 4. szám, Nagyvárad. A benne működő intézmény a Bihar megyei Műemlékvédelmi Alapítvány (Fundatia de Protejare a Monumentelor Istorice din Județul Bihor) filiáléja. Az épület 1901–1902-ben épült Bálint Zoltán és Jámbor Lajos építésszek tervei szerint. Mindketten az egyik legaktívabb budapesti páholy, a Demokratia tagjai voltak. A Nagyváradai Szabadkőművesség Szentélyében 2021. november 25-én, vagis jóval jelen szöveg írása után nyílt meg a helyi szabadkőművesség történetének szentelt új kiállítás, amely a helyi páholyok történetének néhány dokumentumát állítja ki. Ennek értékelése egy másik cikk témája lehetne.
2. Cristina Ghilea: *Despre masoni în general, în templul orădean*. www.bihon.ro/stirile-judetului-bihor/muzeul-francmasoneriei-despre-masoni-in-general-in-templul-oradean-3830648.
3. Ezek kivétel nélkül magyarajkú újságcikkek szerzői voltak. Mindjárt kifejjük, hogy szerintünk miért. A román nyelvű cikkek, mivel ott nyelvi disszenszus nem áll fenn, mindannyian a múzeumi koncepciót kritizálták. Ennek egy logikai aspektusáról később. A magyar cikkek közül kiemelhető: Pap István: *Történeti múzeum helyett kulturális kisajátítás Nagyváradon*. www.erdon.ro/kozelet/helyi-kozelet/torteneti-muzeum-helyett-kulturalis-kisajatis-varadon-3960209. Utolsó letöltés: 2021. október 15. Lásd még Laura Gal: *Muzeul Francmasoneriei, unic în România, s-a deschis în clădirea fostului templu din Oradea, fără masoni și fără vreun exponat din istoria locală*. www.ebihoreanul.ro/stiri/muzeul-francmasoneriei-unic-in-romania-s-a-deschis-in-cladirea-fostului-templu-din-oradea-fara-masoni-si-fara-vreun-exponat-din-istoria-locala-166799.html. Utolsó letöltés: 2021. október 15.
4. Nemcsak a köznyelvi fordulat szerint, amelyet Ady Endrétől kölcsönöznek, hanem – bárha pontatlanul is – informális módon magyarul „templom”-nak nevezhetnek minden olyan helyet, amely rituális szertartási tevékenységet fogad be. Ady megfogalmazása szerint „Nagyváradon, ahol semmivel sem kisebb a sötétség veszedelme, mint bárhol e hazában, pompás új templomszerű csarnok áll, mely hajléka a humanizmusnak, irlmasságnak és világosság hintésének”. Nagyváradai Napló, 1902. február 2.
5. Lásd korábban Benjamin Franklin: *The Constitutions of the Free-Masons. History, Charges, Regulations &c. of the most Ancient and Right Worshipful Fraternity*. Philadelphia, 1734. 48: Bár az ősi időkben a kőműves testvéreket rávitték arra, hogy az ország vagy a nemzet vallásán legyenek (bármelyik is volt az), most mégis ajánlatosabbnak tűnik, hogy csak arra a vallásra kötelezzék őket, amelyben minden Ember egyetért, egvéni véleményeiket pedig maguknak tartásák meg.”
Illetve: „A szabadkőművesség nem kérdezi tagjainak, sem a hozzá jelentkezőknek a vallási-felekezeti hovatartozását. A tagság egyetlen követelménye e téren az Istenbe vetett hit, ám hogy őt ki miként nevezi és milyen vallás szerint hiszi, annak megtétele nem tartozik a szabadkőművesség keretei közé – mondja ki a mai Magyarországi Symbolikus Nagypáholy vallás és szabadkőművesség kapcsolatát szabályozó irányelve. www.szabadkomuves.hu/szabadkomuvesseg-es-vallas Utolsó letöltés: 2021. október 15.
6. „A Nagy Nemzeti Páholyban és az ezeknek Engedelmes páholyokban folyó munkálatok során szigorúan tilos politikáról, vallásról és gazdasági érdekről beszélni” – hangzik a romániai központi páholy egyik alapelve. Lásd *Declarație de Principii*. <https://mlnr.xyz/declaratie-de-principii>. Utolsó letöltés: 2021. október 15.
7. *Francmasonii în Oradea*. Nota?ii istorice. Editura Convex, Oradea, 2018.
8. Vö. Cristina Ghilea: i. m.
9. Nem igaz, hogy az intézményben „gyakorlatilag semmit nem lehet megtudni” (Pap István: i. m.) a váradi szabadkőművességről, és annak egykori székházáról. Az épület egyetlen terme minősül kiállítási területnek (a többi egy szabadon értelmezhető turisztikai látványosság, amely a szabadkőműves szertartás három helyszínét szeretné bemutatni). Ebben található az az érintőképernyő, amelyen megfelelő áramellátás és gesztusvezérlési alapismeretek esetén négy oldal beszél a váradi páholyéletéről, az épületről és a felújítás kivitelezőjéről (sajnos nem tudjuk meg, hogy a felújításnak ki volt az építész, de egy biztos: a címben foglalt kérdés tekintetében ez túl sokat nem tenne hozzá a válaszhoz). Helyesebb, ha úgy fogalmazunk tehát, hogy „gyakorlatilag nagyon keveset”.
10. Ezt igen egyértelműen tárgyalta Kupán Árpád már idézett könyve. A magyar kiadáshoz lásd: *Szabadkőművesek Nagyváradon*. Nagyvárad Ady Társaság kiadása, Nagyvárad, 2004. Különösképpen: 169–182.

DEMÉNY PÉTER

KARANTÉNTUDOMÁNY

H. Nagy Péter: *Karanténkultúra: A folytatás. Újabb feljegyzések a korona idején*

■ *Against interpretation* – ez volt a címe Susan Sontag híres 1966-os esszéjének; magyarul Rakovszky Zsuzsa fordításában jelent meg a *Holmi* 1998/3-as számában, *Az értelmezés ellen* címmel. Gyakran gondolkodom kései párján, amelynek az lenne a címe: *A tudomány ellen*. Természetesen sarkítana, ahogy az eredeti is tette, mégis azt hiszem, elférne már az idő és a kultúra palettáján egy ilyen írás. Egyre inkább azt tapasztalom, hogy ritka kivételektől eltekintve a tudomány elrejtí tárgyat, nagyképű koncepciókba burkolja, és megközelíthetlenné teszi ahelyett, hogy megvilágítaná – a bölcsészettudományban legalábbis ez a helyzet.

Ezért volt rokonszenves H. Nagy Péter kezdeményezése, mely immár két kötetben beszél a karanténkultúráról. Az elsőről Nagy Orsolya írt a folyóirat 2021/3-as számában *Tudományos széljegyzetek a karanténról* címmel alapos recenziót. Nos számomra a „széljegyzetek” jóval fontosabb, mint a „tudományos”, de nem valamiféle elvadult tudományellenesség miatt, hanem a görcsökből való felszabadulás okán.

Nyilvánvaló talán, hogy ahogy az értelmezés ellen az a Susan Sontag tudott írni, aki nagyon is jól gyakorolta, H. Nagy Péter is úgy felkészült tudós, hogy közben kibújik a tudó-

mány béklyóiból. Ennek leglátványosabb és leginkább észrevehető útja itt, a második kötetben is az interdiszciplinaritás. Filmek, blogok, Facebook-bejegyzések, nyelvészet, sci-fi – minden van itt, és bizonyára lehetne még sorolni. Így aztán nehéz, pontosabban lehetetlen valamiféle mindegyre kiterjedő szemléletet kidolgozni, illetve a kíváncsiság szemléletét lehet kidolgozni egyedül, és H. Nagy Péter pazarul forgolódik benne. Nem is tudom, hogy lehetett annyi mindent elolvasni, megnézni és asszimilálni, s azt talán még kevésbé, hogyan van a szerzőnek „szeme” még egy erdélyi paródiakötetre vagy Mandics György regényére is – ezek ugyanis a periférián mozognak, nem a centrumban, már ha egyáltalán van olyan. Megjegyzem ugyanakkor, hogy a szlovákiai irodalomtudósokról *általában* is elmondható mindez: kíváncsiak és lazák; az ottani berkekben mást jelent a tudomány, mint a méltóságos Erdélyben.

Az első két írás tanulmány, s ízelet ad a szerző antikvárius filológusságából. Az 1348-as pestis-, illetve az 1831-es kolerajárványokról szóló szövegek arról győznek meg, hogy egy járvány sohasem pusztán egy járvány: mélyreható, az egész emberi világot felforgató következményei vannak a demográfiai válsá-

goktól a munkaerőhiányig és a gépesítésig. Lenyűgöző, ahogy ebbe a történelmi és kultúrtörténeti fonadékba H. Nagy hogyan vonja bele olyan regények értelmezését, mint Owen Roberts *Ragálya* vagy Péterfy Gergely *Kitömött barbárja*. „»A kolera volt a titkos csábító, az ellenállhatatlan Don Giovanni, az ígéret, hogy megszabadulok a régi életemből.« (85. old.) A járvány medializálása a női karakter emlékezetén keresztül alighanem olyan megoldása Péterfy Gergely regényének, amely azon túl, hogy esztétikai megformáltságot eredményez, kimozdítja a ragályhoz való viszonyt a statikusságból, s éppen ezzel mutatja meg az irodalmi beszédmód (és a képzelet) hatékonyságát” – írja például (52.)

A tanulmányok éppen úgy, mint az apróbb bejegyzések, a remény művei is egyben, hiszen megmutatják, hogy a régiek ugyanolyan tanácstalannak voltak a járványok kitörésekor, amilyenek mi vagyunk ma, s volt elég ostobaság és önzőség akkor is, csak az internet nem létezett, mely mindezt egyszerre a szemünk elé hordja. De a remény művei azért is, mert H. Nagy nem próbál minél visszafogottabb lenni, ilyen értelem-

ben nem ad a tudományosságra. Szövege úgy árad, mintha beszélne, és ezzel azt a hangulatot teremti meg, mely az „ülünk egy asztal körül, és beszélgetünk” mondattal jellemezhető. A „kamu”, a „csóka”, a „meló” és más ilyen szavak éppúgy szerepelnek a könyvében, mint például a „proleptikus” kifejezés – igaz, az FB-bejegyzések nyelve valóban ez, de sokan megkomolyodnak, ha bármily szövegük könyvbe kerül.

Az egyik legszellemesebb s a kötet arc poeticájára is fényt vető rész a 64. a 114. oldalon, ahol egy egymondatos kritikát húznak addig, amíg egyszerűen elfogy; problémafelvetésében a szösszenet a többször tárgyalt Garaczi Lászlónak a *Csipesszel a lángothoz* írt előszavára emlékeztet (1994), bár az az időszaknak megfelelően jobban kidolgozott.

Botorság lenne azt mondani, hogy szurkolok a járványnak; azt azonban jó szívvel mondom, hogy szurkolok H. Nagy Péternek, találja meg minden esetben azt a tudományos nyelvet, amely gazdag, árnyalt, tájékozott, eredeti és mégsem fásaszító, minden jelenséggel kapcsolatban, amely „szembejön” az élet folyamán.

EGÉRŐRSÉG

David Petersen: *Egérőrség – 1152. ősz*

■ A képregényt olyan multimediális jelenségnek tartják, amelynek poétikai tétjét kép és szöveg sajátos összjátéka adja. Hosszas időn át a képregényeket a populáris kultúra tömegtermékének tekintették, de fokozatosan beleíródtak a tudományos diskurzusokba, és fel-feltűnedezték a terület saját kutatói is.¹

Az utóbbi években megsokasodtak a nyugati képregények magyar kiadásai. Ebben jelentős szerepet játszott a szuperhős-filmek egyre növekvő népszerűsége, a Marvel és DC Comics képregények mellett más kiadók eltérő stílusú és eltérő zsánerbe tartozó történetei is elérhetővé váltak magyar nyelven is. Az amerikai David Petersen alkotása, az Eisnerdíjas *Egérőrség – 1152. ősz* (*Mouse Guard: Fall 1152*), mely 2006 februárja és 2007 januárja között folytatásokban, majd 2007 folyamán gyűjteményes kötetben jelent meg, most már a magyar közönség számára is hozzáférhető.

Annak ellenére, hogy az antropomorfizált egér mint szereplő nem számít eredeti jelenségnek, hiszen számos gyerekkönyv, köztük a Geronimo Stilton-történetek vagy a Bajor Andor-féle *Egy bátor egér viszon­ tagsági* szintén egy-egy egerekből álló társadalmat jelenít meg, az *Egérőrség* mégis képes túllendülni az ismert sémákon. Petersen úgy teszi az emberhez hasonlatossá az egereket, hogy közben mégsem veszti el egér mivoltukat: roppant intelligensek, eszközöket készítenek, de a táplálék­ lánc alján maradnak, tehát a szerző

nem helyezi őket más élőlények feletti, privilegizált pozícióba, pusztán megkülönbözteti őket, mivel a többi állat – leszámítva a menyéteket – nem rendelkezik hozzájuk hasonló technikai tudással és értelemmel. Mindemellett az egerek képesek az önvédelemre, fegyvereik vannak, amelyekkel megküzdhetnek nagyobb ellenfeleikkel, erős városfalak mögé húzódnak, illetve egy katonai rend, az egérőrség is védelmezi őket. Ahogy az *Előszó*ban beszámol róla a szerző, a mű alapötlete néhány véletlenszerűen papírra vetett mondatból bontakozott ki: egyfelől „[az] egereknek saját civilizációjuk van. Túl kicsik ahhoz, hogy más állatok között éljenek”, másfelől pedig „»[a] városokat el kell rejtetni, képesnek kell lenniük az önellátásra, és egymástól nagy távolságra, elszórtan kell lenniük.« Történetmesélési szempontból mindez azt jelentette, hogy az egerek a saját otthonuk rabjai.”

A képregény a rend tagjainak kalandjait mutatja be, amelyek során az egerek az őrséget próbálják védelmezni a hatalomra törő ellenfelekkel szemben. A cselekmény több szálon szövődik, ennek ellenére a narratíva letisztult és jól követhető marad. A szálak közötti jó tempójú váltások és az egyes részek elején található rövid bevezetők gondoskodnak arról, hogy ne lankadjon az olvasó figyelem, és hangsúlyozódjon az események gyors, egyidejű lejátszódása. A szereplők jellemét többnyire egyetlen erőteljes vonás kidomborításával festi meg a szerző, így olyan közis-

mert típusok megjelenítői lesznek, akiket az olvasó könnyűszerrel azonosíthat. A három főszereplő egér, a Kenzie–Saxon–Lieam triász előképe minden bizonnyal *A három testőr* lehet, akikhez később egy negyedik személy csatlakozik, Celanawe, a titokzatos egér. Kenzie a csapat vezetője, Saxon az önfejű és lobbanékony, mindig harcra kész figura, Lieam pedig az ígéretes újonc – akiket vizuálisan elsősorban az öltözékük egyetlen eleme, a köpenyük színe különít el egymástól. Minden bizonnyal sejthető egy másik utalásrendszer mozgósítása is a szereplők mögött, hiszen a szerepjátékokból (role-playing game) ismert kalandozók archetípusaival is megfeleltethetők – nem véletlen, hogy a képregény alapján már 2008-ban szerepjáték is készült, ami az azt követő évben rangos díjat nyert. A kék köpenyt viselő Kenzie, akinek egyetlen fegyvere egy bot, a bölcsek szerepkörét tölti be (nem mellesleg ő hármuk közül az egyetlen szürke egér, akinek kinézete óhatatlanul felidézheti Szürke Gandalf alakját is). A vörös köpenyes Saxon tipikus lovagi karddal küzdő harcos (a *Saxon* név egyébként az óangol *seax* kardszerű fegyver nevéből ered), míg Lieam a zsvány szerepkörét idézi fel, mivel törrel küzd, és beépül az ellenfelei közé, ehhez pedig illik zöld köpenye is, amely vizuális utalás lehet a *Robin Hood* rajzfilm szintén vörös szőrű és zöld öltözetű róka főszereplőjére. Ezt alátámaszthatja az egyik interjúban elejtett szerzői megjegyzés is, miszerint az író legelső ötlete egy, a Disney *Robin Hood*-jához hasonló történet volt, ahol különféle állatok közös kalandjai kerültek volna az előtérbe.² Szintén az őrség tagjai közé tartozik a második fejezetben feltűnő, külön utakon járó Sadie, akit a szerző kompetens női hősként ábrázol. Bár bátorságát tekintve nem

lóg ki őrtársai sorából, sőt a harcban is jeleskedik, nőisége nem pusztán külsőségekben nyilvánul meg, hanem hiteles viselkedése révén is.

A kalandregények gyakori szereplője az egykori hős, aki a bajban visszatér (például David Gemmell *Legenda* című regényében), hogy segítsen az új generáció hőseinek. Az öreg Celanawe szerepeltetése nem válik mégsem közhelyszerűvé, ugyanis nem kell életét áldoznia a küldetés sikeres végrehajtásához. Petersen végig függőben hagyja a kérdést, amely szerint Celanawe-vel valóban a régi hős tért vissza, vagy csupán a történelmet jól ismerő, egy hősszerepet tudatosan felvevő figuráról van szó. Az elbizonytalanítás másik lényegi gesztusa, hogy a képregényben felbukkanó főgonosz szintén felveszi a krónikákból ismert Fekete Fejsze szerepét, amelyet Celanawe is a magáénak vall. A Fekete Fejsze sem lehet véletlenszerűen kiválasztott név, ugyanis a Marvel Comics égisze alatt megjelent egy szintén *Fekete Fejsze* (*Black Axe*) című képregénysorozat, amelynek hőse halhatatlan, és élete végigkíséri az emberiség történetét. Éjjél, a főgonosz nem tipikus negatív szereplő – bár ez a szereplőtípus is lassan közhelyszámba megy: a nagyobb jó érdekében kívánja magához ragadni a hatalmat, az általa igazságtalannak tartott rendszert akarja megváltoztatni azért, hogy az elesetteket a védelmébe vegye. Maga Gwendolin, az őrség úrnője is beismerőleg rögzíti feljegyzésében: „Éjjél aggodalma az őrség és a városok viszonyát illetően jogos volt.” Ez a narrátori megoldás szintén felülírja a tipikus boldog végkifejlet lehetőségét, hiszen bizonytalanságban hagyja az olvasót azon tekintetben, hogy valóban helyreállt-e a rend.

Ahogy számos külső utalás erősíti a mű beágyazhatóságát egy hagyo-

mányrendszerbe, úgy a fikción belül is érvényesül egy sajátos intertextuális hálózat. A képregény minden fejezete egy-egy idézzettel kezdődik, amely az egerek számára valamilyen jelentőségteljes szövegből származik: Óvrejtek negyedik mátriárkájának írásaiból, Fekete Fejsze feljegyzéseiből, a minden védegernek kiosztott *Időfigyelők útmutatójából*, de ide sorolható a Fekete Fejsze kalandjait rögzítő kódex is, amelynek lapjait az egér szemén át láthatja az olvasó, ugyanis a kódexoldalak a történetbe illesztve található meg a könyvben – természetesen vizuálisan elkülönítve, a középkori kódexlapok kinézetét imitálva, miniatúrákkal díszítve és régi betűkkel megrajzolva. Ezek a szövegek megteremtik a korhangulatot, és úgy értelmeződnek, mintha egy alternatív irodalmi hagyomány emlékei lennének. Mindemellett maga a képregény is egy középkori hagyományt elevenít fel, az annales műfaját, ugyanis a sorozat első három része év-évszak megjelöléssel jelenik meg, s ezáltal évszakra nyomon követi az egérorség történetét. A szóban forgó 1152. őszi eseményeket tartalmazó darab epilógusában Gwendolin feljegyzéseit olvashatjuk, aki ezzel a gesztussal a krónikás szerepébe kerül, és igyekszik az összes szereplő sorsát rögzíteni. Az annalesek hagyománya mellett érvényesül az ismeretterjesztő történelemkönyvek imitációja is: a függeléként csatolt térképek, a cselekmény központi helyszínéül szolgáló Óvrejtekről közölt információk, a várban működő céhek és foglalkozások leírása, illetve illusztrációi egy középkorról szóló képes enciklopédia szócikkeit utánozzák. A függelék világtérképe a fantasy-regények Tolkien óta élő hagyományát követi, amely a fikciós világ megteremtésének és reprezentációjának fontos ele-

me, de azt is érzékelteti, hogy a cselekmény egy nagyobb univerzum része. Az írás médiumával való játék azonban ennél sokrétűbb: a falba vésett felirat („Nem az számít, mivel harcolsz, hanem az, hogy miért”), amely motivációt ad az őrség tagjainak, az egér emlékezetén keresztül képszerűen is megjelenik, de a feliratot tartalmazó panel az olvasó emlékezetével is eljátszik, ugyanis a szöveg csak részletében jelenik meg, a teljes verziót az egerek közti korábbi párbeszéd alapján kell rekonstruálnia az olvasónak. Az első fejezetben felbukkanó kígyót jelző S betűk nemcsak a hanghatást idézik fel, hanem a lombok között tekergőzve kígyót formáznak – ezzel is erősítve a kép és szöveg kreatív összefonódását.

A szerző gyakran alkalmaz széles paneleket, melyek filmes hatást keltenek, s ami indokolja a könyv formátumát illető választást is, ugyanis a hagyományos, téglalap alakú képregényektől eltérően, Petersen kiadása négyzet alakú. Ez a forma lehetőséget ad három keskeny („szélesvásznú”) panel egymás alá vagy álló helyzetben történő egymás mellé helyezésére. A dinamikus harcjelenetek (amelyek esetén a háttér elmosódottá válik, hogy hangsúlyozza a mozgás gyorsaságát) vagy a folyamatos fókuszváltások érzékeltetésére mindez kellően alkalmas, míg a féloldalas és az egész lapot betöltő illusztrációk a statikusabb mozzanatok megjelenítőivé válnak. Mindez természetesen adódik a képregény és a film formanyelvének párhuzamaiból, amelyre a filmtudomány művelői is gyakran felfigyelnek.³ A számítógéppel színezett tusrajzok nem keltenek művi hatást, a színvilág mindvégig hangulatos, különösképpen az őszi színek kerülnek előtérbe a cselekmény idejével összhangban, míg az ellenfelek, mint Éjfél és seregének öl-

tözete vagy a történet elején felbukkanó kígyó, feketék. Az ostrom idején zuhogó vörös hajnali eső nemcsak szemet gyönyörködtető, de könnyedén értelmezhető a harccal járó véreső előrevetített metaforájaként is.

A könyv magas színvonalú vizuális kivitelezése mellett ki kell emelnünk a magyar fordító, Tamás Gábor leleményességét is, különösen a helységnevek magyarításakor. Kalugyer, Háncskövesd, Övregtek, Dióhalom, Tórét, Szömörceér, Zordbozótos akár egy magyar gyermekkönyv helyszínei is lehetnének.

Az *Egérország* nem szokványos képregény: bár használ olyan elemeket, amelyek megszokottak, képes túllendíteni ezeket az ismert topo-

szokon és megkérdőjelezni a narráció elemeit, ugyanis folyamatosan elbizonytalanító gesztusokkal él. A kirajzolódó egérvilág árnyaltnak tűnik, és képes arra, hogy egy létező, történelemmel rendelkező civilizáció illúzióját keltse. Az illusztráció és a szöveg mennyisége összhangban van, a szöveg nem magyarázója a képi világnak, hanem kép és szöveg jó mértékkel megválasztott összjátéka érvényesül benne – az *Egérország* megérdemli, hogy általa nagyobb figyelmet szenteljünk annak a sajátos mediális jelenségnek, amit képregénynek nevezünk.

**Boldog-Bernád István –
Fülöp Dorottya**

■ JEGYZETEK

1. Dunai Tamás: *Képregény: kép és regény?* Studia Litteraria 2013/1–2. 112–113.
2. Chris Dallen: *Mouse Guard's David Petersen*, AVClub.com, 2009.01.30, link: <https://www.avclub.com/mouse-guards-david-petersen-1798215692> [utolsó hozzáférés: 2020. május 11.]
3. Dunai: i.m. 112.

„NEM TÖRTÉNÉSZEKNEK SZÓLÓ TANMESE EZ...”

Gyáni Gábor: *A történeti tudás*

■ „Történész ritkán szánja rá magát, hogy számot adjon arról: mit miért csinál, és mi képezi szakmai tevékenységének az elvi alapját.” Ezzel a mondattal kezdődik Gyáni Gábornak *A történeti tudás* című munkája. A szerző az előbb említett és hasonló kérdésekre igyekszik választ adni, de már az előszóban leszögezi, hogy észrevételei nem „vezetnek minden esetben kategorikus, lezárt és egyértelmű következtetésekhez és tételes megfogalmazásokhoz”, mivel egyrészt „nem

mindig van birtokában a biztos ítélőképességnek”, másrészt „nem szeretné leszűkíteni az alkotó gondolkodás terét”. (14.)

Gyáni Gábor 1982-től a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében dolgozik, 2016-tól az MTA rendes tagja, emellett egyetemi tanár az ELTE-n és a CEU-n. Az 1983-ban kiadott *Család, háztartás és városi cselédség* című könyve után rendre jelentek meg társadalom-, város-, illetve mentalitástörténeti

munkái, valamint az utóbbi két évtizedben a történetelmélet is érdeklődési körébe került.

A könyv a bevezetőt követően 10 nagy fejezetre tagolódik, mindegyik fejezet pedig alfejezetekre, amelyek olyan fontos történetelméleti kérdéseket ölelnek fel, mint a történeti tény, a történelmi magyarázat és a történetírói bizonyítás, a narrativitás mint reprezentáció és magyarázat, a történelmi esemény – történeti struktúra, determináció, cselekvőség és előre jelezhetőség, a történés ideje – a történés ideje, a történelem tere és a léptékváltás, a történelmi és történetírói tapasztalat, a történelem mint emlék(ezet) és végül objektivitás és a történeti ítélkezés. Ezek közül csak néhányat szándékozom részletesebben bemutatni.

A történelem fogalma és válfajai című bevezető fejezetben a szerző a „Mi a történelem? Mi a történetírás?” kérdések körében vázolja fel egyes gondolkodóknak (Edward H. Carr, Keith Jenkins, Hegel, Nietzsche és mások) a történelemről és történetírásról alkotott nézeteit. Látszólag a válaszok egyszerűnek tűnhetnek, de a példák felsorakoztatásával azt érzékelteti, hogy a múltat többféleképpen lehet elbeszélni, és mivel „sok különböző igény kielégítésére szolgáló történelem létezik egymás mellett”, ezért nem biztos, hogy bármelyik képviselheti biztosan a történeti tudást. (36.)

A bevezetőt követő fejezetben a történeti ténnyel kapcsolatos nézeteiket ismerteti. Kezdi ezt a 19. századi, pozitívista tudományoszmével, amely szerint a forrásokban található adatok megismerése és tárgyilagos „vizsgálata” elegendő a történésznek, hogy kimondja a tudományos igazságot, és ezen eszme jegyében „fektetik le a történetírói munkamódszer szigorú logikai rendjét”. (38.) E felfo-

gás szerint elég közreadni a források szövegeit, amelyekből azonnal kiderül, mi történt a múltban, ennek azonban feltétele, hogy megbízható forrásokat gyűjtsünk össze. Rávilágít ennek a felfogásnak a gyengéjére is, amely az, hogy „egyenlőségjelet tesz a múlt eseményei és annak tényei közé; kizárólag ezen az alapon tekintünk ténynek azt, ami az eseményeket megbízhatóan dokumentáló adatok formájában a történész kezébe kerül”. (39.) Ez alapján csak a magyarázattól mentes tények lehetnének bizonyosak – idézi a szerző Marc Blochot, továbbá leszögezi, hogy a történeti tény „nem mint atomi egység adott számunkra, és nem esik egybe az esemény fogalmával sem”. (40.)

Ezt követően ismerteti velünk Reinhart Koselleck, Paul Veyne, Michael Oakeshott, Carl L. Becker, Aron J. Gurevics, M. A. Barg és másoknak a történeti tényről vallott nézeteit, melyek alapján az a meglátás látszik kitűnni, hogy a történeti tény konstrukció, valamint a posztstrukturalizmus és narrativitáselmélet felvetéseit, amelyekben a tény „egyre messzebb kerül az objektivitás követelményétől”. (46.) Richard J. Evans megfogalmazásából tűnik ez ki, aki kimondja, hogy az esemény az, ami múltban történt, a tény pedig „annak emberi konstrukciója (vagy reprezentációja, netán egy róla szóló kijelentés», az esemény dokumentációja, amely behatárolt a „pontosság, a tévedés, a szerkesztés, a jelentőség és egyáltalán az emberkéztől származó beszámoló megannyi korlátjával...” (46.)

Gyáni Gábor szerint a történeti tény körül forgó viták és eszmeváltások lényege, hogy a történetírás tudomány jellegét igazolhatják vagy kérdőjelezhetik meg. Annak érdekében pedig, hogy a modern történetírás szakszerű ténytudománynak te-

kinthető legyen, nem szabad lemondani a „tény mint objektív adottság fogalmáról” (51.), és teret engedni azon felfogásoknak, melyek a történeti tényt mint konstruált entitást tartják számon. Ha pedig utat engedünk ezeknek az értelmezéseknek, akkor veszélybe kerül a történetírás tudományként való megítélése.

A következő fejezetekben a szerző a történész feladataival, módszereivel, bizonyítási eszköztárával és hasonló kérdésekkel kapcsolatos ismeretelméleti vitákat tárja az olvasó elé. Ilyen a nyelv szerepe a történeti megértés és történeti tudás szempontjából, amely különösen fontos, hiszen a történész rendszerint írott forrásokkal dolgozik, de az egykori szövegekben megjelenő nyelv eltérő a történész jelenében használatos nyelvtől, nem feltétlenül érthető az utókor számára, így értelmezésre szorul, ami gyakran fáradtságos, hosszú munkának bizonyul. A nyelv kérdésén belül vizsgálat alá helyezi a történetírói nyelv retorikáját, valamint magát a lábjegyzetet is mint a „tények erejére alapozott tudományos” beszéd hitelesítőjét (98.), a történetírás mint tudományos tevékenység bizonyítékát. A szerző munkájában helyet kap a történelmi determinizmus körül kialakult viták ismertetése is, valamint a kontrafaktuális történelem, a „Mi lett volna, ha...?” kérdés köré felépülő elbeszélés. Ez a téma azért is érdekes, mert általában azt a nézetet valljuk, hogy a kontrafaktuális történelem időpocsékolás, a „Mi lett volna, ha...?” kérdés történetietlen, de be kell ismerni, hogy sokszor elragadja az embert az alternatív história gondolata, és egy egész nagy piac alakult ki köré: könyvekben, sorozatokban, videójátékokban élhetjük át alternatív módon a múltat.

Viszont vannak esetek, amikor ennek a kérdésnek lehet létjogosultsága. Példának erre a szerző Robert A. Kann spekulációját hozza fel, miszerint „»Meg kellett volna-e menteni a Habsburg Birodalmat?«” (201.) Gyáni szerint akkor jogosult ez a kérdés, ha ténylegesen volt lehetőség arra, hogy a birodalom megmeneküljön a széteséstől, továbbá más kérdéseket is meg kell válaszolni, hogy például miért is érdekel minket a „Mi lett volna, ha...?” kérdésre a válasz. Ezt követően részletesebben ismerteti a fent említett kérdéssel kapcsolatos eszmefuttatást, de végül arra a következtetésre jut Kann, hogy nincs semmiféle bizonyíték arra, hogy ma jobb lenne, ha a Habsburg Birodalom nem bomlott volna fel, továbbá „»a történelemben [...] nincsenek sem biztos előrejelzések, sem biztos alternatívák«” (203.), amivel a szerző is egyetért, bár kijelenti, hogy a „minden előre meg van írva”, túlzott determinista felfogás kiiktatja az emberi tényezőt a történelemből.

A fennebb említetteken kívül szót kap a történelem és fikció kapcsolata is, amely témában a szerzőnek jelent meg már korábban is munkája, *Történelem és regény: a történelmi regény* című tanulmány 2004-ben, de külön figyelmet szentel a hatodik fejezetben a történész legalapvetőbb „nyersanyagának”, az időnek is. Megjegyzi, hogy a történész figyelmét annyira leköti „az elbeszélte múltbeli történet pontos datálásának a kötelessége”, hogy „alig foglalkozik az idő önmagában vett fogalmával”. (223.) Az idővel kapcsolatos elméletek vázolását a 19. században megalkotott, objektív idővel kezdő, amely a historista történetírás terméke, ezt követően ismeret más, idővel kapcsolatos teóriákat (Fernand Braudel, Siegfried Kracauer, Reinhart Koselleck, François Hartog, Paul Ricœur, Michel de Certeau, Big

History). Ma a lineáris elbeszélés logikája „hiteti el az olvasóval, hogy a [történész] a múlt igaz beszámolójával szolgál”. (232.) Tudományos munkákban szigorúan elvárt, hogy kiderüljön, pontosan hol járunk az időben, a korábban említett objektív időfelfogás jegyében, azonban az említett történészek és filozófusok elméleteinek és nézőpontjainak ismeretése remek alapot biztosít, hogy közösen a szerzővel elmerengjünk az idő kérdésén és a történelem korszakolásának problémáján, kitérve az északi féltéken kívül élő, „történelem nélküli népeknek” a korszakolási kérdésére, valamint az igeidők használatára is a történeti diskurzusban.

A szerző vizsgálat alá veszi a tér fogalmi meghatározásait is a hetedik fejezetben, bemutatva Michel Foucault, Bernard Lepetit, George Simmel és Walter Benjamin elméleteit, valamint a múlt láthatóvá tételének kérdését: festészetet, fotográfiát, a filmet, amik olykor arra indítják a történészt, hogy elmélyítse a kutatásait a témában, megemlítve itt az amerikai történész, Natalie Zemon Davis *Martin Guerre visszatérése* című történeti antropológiai munkáját. Az azonos című – Zemon Davis munkája előtt elkészült – film ráébresztette az amerikai historikust, hogy a ténybeli tudás hiányosságai sokszor rákényszerítik a történészt a fikcionalizálásra, továbbá hogy a múlt olyan lehetőségekkel, illetve véletlenekkel van tele, amelyeket a történetíró néha csak sugallatszerűen érthet meg.

A nyolcadik fejezetben történelmi és történetírói tapasztalatról szóló ismeretelméleti viták kerülnek tárgyalásra, ismertetve többek között a történeti megismerés Wilhelm Dilthey által vallott felfogását, élmény és élettapasztalat kapcsolatát, de ezek mellett Robin G. Collingwood kifejezetten radikális álláspontját a törté-

nelmi tapasztalatról és történeti tapasztalatszerzésről, illetve Collingwood nézetei ellenzőinek és nem feltétlenül ellenzőinek, de merőben más nézeteket valló gondolkodók argumentumait, köztük egy magyar filozófus, Tengelyi László elméleteit. Külön alfejezet jut a szélsőséges történelmi tapasztalatoknak, amelyeket tömeggyilkosságok vagy természeti jelenségek által kiváltott tragédiák és sokkoló helyzetek okoznak, illetve az egodokumentumoknak is, amelyek – valamelyest élve a szerző megfogalmazásával –, kiemelik a történelemként elmondható történetek sokszínűségét.

Az utolsó két számozott fejezetben a történelemről mint emlék és emlékezet (személyes, illetve kollektív emlékezet, hagyomány, public history), valamint az objektivitásról és ítélkezéssel van szó. A szerző elénk tárja az utóbbi évtizedekben, a történeti megismerés objektivitása és/vagy szubjektivitása körül kialakult vitát, a realista versus antirealista szemléleteket. Megemlíti azokat a tényezőket, amelyek könnyen árnyékba boríthatják a történész objektivitását, de megnyugtat, hogy ezek mind szinte kiküszöbölhetetlen velejárói a történészi munkának. Feltevődik a kérdés is, hogy jogosult-e a történész, hogy a múlt felett ítélkezzen, és ha igen, milyen módon élhet a bíraskodás lehetőségével, hogy „továbbra is meg tudjon felelni a történeti megismerés mint igazságtudomány követelményének”. (404.) Ezek azok a kérdések, amelyek soha nem hagyják nyugodni a történész mesterség űzőit, és talán még sokáig vita tárgyát fogják képezni.

A legutolsó, történelmi objektivitást követő fejezetnek a címe *Utóirat. A történeti tudás személyessége*, amelyben a szerző a megismerési folyamatban legnagyobb részt vállaló

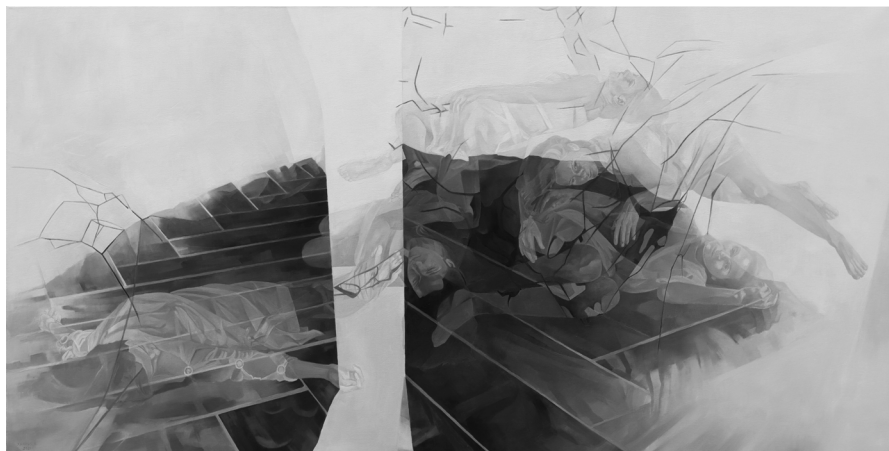
tényezőről értekeznek, amely nem más, mint maga a történész, és rávilágít, hogy a „csak elvétve esik szó a történeti tudás természetét érintő diskurzusokban a történész személyiségéről, holott [...] fontos szerep jut számára a történeti beszéd megalkotása során” (416.), hogy a történetírói szubjektivitás nagy súllyal bír a tudás előteremtésében. Szabad György és Berend T. Iván (elő)életét, történetét, valamint politikai tevékenységét és történeti krédóját összehasonlítva állapítja meg a szerző, hogy a történeti tudás természetének megértéséhez és feltárásához szükség van megérteni a történetírókat, azonban a historikus személye és korábbi tapasztalatai önmagukban nem döntik el, hogy milyen történetnéző szemlélet mellett foglal végül állást. Szükség van arra is, hogy beszámoljunk (elsősorban önmagunknak) történetírói tevékenységünk céljáról, és így tehetünk igazán szert érdemleges történeti tudásra.

A kötet könyvészeti kalauzzal, valamint név- és tárgymutatóval zárul. Ez a könyvészeti kalauz nem a szerző által felhasznált történetelméleti munkák tételes felsorolása, csupán az olvasónak nyújtott segítség azokra a munkákra vonatkozóan, amelyek a legnagyobb hatást gyako-

roltak rá, és a szerző véleménye szerint melyekben érdemes elmerülni a könyvben is tárgyalt, különböző történetelméleti kérdéseket illetően.

Gyáni Gábor *A történeti tudás* című kötete elsősorban történészeknek (és történeti pályára készülőknél) szóló munka, nyelvvezete ehhez igazodik. A kötetben való elmélyülés során, a különböző viták és álláspontok elmélkedésre, önreflexióra készítik az olvasót, és különösen ajánlom azoknak, akik történettudományi kutatásaihoz elméleti alapokra vágynak. Maga a szerző így vélekedik művéről: „Nem történészeknek szóló tanmese ez arról, hogy hogyan kellene a történelmet írniuk, hanem pusztán elmélkedés arról, hogy mit csinálnak, amikor írják a történelmet. Azokkal a történész körökben ritkán tudatosított elvi kérdésekkel foglalatokodom ebben a munkámban, melyek ismerete nélkül is lehet történelmet írni, de talán nem árt tudni a létezésükről, mivel láthatatlanul is ott munkálnak minden egyes gondolati rezdülés és minden egyes leírt mondat mögött. A dolgot kibeszélve akár még jobb történelem is kikerülhet a történész műhelyéből.”

Balló Hunor

ABSTRACTS

Imre József Balázs – Júlia Vallasek
■ ***A Dictionary of the Central European Novel***

Keywords: *Central Europe, comparative literature, dictionary, novel, Third Europe Foundation*

“The Dictionary of the 20th Century Central European Novel” (Dicționarul romanului central-european din secolul XX) is a forthcoming reference book edited by Adriana Babeți, the result of a collective effort of scholars affiliated with the Third Europe Foundation, Timișoara, a project carried out in more than 20 years. The book includes scholarly articles about 250 novels, written by 197 authors. As coauthors of the Dictionary, with an expertise on Hungarian and comparative literary studies, we discuss the theoretical background of the Dictionary, presenting the contexts of its creation. Through some examples we present how the volume conceives and defines the idea of Central Europe, and how it circumscribes the specific values and themes of the region.

Iván Balog
■ ***“Central Europeanisation”***

Keywords: *imagined communities, illiberal populism, political hysterias, legitimacy crisis, traumas, world-systems theory*

In my study, I am not investigating how far Central Europe extends, but who, when, why, and how thematize and construct Central Europe as an imagined community. Where do they want Central Europe to be (and not where it is), why, with what political intentions is the issue of Central Europeanism being raised, and who is “Central Europeanising” today? Why is a centre of power defining itself as Central European beginning to emerge among the V4 countries, and why is it orienting itself in an

illiberal direction, distancing itself from the Western countries? Following István Bibó, I discuss this phenomenon as political hysteria. Bibó analysed political hysterias from the perspective of what he called false positions or false constructions of legitimacy, as well as from historical traumas. In this spirit, I first examine the legitimacy deficit that emerged in our region after the regime changes of 1989, drawing on world-systems theory. I then explore the crisis situations and traumatising factors that existed in the region’s historical past, which have added to the current crisis phenomena.

Ágnes Bernek
■ ***Central and Eastern Europe – A New Gateway Zone to the Emerging Eurasian Continent?***

Keywords: *Eurasia, gateway region, gateway zone, North-South Baltic-Adriatic axis, Southeast-East European axis*

This paper seeks to answer how the geopolitical situation of the Central and Eastern European region can be repositioned within a changing political and economic environment of the 21st century with a particular focus on the emerging Eurasian supercontinent. From 2013, with the announcement and launch of the Chinese “One Belt One Road” infrastructure and economic development program, the Eurasia concept was granted a new and exclusively economic interpretation. The role of a gateway zone is to establish connections between the spheres of the great powers. The territorial units of gateway zones are gateway cities and the gateway regions forming their hinterlands. In the Central and Eastern European region, there are four gateway regions along the north-south Baltic-Adriatic axis (the Baltic, the North Adriatic, the Central Euro-

pean and the Eurasian gateway regions) and two further gateway regions are along the southeast-east European axis (the Mediterranean and the Black Sea gateway region). A priority of the near future is to build links between the two main axes and among the six gateway regions.

Beáta Farkas

■ ***Capitalist Transformation and Changing Geopolitical Context: Three Decades of Central and Eastern Europe***

Keywords: *European integration, Central and Eastern European growth model, geopolitics, human rights*

The content of the term “Central Europe” usually means the idea of “in-betweenness”, the region between East and West. Nowadays the 11 Central and Eastern European countries which belong to the European Union represent this idea. The study summarizes the essential features of capitalist economic transformation that resulted in substantial convergence to the EU average in GDP. Currently the region faces not only new economic difficulties but the consequences of a changing and unstable world order. The EU is in a difficult position due to the tensions between China and the USA. The author argues that the influence of the EU depends on not only economic and political issues but the insistence on the universal norms of human rights attacked by non-democratic regimes. Social scientists from Central and Eastern Europe could play a proactive role in intercultural dialogues to reformulate the content of human rights which may be the guidance on managing global challenges.

László Fazakas

■ ***Relationships between Urban Society and Public Sanitation Infrastructure in the 19th Century***

Keywords: *urban society, public sanitation infrastructure, public health problems, 19th century, Europe*

The social and economic changes that took place in the 19th century led to serious public health problems. The solution to the problems was the construction of a modern water supply and sewerage network. In Europe, however, the construction of these utilities has not been uniform. Implementation has been strongly influenced by political elites, economic actors, social transformations, and the pace of urban development. In this paper, I will present the relationships between water supply, sewerage, and urban society.

Ferenc Hörcher

■ ***The Pride and Prejudice of Central Europe: Reflections from the Perspective of Intellectual and Literary History***

Keywords: *Central Europe, regime change, Stalin, Hitler, István Bibó, Jenő Szűcs, Milan Kundera, Miklós Mészöly*

This essay is to show that both in the Hungarian public debate during the years of the regime change and in the European debates in the decade leading to the fall of the Iron Curtain, the concept of Central Europe, as the other of the West, that simply cannot be set aside, played an important role. It argues that while no analysis of the tragedies of 20th century can excuse the mistaken decisions of the leaders of the political communities of Central Europe, the fact that Europe had to collaborate with Stalin to defend the continent against Hitler's Germany played a key role in their tragic fate. The essay starts with an overview of the idea of a historical middle region in Europe between the West and the East, in the works of the Hungarian thinker István Bibó and the historian Jenő Szűcs. This is followed by a reconstruction of the

Western debate about Central Europe after the publication of Kundera. Next comes a normative account of the relationship of Western and Central Europe. Finally, the work of Miklós Mészöly, a Hungarian writer of the mid-20th century will be referred to, as an original contributor to the debate, who made sense of the term Central Europe both in his prose work, and in his essay writing.

András Máté-Tóth

■ ***Religion in Central Europe – from the Perspective of the Wounded Collective Identity***

Keywords: *Central and Eastern Europe, Mitteleuropa, wounded collective identity, religion*

With the collapse of the Soviet Union and the eastward enlargement of the European Union, Central and Eastern Europe has become a focus of social science interest. More recent publications go back to the myth of “Mitteleuropa”, which acquired a specific and provocative meaning in the discourse of prominent thinkers in the region in the 1980s. However, the analysis of recent publications also shows that the interpretation of contemporary processes in the region is based on social theoretical paradigms that are less able to take account of the region’s specific historical and cultural experiences. At the heart of these experiences is a woundedness, a traumatic memory. It is due to the collective tragedies of the 20th century and the geopolitical location of the region, its betweenness. Building

on this fundamental regional marker, my study presents an interpretative framework of wounded collective identity and applies it to the analysis of the religious dimensions of the region.

Andrea Tompa

■ ***Empty Space – Jenő Janovics’s Supposed Diary***

Keywords: *Jenő Janovics, Hungarian Theatre, Cluj/Kolozsvár, diary*

In the archives of Jenő Janovics, the legendary theatre director of the Cluj Hungarian (National) Theatre, there is a part of a diary of the author. The whole diary was never found, although this manuscript hints to the existence of such a writing. These pages describe the day-by-day events of the most turbulent times of the theatre: the period from December 1918 to September 1919, when the Hungarian National Theatre had to be handed to the Romanian authorities due to the changes of the borders of the country, i.e., the Paris Peace Treaty. But Janovics presumably takes out these pages in 1940 when again borders change due to the Second Vienna Award – he tries to prove his own faithfulness to the “Hungarian cause”. Janovics is threatened again – he is a Hungarian Jew, and he tries to escape. In my paper I have a close look at the diary, its language and history, stating that such important and “dangerous” writings as this – being a threat first of all for their writer – are condemned to be stolen, destroyed or getting lost.

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette: **Rigán Lóránd**

Balázs Imre József (1976) – irodalomtörténész, egyetemi docens, BBTE, főszerkesztő-helyettes, Korunk, Kolozsvár

Balló Hunor (1996) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár

Balog Iván (1956) – szociológus, PhD, egyetemi docens, SZTE BTK Szociológia Tanszék, Szeged

Boldog-Bernád István (1991) – irodalomtörténész, PhD, Budapest

Bernek Ágnes (1962) – geopolitikai elemző, PhD, tudományos főmunkatárs, kutatócsoport-vezető, Neumann János Egyetem, Kecskemét–Budapest

Demény Péter (1972) – író, szerkesztő, Látó, Marosvásárhely

Farkas Beáta (1959) – közgazdász, DSc, egyetemi tanár, SZTE, Szeged

Fazakas László (1989) – történész, főszerkesztő, Erdélyi Krónika

Fried István (1934) – irodalomtörténész, professor emeritus, Budapest–Szeged

Fülöp Dorottya (1997) – doktorandusz, ELTE BTK, Budapest

Gömöri György (1934) – költő, irodalomtörténész, London

Horkay Hörcher Ferenc (1964) – esztétikustörténész, esztéta, költő, egyetemi tanár, NKE Budapest, Filozófiai Intézet, Bölcsészettudományi Központ, Budapest

Horváth Lajos (1979) – filozófiatörténész, PhD, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem

Koman Zsombor (1993) – költő, Brassó

Máté-Tóth András (1957) – vallás kutató, teológus, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, SZTE, az MTA-SZTE Convivencia kutatócsoport vezetője, Szeged

Szikszai Mária – antropológus, PhD, egyetemi oktató, BBTE, Kolozsvár

Tompa Andrea (1971) – író, egyetemi docens, BBTE Magyar Színházi Intézet, Budapest

Vad Márton (1980) – szellemi szabadfoglalkozású, Nagyvárád

Vallasek Júlia (1975) – irodalomtörténész, egyetemi docens, BBTE, Kolozsvár

Xantus Géza (1958) – festőművész, grafikus, Csíkszereda

TÁMOGATÓK

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI
ÁLLAMTITKÁRSÁG

EMBERI
ERŐFORRÁSOK
MINISZTERJUMA

Hungarian American
Coalition

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

„A köztes régiók számára nagyobb gyakorlati – vagyis cselekvést megalapozó és irányító – jelentősége van a létező vagy utólag kreált történelmi folyamatossághoz való ragaszkodásnak, mint a pragmatikus kihívásokra adott pragmatikus válaszoknak. Ebből fakad a változásokkal, változtatásokkal szembeni alapvető averzió, hiszen minden változás a kívülről jövő változtatási kényszerek tapasztalataira emlékeztet, így csak fenyegetésnek fogható fel. A régió társadalmi reflexei nem lehetnek mások, mint főbiások. Nem a változtatási kényszerek tartalma és iránya, hanem maga a változtatás képe, esélye provokálja a veszélyérzetet.”

(Máté-Tóth András)

ISSN 1222 8338

9 771222 283304 2 2003

10 LEJ
900 FT

EUROPA CENTRALĂ
CENTRAL EUROPE